

YUSUF AKÇURA

YENİ TÜRK DEVLETİNİN

ÖNCÜLERİ

- 1928 YILI YAZILARI -

T.C.

KÜLTÜR BAKANLIĞI
CUMHURİYET KİTAPLARI

*YENİ TÜRK DEVLETİNİN
ÖNCÜLERİ*

1928 Yılı Yazıları

*“Kızım Ülken
ve
Oğlum Tuğrul’a”*

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI/421
Yayımlar Dairesi Başkanlığı
Cumhuriyet Kitapları Dizisi/11

YENİ TÜRK DEVLETİNİN ÖNCÜLERİ

-1928 YILI YAZILARI-

PROF. YUSUF AKÇURA

**Yayına Hazırlayan
NEJAT SEFERCİOĞLU**

© T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI, 2001 -ANKARA
ISBN 975-17-2612-3
Kapak Düzeni / Rifat AYDIN

Akçura, Yusuf

Yeni Türk Devletinin Öncüleri : -1928 yılı yazıları- / Yusuf Akçura. - 2. bsk. - Ankara : Kültür Bakanlığı, 2001.

XXII, 260 s. ; 20 cm. - (Kültür Bakanlığı yayınları ; 421. Yayınlar Dairesi Başkanlığı cumhuriyet kitapları dizisi ; 11)

ISBN 975-17-2612-3

**I. k.a. II. Seriler:
320.5490943**

www.kultur.gov.tr.

E-mail: kultur@kultur.gov.tr

Birinci Baskı, 1981, 10.000 Adet

İkinci Baskı, 3.000 Adet

Aydınlar Matbaacılık
San. ve Tic. Ltd. Şti.

Rüzgarlı Cd. Eşdost Sk. No:2
06030 Ulus / ANKARA
Tel : (0312) 3121805
Fax : (0312) 3127170

Cumhuriyetimiz, Atatürk'ün Türk milletine olan güveninin ve Türk milletinin de Atatürk'e duyduğu sonsuz inancın bir eseridir.

Ülkemiz bugünkü güçlü, demokratik, çağdaş ve laik çizgisine cumhuriyet sayesinde ulaşmıştır. Bizlere düşen görev, bu çizgiden hiçbir zaman sapmadan Türkiye Cumhuriyeti'ni sonsuza kadar yaşatmak olacaktır.

“Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür.” diyen Atatürk, hem kültürün millet hayatındaki önemine işaret etmiş hem de Cumhuriyeti yaşatacak gücün kültürel kalkınmada olduğunu vurgulamıştır.

Kültür Bakanlığı olarak izlemiş olduğumuz kültür politikamızın özünde de Atatürk'ün bu son derece anlamlı direktifleri vardır.

Bu yıl, çok değerli bilim adanlarımızdan ve sanatçılarımızdan oluşturduğumuz “Cumhuriyet Kitapları Danışma Kurulu”; Cumhuriyet tarihi ve Cumhuriyet felsefesi konusunda çalışmalar yapacak ve bu çalışmalar sonucunda topluma aydınlatıcı, bilgilendirici kitaplar hazırlayacaklardır.

Sizlere büyük bir kıvançla sunacağımız bu yayın dizimiz içerisinde Atatürk ve Cumhuriyetin kurucu kuşağıyla ilgili araştırmaları, anıları bulabileceğiniz gibi; edebiyat, bilim ve sanat alanlarında Cumhuriyet ile birlikte meydana gelen gelişmeleri, atılımları inceleyen kitapları da bulabileceksiniz.

Cumhuriyetimizin sonsuza kadar Atatürk aydınlığında yaşaması için herkesi kitapların ışıklı dünyasına davet ediyor, kitapların hazırlanmasında ve sizlere ulaşmasında emeği geçenlere teşekkürlerimi sunuyorum.

M. İstemihan TALAY
Kültür Bakanı

Fark53

İÇİNDEKİLER

SÖZBAŞI	XI
I- NAZARİYAT VE BATI TÜRKLERİNDE TÜRKÇÜLÜK ..	1
- Bir mesele	1
- Türklerin târifî	1
- Milliyet fikri	2
- Milletin tarifi	3
- Milliyet fikrinin Türkler arasında yayılması	3
- Milliyet fikrinin ortaya çıkış şekli	4
- Batı Türklerinin Avrupa ile münasebetleri	6
- Tanzimat ve Yeni Osmanlılar	9
- Tanzimatçılarla Yeni Osmanlılarda Milliyet Mefhumu ..	14
- Tanzimat Edebiyatında Türkçülük İzleri:	
Şinasi ve Ziya Paşa	17
- Lisanda “Bütün Türkçülük” ün ilk emareleri:	
Ahmet Vefîk Paşa	19
- Filoloji ve tarihte Türkçülük:	
Mustafa Celâleddin Paşa	23
- İlk Türkçülerin umûmî vasıfları	30
- Türkçülüğe müsteşriklerin tesirleri	32
- Türkçülük fikri ve İngiliz – Rus münasebetleri	33
- Macar Vambéry	36
II- AZERİ TÜRKLERİNDE TÜRKÇÜLÜK	39
- Ahundzade Feth Ali	39
III- BATI TÜRKLERİNDE TÜRKÇÜLÜĞÜN	
İKİNCİ DEVRESİ	44
- Süleyman Paşa	45
- Buhârâlî Şeyh Süleyman Efendi	50

- Ahmed Mithat Efendi	.55
- Ahmed Cevdet Paşa	.57
- Osmanlı Milliyeti, İslam Birliği, Türkçülük	.59
IV- ŞEYH CEMÂLEDDİN-İ AFGÂNİ	.62
V- KAFKAS, KIRIM VE KAZAN TÜRKLERİNDE MİLLİYET FİKRİ	.68
- Rusya'da ilk Türkçe Gazete:	
Hasan Bey Zerdab'ının "Ekinci"si	.69
- Ünsizadeler matbuâtı	.71
- Gaspralı İsmail Bey: Tercüman	.73
- Kazan Türklerinde ilk milliyetçilik sesi	
Şahabeddin Mercâni	.87
- Türklük şubeleri arasında münasebeler	.92
VI- TÜRKÇÜLÜĞÜN ÜÇÜNCÜ FAAL DEVRESİ	.94
- Şemseddin Sami Bey	.95
- Necib Asım Bey	.99
- Veled Çelebi	.106
- "İkdam"cı Cevdet Bey	.112
- Abdülhamid devrinin Türklüğe karşı aldığı vaziyet	.112
- Emrullah Efendi	.116
- Bursalı Tahir Bey	.116
- Raif Fuad Bey	.120
- Necib Bey	.123
- Yunan Harbi: Şir ve Edebiyatta Türkçülük	.123
- Müftüoğlu Ahmet Hikmet Bey	.124
- Milli Şâir Emin Bey	.126
VII-SİYASÎ TÜRKÇÜLER	.158
- Tunalı Hilmi	.158
- Akçuraoğlu Yusuf Bey	.161

- Hüseyinzâde Ali Bey	188
VIII- AĞAOĞLU AHMED BEY	200
IX TÜRKÇÜLÜKTE TEŞKİLATLANMA DEVRESİ ..	228
- Türk Derneği	229
- Türk Yurdu	232
- Türk Ocağı	236
- Genç Kalemler	244
- Hamdullah Subhi Bey	246
- Gökâlp Ziya Bey	248
X- TÜRKİYE CUMHURİYETİ	258

Eserin yazarı Yusuf Akçura, Kazan'ın İdil (Volga) Irmağı kıyısındaki şehirlerinden biri olan Simbir'de doğdu. Dedesi Süleyman Akçura'nın Kazan'ın çeşitli şehir ve kasabalarında çuha fabrikaları bulunuyordu. Babası, bunların Simbir, Süyebaşı ve Lahafko'da bulunan üçünü, tevarüs yoluyla sahip olarak işleten Hasan Bay'dı. Babasının «Akçura (bey)» ünvanını taşıma hakkını kazanmış Kırımlı bir aileden geldiğini hatıralarında belirtir. Annesi ise, Kazan'ın yine Kırım'dan göç etmiş ailelerinden Yunusof'ların deri sanayii ve çay ticareti ile uğraşan oğullarından Abdürreşid'in kızı Bibi Fahri Banû'dur.

Yusuf Akçura'nın babası Hasan Bay, kendisi henüz iki yaşında iken, Kazan'a yaptığı bir iş seyahatinden döndüğü sırada kızak içinde kalp sektesinden ölmüş; annesi ise, o altı yaşına geldiği sıralarda geçirdiği bir kızak kazası sonucunda sinir hastalığına yakalanmıştı. Babasının 1876 Türk - Rus savaşında işleri bozulduğundan, ölümünden sonra kendilerine altından kalkılamayacak karmaşıklıkta birtakım ticarî yükler miras kalmıştı. Bunlar ve annesinin rahatsızlığı yüzünden, Yusuf'un çocukluğu, oldukça maceralı geçmiştir. Annesinin hem fabrikalarının karmaşık işlerinden uzak kalmak istemesi ve hem de hekimlerin sıcak iklimlerde tedaviye gerek görmeleri yüzünden, çocukluk dönemini geçirdiği Lehofka'dan ayrılarak önce Kafkaslar kuzeyindeki Stavro-

pol'a, sonra da Odesa yoluyla, 1883'te İstanbul'a geldiler.

Okuyup yazmayı Lahofka'da bulunduğu sırada öğrenen Yusuf, İstanbul'da Mahmutpaşa Camii yanındaki Yusuf paşa ilkokuluna girmiş, fakat annesinin tedavi için gittiği Bursa'ya kendisini de götürmesi ve değişik semtlerde evlere taşınmaları yüzünden, bir kaç defa okul değiştirmek zorunda kalmıştır. İlk öğrenimini, Kur'an'ı da hatmettiği Divanyolu'ndaki Karahâfız İlkokulunda tamamlayan Yusuf'u askerliğe küçük yaştan itibaren duyduğu ilgi ve merakı dikkate alarak, Koca-mustafapaşa Askerî Rüşdiyesine yazdırdılar. Annesinin bu sıralarda evlendiği Dağıstanlı Seyit Ali Bey küçük Yusuf'a büyük ilgi ve yakınlık gösterdi. Rüştiye'ye 1903 yılında giren Yusuf, burada üç yıl okuduktan sonra, baba yurdundaki aile mallarının tasfiyesi maksadıyla annesiyle birlikte Kazan'a gitmek zorunda kaldığından, tahsiline bir süre ara vermek zorunda kaldı. Ancak, bu seyahati sırasında Şeyh Şamil'in oğlu, Kazan'ın ünlü hocalarından Zahid Şamil'den Fransızca öğrendi. Ayrıca, Rusça dersleri aldı. Kazan seyahatinin, mezuniyetini geri bıraktırmış olmakla birlikte, onda milliyetçilik duygu ve fikirlerin gelişmesine de yardımcı olmuştur.

Yusuf Akçura, Rusya'dan döndükten sonra, bıraktığı sınıftan başlayarak dört yıl olan rüşdiye öğrenimini tamamlamış ve Harbiye'ye geçmiştir. Burayı 1898 yılında

okul dördüncüsü olarak tamamlamış ve «erkân-ı harp (kurmay)» sınıfına ayrılmıştır. Bu sınıfta okurken, hürriyetçi fikirleri dolayısıyla ve Genç Türkler'le ilgili olduğu gerekçesiyle tutuklanarak 83 arkadaşı ile birlikte Harp Divanı'na verilmiş ve bu mahkemece askerlikten çıkarılarak müebbet kalebentlik cezasına çarptırılmıştır. Cezasını çekmek üzere arkadaşları ile birlikte Fizan'a gönderilmiş ise de, sonradan Trablusgarp'ta yaşamalarına izin verilmiştir. Bir süre sonra rütbeleri iade edilerek, kendilerine Trablus'taki askerî birliklerde görev de verilmiştir.

Bir yıllık kalebentlikten sonra, bir kaç arkadaşı ile birlikte, kayıkla Akdeniz'i aşarak, 1899 yılında Fransa'ya kaçmıştır. Paris'te Serbest Siyasal Bilgiler Okulu (Ecole Libre de Sciences Politiques)'nın Siyasi Şubesi'ne girdi. Üç yıl öğrenimden sonra burayı üçüncülükle ve mükâfat alarak bitirdi. Bu okulda Albert Sorel, Emile Boutmy gibi ünlü bilginlerden ders alan Yusuf Akçura'nın Türk milliyetçiliği ile ilgili duygu ve düşünceleri iyice olgunlaşmış, şuurlu duruma gelmiştir. Yusuf Akçura, 1903 yılında tamamladığı bu okulda, «Osmanlı Saltanatı Müessesatının Tarihine Ait Bir Tecrübe» konulu bir mezuniyet araştırması da hazırlamıştır.

Kalebentlik cezası kalkmadığı için Türkiye'ye dönmesi yasak olduğunda, Paris'teki öğrenimini tamamladıktan sonra Kazan'daki Züye başı kasabasına, amcası-

nın yanına gitti. Kazan'da, bir yüksek okul olan «Medrese-i Muhammediye» de tarih, coğrafya ve Türk edebiyatı dersleri verdi. Rusya'da 1905 Rus-Japon savaşındaki yenilgiden sonra meydana gelen yönetim değişikliğinden ve parlamentonun kurulmasından yararlanarak, Türklerin bu parlamentoda varlıklarına uygun bir ağırlık ve sayıda temsil edilmelerini sağlayıcı çalışmalara girişti. Rusya'daki Türk illerinin ileri gelenleri ile işbirliği ederek «Rusya Müslümanları İttifakı» adını taşıyan büyük bir siyasi partinin kurulmasına ön ayak olmuştur. Bu partinin önde gelen yöneticilerinden biri olarak siyasî görüşlerini ve özellikle Türkçülük idealini Türk toplulukları arasında yaymaya çalışmıştır. İki yıl süren bir serbestlikten sonra, Rusya'nın Rus olmayan milletler üstündeki baskısını yeniden artırması üzerine Türk ileri gelenleri siyasî faaliyetlerini yeniden sınırlamak zorunda kalmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 meşrutiyetinin ilan edilmesinden sonra Türkiye'ye dönüş için bir engel kalmadığından, Yusuf Akçura, son olarak bulunduğu Kırım'dan İstanbul'a geçmiştir.

1908 yılının ekim ayında İstanbul'a gelen Yusuf Akçura, Siyasi görüşleri bakımından tam manasıyla olgunlaşmış, Türkçülük fikirleri bakımından şuurlanmış ve teşkilatçılık bakımından da değerli tecrübeler edinmişti. İstanbul'da önce Erkân-ı Harbiye Mektebi (Harp Akademisi) Siyasî Tarih öğretmenliğine; sonra da, sırasıyla, Darüşşafaka, Medreset ül-Vâizîn ve Dâr ül-Muallimin

Tarih öğretmenliklerine tayin olundu. 1909 yılında İstanbul Darülfünunu Edebiyat Şubesi (Fakültesi)nin tarih profesörlüğüne, 1914 yılında ise Mekteb-i Mülkiye tarih müderrisliğine getirildi. Mülkiyedeki görevi, bu okulun 1915 sonlarında kapatılması üzerine son buldu. Darülfunundaki 1916 reformunda da kadro dışı bırakıldı.

Yusuf Akçura, Türkiye'ye geldikten sonra, bir yandan öğretmenlik hizmetini sürdürürken, bir yandan da Türkçülük ideallerinin yayılması konusundaki faaliyetlerine devam etmiştir. İstanbul'a gelir gelmez ileri gelen Türkçülerle temas kurarak onları, siyasî olmayan, Türk kültürü üzerinde çalışacak bir dernek kurma konusunda ikna etmişti. Bu teşebbüs ilk meyvesini, 1908 yılı sonlarında, bir çok ünlü kişinin kurucusu olduğu «Türk Derneği» ile verdi. Türkçülüğü ilmî bir zemin üzerine oturtmayı hedef alan bu dernek büyük ilgi görmüş, ileri gelen aydınların hemen hepsini çatısı altında toplamış, fakat ülkenin sürekli harp içinde bulunması ve üyelerinin cepheye gitmeleri yüzünden uzun ömürlü olamamıştı. Buna rağmen, daha sonraki teşebbüsler için değerli bir tecrübe olmuştur. Bu dernek, 1911 yılında 7 sayı çıkan **Türk Derneği** adlı bir dergi de yayımlamıştır.

1911 yılında Yusuf Akçura'yı ve arkadaşlarını yeni bir derneğin ve yeni bir derginin kurucusu olarak görüyoruz: **Türk Yurdu Derneği** ve **Türk Yurdu** dergisi, 18

Ağustos 1911'de kurulan dernek, yayın organını bu yılın sonunda çıkarmıştır. Derneğin yöneticileri arasında bulunan Yusuf Akçura, 1912 yılı ağustosundan itibaren **Türk Yurdu** dergisinin imtiyaz sahipliği ve yazı işleri müdürlüğü görevini yüklenmiştir.

Akçura'nın kuruluşun katıldığı başka bir Türkçü kuruluş ta **Türk Ocağıdır**. Bu dernek, 1912 yılı mart ayında 190 kadar Askerî Tıbbiye öğrencisinin önde gelen Türkçülere yaptıkları müracaat üzerine kurulmuştur. Akçura, bu derneğin de kurucuları arasında yer almış ve geçici ikinci başkanlığı görevini yapmıştır. Türk Yurdu Derneğinin iltihakı üzerine, o derneğin yayın organı olan Türk Yurdu, 1917'den itibaren Türk Ocaklarının yayın organı haline gelmiş ve 1931 yılına, yani Türk Ocaklarının kapanışına kadar bu hizmetini sürdürmüştür. Yusuf Akçura, İstanbul veya Türkiye dışına çıktığı geçici zamanlar bir yana bırakılırsa, sonuna kadar Türk Yurdu dergisinin yönetimi görevini, başlangıçta kendi hazırladığı ve yetkili heyetlere kabul ettirdiği bir yayın programına uygun olarak, yerine getirmiştir.

Rusya'da 1917 yılında vuku bulan ihtilalde Çarlığın yıkılmasından sonra, Rusya'nın harp esirlerini karşılıklı değiştirme teklifi üzerine, Kızılay temsilcisi olarak, Rauf (Orbay) Beyle birlikte Rusya ve İskandinavya'ya gitti ve esirlerin değiştirilmesi konusunda yararlı çalışmalar yaptı. Mütârekeden sonra yurda dönen Yusuf Akçura

bir kaç arkadaşı ile birlikte «Millî Tevfık Fırkası» adında bir parti kurmak istediye de, başarıya ulaşamadı.

İzmir'in Yunanlılar ve Anadolu'nun öteki İtilaf devletleri tarafından işgali üzerine, Türk Ocağı kanalıyla gizli bir teşkilat kurarak Anadolu'da başlayan Millî Mücadele hareketine yardımcı oldu. İstanbul'un işgali üzerine tevkif edilip Bekir Ağa Bölüğüne konuldu. Buradan çıktıktan sonra ise, Anadolu'ya kaçtı. Ankara'da önce Maarif Vekaleti Te'lif ve Tercüme Heyeti üyeliğinde, sonra da bu heyetin başkanlığında bulundu. 2'nci İnönü Savaşından Sakarya Savaşının sonuna kadar da yedek kurmay yüzbaşı rütbesiyle Kâzım Karabekir'in karargâhında hizmet gördü.

1922'de Hariciye Vekâleti Şark Memleketleri Dairesi Müşavirliğine getirilen Akçura, İstanbul Darülfünunu siyasî tarih müderrisliğine de yeniden seçildi. 1923'te milletvekilliği seçimini yenilenmesi üzerine, Atatürk'ün isteği üzerine milletvekili olan Akçura, bu hizmeti ölümüne kadar sürdürdü. Bu arada, Ankara'da kurulan Hukuk Mektebi ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde siyasî tarih dersleri verdi. Kuruluşundan itibaren Türk Tarih Kurumu başkanlığı da yapan Akçura, 12 Mart 1935'te İstanbul Haydarpaşa'da geçirdiği bir kalp kriz sonucunda hayata veda etti. Selma hanımla evli olup bir kızı ile bir oğlu vardı.

Türk dilinin bütün lehçeleri ile Fransızca'yı çok iyi bilen, Rusçaya da âşina olan Yusuf Akçura'nın yazı hayatı Harbiyenin Erkân-ı harp sınıfında öğrenci iken 2 Ocak 1897'de **Mutasavver Malûmat** gazetesinde yayınlanan bir yazısı ile başlar. Paris'te öğrenci olduğu sıralarda, orada çıkarılan, Türkçe olarak yayımlanan **Şurâ-yı Ümmet** ve Fransızca olarak yayımlanan, **Meshwerette** (Meşveret) gazetelerine yazılar yazmıştır.

Akçura'nın basında büyük ilgi gören ve tartışmalara sebep olan ve önemli yayını, Paris'teki öğreniminden sonra Kazan'da hazırladığı ve Mısır'da çıkarılan **Türk** gazetesinde yayımlattığı «Üç tarz-ı siyaset» adlı makalesidir. 1904'te yayımlanan bu yazı, o tarihlerde Rusya'da Türklerin gazete çıkarmasına izin verilmemesi ve kalebentlik cezası devam ettiğinden Türkiye'de yayımlatmak imkânı bulunmamasından dolayı, Mısır'a gönderilmişti. Bu sıralarda, Akçura'nın «Medrese-i Muhammediye»de verdiği tarih derslerinin notları da kitap halinde yayımlanmıştı.

1905 Rus-Japon harbinden sonra Rusya'da vuku bulan içtimai ve siyasi değişiklikler üzerine Türklerin gazetelerini çıkarabilmeleri mümkün olmuş, Yusuf Akçura da, Kazan'da çıkarılmağa başlanan ilk günlük gazete olan **Kazan Muhbiri**'nin yazı heyeti başkanı olarak kesif bir yayın faaliyetine girişmiştir. Rusya Müslü-

manları İttihadı Partisinin kuruluşundan sonra ise, **Kazan Muhbiri** yanında Orenburg'da yayımlanan **Vakit** ve Gaspıralı İsmail Bey'in Kırım-Bahçesaray'da çıkardığı **Tercüman** gazetelerine de yazılar yazarak partinin çalışmalarını, kendisinin siyasî görüş ve düşüncelerinin ve özellikle «Türk birliği» fikrinin yayılmasına çalışmıştır.

1908'de Türkiye'ye gelişinden sonraki yayıncılık çalışmalarının ağırlık merkezini **Türk Derneği** ve **Türk Yurdu** dergilerinin yayınlanması teşkil etmiştir. Özellikle **Türk Yurdu** çıkışından (1911), Türk Ocakları ile birlikte kapanış tarihi olan 1931'e kadar Yusuf Akçura'nın yönetim veya denetlemesi altında çıkmıştır.

Akçura, bunlardan başka, çeşitli dergi ve gazetelerde de yazılar yayımlamıştır.

Yusuf Akçura'nın kitap halinde yayımlanmış olan eserlerine gelince; bunları Türkçe ve Fransızca olarak iki gruba ayırmak mümkündür. Türkçe olarak yayımlanan eserlerinin ilki, Kazan'daki Medrese-i Muhammediye'de okuttuğu tarih derslerinin notlarını toplayan ve 1906'da Kazan'da yayımlanan **Ulûm ve tarih** adlı kitaptır. Öteki basılmış Türkçe eserleri ise şunlardır:

1- Üç tarz-ı Siyâset. İstanbul, Matbaai Kader, 1327 (1911). 32 s. (Ali Kemal'in «Cevabımız» adlı yazısı da verilmektedir. Yeni Türk harfleri ile basımı; Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1976)

- 2- Şûra-yı Ümmet'te Çıkan Makalelerim.** İstanbul, Tanin Matbaası, 1330 (1913). 60 s.
- 3- Mevkufiyet Hatıraları.** 2. bs. İstanbul, Türk Yurdu Kütüphanesi, 1330 (1913), 54 s.
- (Bu eserin ilk basımı: **3 Haziran Vâkıa-ı Müessife-si.** Orenburg, Krimof ve Hasinof Matbaası, 1907)
- 4- Türk, Cermen ve Slavların Münâsebat-ı Tarihîleri.** İstanbul, Kader Matbaası, 1330 (1934), 32 s.
- 5- Tarih-i Siyasi Notları.** İstanbul, 1336 (1920) Taşbasması.
- 6- Şark Mes'elesine Dâir Târih-i Siyâsi Notları.** İstanbul, Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası, 1336 (1920), 56 s.
- 7- Muasır Avrupa'da Siyasi ve İçtimai Fikirler ve Fikri Cereyanlar.** İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1339 (1923), 94 s.
- 8- Siyaset ve İktisat Hakkında Birkaç Hitabe** (16 Eylül 1335-23 Nisan 1340). İstanbul, Yeni Matbaa, 1924. 221 s.
- 9- Tarih-i Siyasî.** İstanbul, Kader Matbaası, 1927. 480 s.
- 10- Zamanımızın Avrupa Siyasi Tarihi.** Ankara, Hakimiyyet-i Milliye Matbaası, 1933.
- 11- Osmanlı İmparatorluğunun Dağılma Devri** (XVIII. - XIX. Asırlarda) İstanbul, Akşam Matbaası, 1934. 176 s. (2. bs.: İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, 174 s.)

12- Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Bu Vâkıaya Dâir Başlıca Menba'lar. Ankara, Başvekâlet Matbaası, 14 s.

13- Türkçülük. «Türkçülüğün Tarihi Gelişimi» İstanbul, Özdemir Basımevi, 1978. 253 s. («Türk Yılı»nda yayınlanan makalenin yeni harflerle ilk basımıdır.)

Bunlardan başka, 1928 yılında Türk Ocakları adına yayımlanan **Türk Yılı** Akçura tarafından yayımlanmıştır. Birinci Türk Tarih Kongresi (1932)'nde verdiği «Tarih yazmak ve okutmak usulleri» konulu konferansın tam metni de **Birinci Tarih Kongresi Zabıtları**'nda yayımlanmıştır. Hayatının bir bölümünü anlattığı «Tâ Kendim yahut Defter-i Âmâlim» adlı hatıraları ise, Muharrem Fevzi Togay'ın **Yusuf Akçura'nın Hayatı** (İstanbul, Hüsnü tabiat Matbaası, 1944) adlı eserinin 97-141. sayfaları da yayımlanmıştır.

Yusuf Akçura'nın Fransızca olarak hazırladığı başlıca iki eseri vardır: Bunlardan biri, Paris'teki Serbest Siyasal Bilgiler Okulunda hazırladığı, **Essai sur l'histoire des Institutions des l'Empire Ottomans** «*Osmanlı saltanatı müessesâtı tarihine dair bir tecrübe*» adını taşıyan mezuniyet çalışmasıdır. Yazık ki bu eser yayımlanamamıştır. Diğeri, **L'etat actuel et les Aspirations des Turco - Tatares Müsülmans en Russie** «*Rusya'daki Türk - Tatar Müslümanlarının şimdiki vaziyet ve emelleri*» adlı eserdir ve 1916 yılında Lozan'da yayımlanmıştır.

Kaynaklar

(*AKÇURA, YUSUF*, «**Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi** İstanbul, Dergâh Yayınları, 1976), I. c. 87-88. ss.

ÇANKAYA, ALİ. «Profesör Ömer Yusuf Akçura», **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler** (Ankara, Mars Matbaası, 1968-71. 8 c.), II. c. 1098-1096 ss.

TOGAY, MUHARREM FEVZİ, **Yusuf Akçura'nın Hayatı** (İstanbul, Hüsnü Tabiat Matbaası, 1944. 141 s.

I

NAZARİYET VE BATI TÜRKLERİNDE TÜRKÇÜLÜK

Bir mesele

Türk milleti fikri, Türkler arasına ne zaman ve nerede girdi? İşte halli pek de kolay olmayan bir tarih meselesi!..¹ Asıl meselenin halli yolunda çalışmaya başlamadan evvel, kullandığımız iki tabirden, «Türkler» ve Milliyet fikri» tabirlerinden kastettiğimiz manaları, açıkça tayin etmeliyiz.

Türklerin tarifi

Türkler dediğimiz zaman, etnoğrafya, filoloji ve tarihle ilgisi olanların «bazen Türk-Tatar» bazen «Türk-Tatar-Moğol» diye yâd ettikleri bir ırktan gelme, âdetleri, dilleri birbirine pek yakın, tarihî hayatları birbirine karışmış olan kavim ve kabilelerin tamamını murad ediyoruz. Bu cihetle İranlı ve Avrupalı bazı muharrirlerin Tatar dedikleri Kazanlılar, Azerbaycanlılar... ilh. ile beraber, Kırgızlar, Yakutlar da «Türkler» tabirinin içinde demektir.

¹ Biz bu mühim tarih meselesini, bu makâlemizle tamamen halletmek iddiasından çok uzağız. Meseleye dair ufak bir kalem tecrübesi yapıyoruz. Ve «Yıl»ın bu nüshasında o tecrübeyi de ancak 1908 senelerine kadar getirebildik. İlerisini Tanrı nasip ederse, gelecek «yıllar» da tamamlamaya çalışırız.

Milliyet fikri

Her kavim ve hatta her kabile, diğer kavim ve kabilelere karşı daima kendi hususîyetlerini hissetmiş ve ekseriya kendi üstünlüğünü iddia eylemiştir. Bu his ve iddia, zannederim ki milliyet fikrinin insiyâki bir başlangıcıdır. Türk kavim ve kabilelerinde bu his ve iddianın her zaman mevcut olduğunu hiç korkmadan tasdik edebiliriz.¹

Lâkin bahsimizin mevzuu olan «milliyet fikri», bu his ve iddianın çok gelişmiş bir safhasıdır. Kabîle ve kavmiyet hissinin, milliyet derecesi fikrine yükselmesi, Doğuda değil, Batıda meydana gelmiştir. Avrupa kavimleri, bir çok âmillerin tesiri altında, özellikle XV. asırdan itibaren, milliyet mevzuunu işleyerek, nihayet XIX. asır ortalarına doğru, bugün anladığımız manada milliyet fikrini tayin ettiler. Zamanımızda milliyet fikrinin, diğer bir tabirle milliyet prensibinin muhtevası şudur: «Bir millet teşkil etmiş olan insan toplulukları, müstakil bir devlet halinde teşkilatlanarak yaşamak hakkını haizdirler.» Bu cümleinin açık anlaşılması için, «millet» tabiriyle ifade olunan realitenin iyi bilinmesi icap eder.

¹ İslâm devrinde Türkler millî gururlarını göstermişlerdir: Şuûbiyye hareketine Türklerin katıldığı muhakkaktır. Millî Türk gururunu pek sarîh ifade eden «Divan-ı Lügat-it-Türk» sahibinin Şuûbiyecilerden olduğunu bazı müsteşrikler yazıyorlar.

«Millet»in tarifi

«Millet» nedir? Gerçekte milletler mevcut olmasına rağmen, milletin tarifi o kadar kolay değildir. Milletlerin gerçekte teşekkülüne olduğu gibi, nazariyatta tarifine de siyasî menfaatlerin müdahale ve tesiri olmuştur. Bugün «millet»in tam ilmî diyebileceğimiz bir tarifini bulup göstermeliyiz. «Millet»in bir kaç türlü tarifi vardır: Teşkilatlanma halinde bulunan her millet, mevcut şartlara ve hedef alınan gayeye göre, «millet»i tarif etmiştir. Mesela Almanlar ve İslavlar ırk ve lisanı (yani tarihî mecburiyet), Fransızlar arzu ve iradeli (yani ferdî hürriyeti), İtalyanlar arazî ve lisanî (yani coğrafî ve tarihî mecburiyeti), milletin meydana gelişinde ve devamında en esaslı âmil olarak almışlardır. İmkân dairesinde şey'î (objektif) kalmak arzusuyla biz, milleti şöyle tarif etmek istiyoruz: «Millet, ırk ve lisanın esasen birliğinden dolayı içtimaî vicdanında birlik hâsıl olmuş bir insan topluluğudur.» Millet bu suretle tarif olununca, muhtelif tarifler az çok telif edilmiş ve «milliyet fikri»nin neden ibaret olduğu da hayli açıklığa kavuşmuş olur.

İşte bu suretle manasını tayin ettiğimiz «millet fikri» hudut ve mahiyetini biraz evvel izah ettiğimiz Türkler arasına ne zaman, nerede ve nasıl girdi?

Milliyet fikrinin Türkler arasında yayılması

Fikir Avrupa'dan gelmiş olduğuna göre, Avrupa ile en çok temas ve münasebeti olan, Avrupa medeniyetinden az

çok feyz almaya başlayan Türk kavimlerinin, diğerlerinden evvel bu fikirle tanışmış olmaları icab eder. Bu şartlara haiz Türk kavimleri, eskiden Osmanlı Türkleri denilen Batı Türkleri ile Kırım Türkleri ve Kuzey Türklerinin İdil Havzası'nda yaşayan kısımlar ile Kafkasya'da oturan Azerî Türkleridir. Gerçekten XIX. asrın sonlarına doğru, Türklerin bu dört kümesinin dördünde de millîyet fikrinin ortaya çıkarak yayılmakta olduğunu görüyoruz.

Milliyet fikrinin ortaya çıkış şekli

Milliyet fikri, Batı, Azerî, Kırım ve Kuzey Türklerinden acaba hangisine daha evvel girmiştir? Bu سوالin cevabını araştırmadan önce, milliyet fikrinin bir kavimde varlığını sezdirenen fikri faaliyetleri tespitte çalışalım: Milliyet fikrinin nüfûzu altına girmeye başlayan bir kavim, derhal bu fikri gerçekte tahakkuk ettirmeye kalkışmaz, kalkışamaz. Fayeye erinceye kadar geçilecek bir hayli merhaleler, yapılacak birçok işler vardır. Milliyet fikri aşılanmış bir kavim, kendi milletiyle ilgili kültürel vak'alara büyük bir kıymet vermeye başlar. Kültürel vak'aların en mühimi lisanıdır. Kendi lisanının ciddî incelemeleriyle uğraşan, kendi lisanının istiklâl ve gelişmesine usulüyle çalışan kavimlerde Milliyet fikrinin vücûduna, hiç olmazsa Milliyet hissinin pek kuvvetli olduğuna hükmedebiliriz. Ciddî lisan incelemeleri Ortaçağdaki gibi «Sarfiyyun ve nahfiyyun» tarzında cılız incelemeler ile kalmaz, zamanımızın «Filoloji» usullerine kadar gider; yani lisan incelemeleri kavmin

köklerini araştırmaya sevk eder. «Filoloji» ile kavmin en eski hayat devresi, en eski kültürel ve destanî vak'aları keşf ve tespit olunur. Filoloji ve tarih araştırmaları, etnografya ve arkeoloji incelemelerini icabettirir. Bu bilgiler sayesinde kavmin bütün mazisi, ilk devrelerine kadar aydınlanır; kavmin maddî ve manevî kültürü anlaşılır. Aynı zamanda kavmin haline ait coğrafî, demografî, etnografî ve iktisadî bilgiler toplanır, tanzim olunur. Bütün bu bilgiler sayesinde kavmin kültür hazineleri, iktisadî kuvveti, medeniyet seviyesi öğrenilir. Hâsılı kavmin hususiyeti, benliği, şahsiyeti belirir ve aydınlanır. Eğer bu hususiyet, Milliyet fikrinin araştırılmasına yetecek şartları taşıyorsa Milliyet fikri mutlaka ortaya çıkar; yoksa fikrin araştırılması, şartların oluşmasına bağlı kalır; ve milliyet fikriyatçıları ile kavmin liderleri bu şartların vücuda gelmesine çalışıp çabalarlar.

Yukarıdaki izahata göre, Türk kavimlerinden hangisinde ilk önce milliyet fikrinin ortaya çıktığını tayin edebilmek için, bu kavimlerden hangisinin lisanına, kültürüne, tarihine, ilk, ait incelemelere takvim itibariyle daha evvel başlamış olduğunu tespit etmek lazımdır. Bu hususa dair elimde bir miktar malzeme var; fakat bu malzemenin meseleyi katî surette halle kâfi olmadığını itiraf ederim. Hükümlerin tabîi mevcut malzemeye göredir. Hatalı hükümlerim, bence meçhul malzemeye dayanılarak düzeltilirse, millî tarihimize hizmet edilmiş olur.

Batı Türklerinin Avrupa ile Münasebetleri

Batılı, yani Selçuk ve Osmanlı Türklerinin Avrupa kavimleriyle münasebetleri çok eskidir. Latin Avrupa medeniyetinin, Avrupa fikirlerinin Batı Türklerine tesir ve nüfûzu, ancak XVIII, asrın ortalarından itibaren hiss olunmaya başlar. Bu vak'a, İslâm medeniyetiyle Avrupa medeniyeti arasındaki dengenin ancak XVIII. asır baylarından itibaren İslâm medeniyeti zararına bozulmasıyla izah olunabilir. Batı Türklerinin üstünlüğünü tamamen kabul etmiş değildir. Mâmâfih Osmanlı Devletinin muhafaza ve idaresini, XVII. asrın ortalarından başlayarak, Avrupa medeniyetinin, hiç olmazsa maddî medeniyetinin üstünlüğünü çok kat'i deliller önünde tasdik ve kabul mecburiyetin kalmışlardı. Maddî medeniyetin mânevi medeniyetle sıkı bağlantısı da çok geçmeden sezildi. XIX, asrın ortalarına doğru, Osmanlı Devletinin idaresi başında bulunanlar, bazı Osmanlı gençlerini yalnız maddî medeniyetin diğer kısımlarından istifade için, Fransa'ya, İngiltere'ye gönderir oldular. II. Mahmut zamanında başlayan bu hareket, halifeleri zamanında, gidenlerin adedi artırmak üzere, devam etti. Avrupa'nın şurasından, burasından talih arayan Osmanlı ülkesine, bilhassa Osmanlı başkentine gelen ve İslâmiyeti kabul ederek devlet memuriyetlerinde hayli yüksek mertebelere kadar çıkan birtakım yabancılara Osmanlı tarihinin her devrinde tesadüf olunur; bunların içinde değerli adamlar da değildi. XIX. asrın ortalarına doğru Lehistan ihtilali ile Avusturya-Macaristan karışıklıkları, Milliyetçilerin

miktarını artırır ve yüksek sosyal tabakaları mensup cidden ilim ve sanat sahibi bazı kimseleri Osmanlı ülkesine atar. Osmanlı münevverleri bunlarla tanışır, konuşurlar, bunlardan lisan öğrenirler ve tanışmadan Avrupa medeniyetine ait bilgileri artar. Bazı gençlerin Avrupa'ya gitmesi bazı kimselerin Avrupa'dan gelmesi, bazı Milliyetçilerin Osmanlı subay ve memurları arasına girmesi, Osmanlıların okur-yazar, ilim adamı, asker ve memur tabakaları arasında Avrupa fikirlerinin yayılmasına hizmet eder. Yine o sıralarda tıbbiye mektebi, mühendis mektebi, harbiye mektebi nihayet Galatasaray açılır ve Avrupa'dan öğretmenler getirilir.

Avrupa fikirlerinin Osmanlı Türkleri, daha doğru bir tabir ile Müslüman Osmanlılar içine yayılmasında Müslüman olmayan Osmanlı teb'asının da tesirleri olduğunu zannediyoruz. Mesela eski Osmanlı teşkilatında yüksek mevkîlere sahip olan Fenerli Beyler XVIII., belki XVII. asırlardan beri Avrupa medeniyetinden feyz almakta idiler. Divân-ı Hümayun Tercümanlığının, Eflâk ve Buğdan Beyliklerinin adeta gediklisi sayılan bu Rum asilzâdeleri devlete büyükleriyle, hükümet memurlarıyla tabiatıyla temasta bulunuyorlardı; hükûmet memurlarından gelen intibâlar üzerine düşünmekten ve zihin yormaktan uzak kalamazlardı.

İşte böyle çeşitli yollarla Avrupa medeniyeti, Avrupa fikirleri Müslüman Osmanlılar arasına giriyor ve yerleşiyordu.

XIX. asrın ilk yarısı, Avrupa'da bir çok yeni fikirlerin kaynadığı ve o fikirlerin gerçekleşme sahasına geçmesi için milletlerin, zümrelerin çarpıştığı bir devredir. Asrın başlarında Fransız İhtilali, Napolyon İmparatorluğu tahakkümünün son devrelerinde imparatora karşı millî ayaklanmalar hazırlamışlar ve uygulamışlardı. Milliyet fikrinin tarih, hukuk ve edebiyat sahalarında çok ciddî çalışan Almanlar, İtalyanlar ve İslavlar, Alman birliğini, italyan birliğini, Avusturya bozulmasını (ayrılmasını), İslav birliğini hazırlıyorlardı. Hürriyetçilik, halkçılık ve sosyalistlik mezheplerinin fikirleri de, bu yarım asırda iyiden iyiye işlenmişti. Asrın ortalarına doğru, bilhassa merkezî Avrupa'da, Osmanlı saltanatının eski komşusu Habsburglar memleketine bu muhtelif fikirlerin tahakkuk ettirilmesi arzusundan doğan büyük bir kasırga kopmuştu...

Osmanlı Devleti yöneticilerinin, münevverlerinin bu vak'aları işitmemiş, öğrenmemiş ve bunların sebeplerini araştırmamış olması kabul edilemez. Bilhassa o vak'alara pek benzeyen Eflâk Buğdan karışıklıkları, Mora isyanı, Sırp'ların hareketleri pek göz önünde vukû bulup durmakta idi.

Bununla beraber çok gariptir ki Tanzimat devresine kadar Osmanlı yazılı eserleri içinde, Osmanlı Devletinin hayat ve istikbaliyle ilgili bu pek mühim hadiselerle fikriyatını izah eden ve fikriyatı Osmanlı devletinin esas unsurları hakkında tatbiki çalışan hiçbir esere ben tesadüf etmedim...

«Tanzimat» ve «Yeni Osmanlılar»

Tanzimat devresindedir ki bazı işlerle, bazı yazılar. Avrupa'da kaynayan hukukî, siyasî, sosyal, edebî bazı fikirlerin nihayet Müslüman Osmanlıların kafalarına kadar gelip yetiştiğini gösterir. Umumiyetle Türklerin millî ruhiyatını inceledik iddiasında bulunanlar, bu kavmin fikriyatından ziyâde fiiliyata kıymet verdiğini beyan ederler... Bu hüküm pek de hatalı olmasa gerek: Hakikaten Türklerin nazariyat düşüncelerinden çıkan amelî neticeleri tatbik ile işi kolaşlaştırmayı tercih ettiklerine delâlet eden tarihî vak'alar pek çoktur... Bahsetmekte olduğumuz sahada dahi aynı psikolojik durumun ortaya çıktığını görmekteyiz. Avrupa fikirleri, esaslarından incelenip, o esaslara göre Osmanlı sosyal hayatının araştırılması ile elde olunacak aslî netice düşünölmeksin, yani nazariyat ve fikriyat vadi-sinde zihin yormaksızın, sathî bir surette ööğrenilen bazı Avrupa fikirlerinin kararlaştırılmış bazı amelî neticeleri, Osmanlı sosyal hayatına, yukarıdan ve aşağıdan, yani hükûmetin idaresini elde tutan devletin yöneticileri ile hükûmetin idaresini beğenmeyen münevverler tarafından tatbik ke kalkışıldı ki bunun yukarıdan başlayan «Tanzimat», aşağıdan geleni «Yeni Osmanlılık» hareketi adını almıştır. Her iki hareket de iş ve düşünceden çok uzaktır; her iki hareketin fikriyatına dair ciddî eserler arayıp bulmak çok zordur...

1865'te, yani Abdülaziz'in tahta çıkışından dört sene sonra teşekkül eden «Yeni Osmanlılar Cemiyeti»nin kuruluş toplantısına bizzat cemiyete dahil bulunmak itibarıyla aslî kaynaklardan öğrenmiş olması icâbeden Ebüzziya Tefvîk Bey, «Yeni Osmanlılar Tarihi» adlı eserinde şöyle nakil ve hikâye eder: «İlk toplantıya cemiyetin kurucularından Suphipaşazâde Âyetullah Bey ⁽¹⁾ «Karbonari» cemiyeti ve Lehistan Gizli Cemiyeti'yle ilgili «iki mühim» kitapla birlikte gelir. Toplantıda şair Namil Kemâl de hazır. Âyetullah'ın getirdiği kitaplar okunarak inkılâb cemiyetinin teşkiline teşebbüs hakkında müzâkere olunur. Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerinden Ebüzziya Bey, ilk toplantıyı anlattıktan sonra şöyle bir görüş beyan ediyor:

«Bu altı vatanperver adam o Karbonari nizamlarını, o Sardunya gibi küçük bir devleti... Bir İtalya devleti haline getiren Kömürcü adındaki fedakâr gençlerin, kararlı teşebbüslerini, yüceltici işlerini okudukça kimbilir millî onur ve haysiyetin nasıl bir kükremiş arslanı, ne yolda hürriyet şarabının sarhoşu kesilirlerdi!» Bu ilk toplantının tasvîri ve tasvîr eden Ebüzziya Bey'in samimi düşünceleri pek açık göstermiyor mu ki bu pek hürriyetperver, idealist aristokrat yavrularının, o zamanlar Avrupa'yı karıştıran fikir cereyanların amelî sahadaki tecellîleri hakkında o kadar açık

(1) Türk Ocakları Merkez Heyeti Reisi Hamdullah Subhi Bey'in büyük kardeşidir.

bilgileri yoktur. Kendi memleketlerinin durumlarını ve vak'alarını tahlil edip görececek derecede nazarî hazırlıkları da yoktur. Ne kendileri, ne kendilerinden evvel gelenler Osmanlı sosyal hayatını incelemek için Avrupa'nın fikri esaslarını öğrenerek, Avrupa'nın inceleme usullerini kullanarak, bir düşünce sistemi, bir ideoloji hazırlamamışlardır. Karbonariler Cemiyeti Nizamnamesini tercüme etmek ve onun hükümlerine göre faaliyete geçmekle her şey olup biter, istenen semereler elde edilir zannetmişlerdir.

Fransız siyasî yazarlarından (Engelhard), «Türkiye ve Tanzimat» adlı tanınmış eserinde «Yeni Osmanlılar»a, Fransızca ünvanıyla «La Jeune Turquie (Genç Türkiye)»⁽¹⁾ ye dair bilgi verirken, bu siyasî cereyanın programı olmak üzere Tunuslu Hayreddin Paşa'nın 1868'de basılmış olan «Reformes necessaires aux Etats musulmans (= İslâm hükümetlerine lüzumlu ıslahat)» ünvanlı risâlesini belirtiyor ve kısaca tahlil ediyor. Bu risâlede Osmanlı Devleti, tebasının din ve cinsi muhtelif bir İslâm saltanatı sıfatıyla mütalaa olunmuştur. Tunuslu Paşa'nın görüşüne göre, bu saltanatın düzeltilmesi için lüzumlu tedbirlerin esası, Kanunî Sultan Süleyman'ın «Kanun-ı Siyasî»sini genişletmek ve düzeltmekten ibarettir. Osmanlı saltanatının o eski kanunu genişleterek ve düzeltilerek tatbik olunursa, âlimlerin ve

⁽¹⁾ Bu Fransızca ünvandan «Genç Türkler» tabiri meydana çıkmış ve bu tabir, Yeni Osmanlılar ve Genç Osmanlıların eş anlamlısı olarak kullanılmış olduğundan bu tabirler Yeni Osmanlılar cereyanında Türk millî fikrînin vücuduna dalâlet etmez.

bakanların siyasî vazifeleri, «Avrupa'nın meşrutî hükümetlerindeki Meclis-i Mebusan vazifelerinin aynı» olur.

Engelhard zannediyor ki Hayreddin Paşa'nın ileri sürdüğü görüşler, o sırada Müslümanlar arasında şekillenmekte olan maksat ve teşkilâtı gizli bir siyasî cemiyetin, «Genç Türkiye» nin düşüncelerinin tercümanıdır. Ben Engelhard'ın yanıldığına kâniyim: Abdülaziz devri Genç Osmanlılarının programı, Hayreddin Paşa risâlesinde görülen vuzuh ve serâhate sahip değildi; ve bu vukûsuzluk Genç Osmanlılık hareketinin Osmanlı saltanatında son tecellîsi olan «İttihat ve Terakkî» devrinde de devam edip gitmiştir. Yeni Osmanlıların içinde Sultan Süleyman'ın XVI. asırdan kalma Kanunname'sini genişletip düzelterek XIX. asrın son yarısında tatbik etmek isteyenler bulunsalar bile ekseriyet daha köklü yollardan yürümek taraftarıydı: Ebüzziya Bey'in "Yeni Osmanlılar Tarihi"nde görüldüğü üzere, Namık Kemâl gibi, Âyetullah gibi genç münevverlerin asıl ilham kaynakları fıkıh ve Kanunnâme-i Süleymanî değil, Avrupa devletlerinde tatbikini gördükleri veya işittikleri anayasalardı. Bununla beraber, iki ayrı gelişme tarzının mahsulü olan hukukî ve siyasî müesseseleri yekdiğerine karıştırmaktan da tamamen vazgeçmemişlerdir. Bu sebeple Yeni Osmanlıların sırf hukukî ve siyasî müesseseleri yekdiğerine karıştırmaktan da tamamen vazgeçmemişlerdir. Bu sebeple Yeni Osmanlıların sırf hukukî bir bakış açısından bile işlenmiş ideolojileri, açık bir programları olduğu söylenilemez.

«Tanzimat»ın düşünce sistemiyle, «Genç Türkiye»nin-
kinden biraz daha fazla meşgul olunmuştur. Yabancı dev-
letlerin baskısından meydana gelen zaruretlere karşı Os-
manlı Devleti idarecileri tarafından alınmış amelî ve tedrî-
bi (empirique) siyasî tedbirler, idarî ve iktisadî tedbirlerin
bütünüdür ki Osmanlı tarihinde Tanzimat adını alır. Tanzi-
matın belirgin vasfı «taklit»'tir. «Tanzimat» ile Avrupa tak-
lit olunmak istenmiştir. Kapdân-ı Deryâ Halil Paşa 1830
tarihinde şu sözleri söylemişti: «Rusya'dan avdet ediyor-
um. Avdetimde her zamandan ziyade kâni oldum ki eğer
Avrupa'yı taklide girişmişsek, bizim için Asya'ya dönmek
mecburiyetinden başka çare yoktur.»⁽¹⁾ . Tanzimat'ta tak-
lit olunan şey, esaslardan, usullerden ziyâde amelî netice-
lerdi. Tanzimat Nizam-ı Cedîd'in devamıdır: Nizâm-ı Ce-
dîd, Avrupa'nın silahlarını satın aldı. Avrupavârî asker elbi-
seleri diktirdi, Avrupa'nın askerî talimnâmelerini tercüme
ettirip tatbika çalıştı; Tanzimat da, Avrupa'nın sivil elbise-
lerini herkese giydirdi, ceza ve idarî teşkilâtını şöyle böy-
le taklide uğraştı. Tanzimat cereyânı, sonra biraz daha de-
rinleşerek, düşünmek, düşüncelerini ifade etmek, düşün-
cesini yazmak tarzlarına da tesirini gösterdi. Bu vak'a,
Müslüman Osmanlı sosyal hayatında dünyaya bakışın de-
ğişmeye başlaması demekti. «Türkiye ve Tanzimat» yaza-
rı «Tanzimattan umumî maksat, İslâmî sosyal hayatı asır-
larca zamandan beri manen ve siyasetten ayrı yaşamış ol-

(1) «Türkiye ve Tanzimat» — Sayfa: 6 (Ali Reşat Bey {tercümesi}).

duğu Hristiyan sosyal hayatına yaklaştırmaktı» diyor. Bu maksadın zâhiri ve alışkanlıkla ilgili yönü, umumiyetle itaate tatbik olundu, fakat derûnî, fikri ve vicdanî sahalarda muvaffakiyet, ancak düşüncenin tesiriyle elde edilebilirdi. Bu ideolojik noksanının menfî neticeleri yakın zamanlara kadar görölmüştür.

Yeni Osmanlılar hareketi, nazariyat itibariyle Tanzimatı tamamlar. Yeni Osmanlıdan, Tanzimatın idari hukuku ile alâkalı tedbir ve kanunlardan pek de ileri gitmek istemeyen ihtiyatlı adımlarını, cüretle anayasa hukuku sahasına geçirerek hükümdarın hakak ve salâhiyetini sınırlamak ahalinin hukuk ve hürriyetini genişletmek emelini taşıyorlardı. Yeni Osmanlılar, bir bakıma Tanzimatçıların radikal-leri idi. Fakat bu radikallik bazan irticaî idealizm ile karışıyor-
du. Tanzimatçılar, Yeni Osmanlılar ile ara sıra çarpış-
tılar. İhtilaflarının asıl ağırlık merkezi, hükûmet ve hüküm-
dârın hukuk ve salâhiyeti ile «millet»in hukuk ve hürriyet-
lerinin dengelenmesi idi.

Yeni Osmanlıların siyasî edebiyatında «vatan», «mil-
let», «hukuk», «hürriyet» kelimeleri pek çok geçer. Tanzi-
mat'ın resmî vesikalarında çokça kullanılmasından çekini-
lir.

Tanzimatçılarla Yeni Osmanlılarda milliyet mefhumu

Tanzimatçıların ve Yeni Osmanlıların lisanında «millet» tabirlerinin manası çok mühimdir. Vâkıa bu tabirleri Fran-
sızcanın «la Nation»ı mukabilinde kullanırlar, fakat birleş-

miş Fransız milleti ile Osmanlı Devletinin tebaası olan muhtelif kavimler kümesinin milliyet bakış açısından çok farklı olduğuna dikkat etmemiş gibi görünürler. Avrupa'daki fikirler ve realiteler, yukarıda söylediğimiz gibi, esaslarından araştırılıp Osmanlı sosyal hayatı o esaslara göre incelenmediğinden, Osmanlı sosyal hayatında «Milliyet meselesi» hakkıyla tahlil ve aydınlanmamış, millet tabirlerine açık bir mana verilmemiştir. Tanzimat ve Yeni Osmanlılık düşüncesinin iyi işlenmemiş olduğuna bâriz bir delil de, «millet»in tarifsiz kalmış olmasıdır.

«Millet» tabirinin nazariyatta tarifine girişmek, Osmanlı sosyal hayatının fiiliyatta bozulmasına yol açacağından Tanzimatçıların ve Yeni Osmanlıların bundan şuurlu olarak kaçındıkları iddia olunabilir. Veyahut Osmanlı tebaasının bütünü gerçekte var olan bir millet tasavvur ederek, millet tabirini de o vâkıayı ifade etmek üzere kullandıkları söylenebilir. İkinci bir görüş olarak Tanzimatçıların da, Yeni Osmanlıların da Avrupa'da bütün siyasî hayatı karıştıran Milliyet hareketlerini, Osmanlı ülkesinde olup geçen millî ihtilâlleri ya işitmemiş, yahut bu vakaların mahiyetini hakkiyle anlamamış olmaları gerekir ki bu nazariye elbette yanlıştır... Ancak fiilen mevcut ve var olmayan milleti, fikren mevcut ve var gibi tasavvur ederek gerçekleşmesi ümit ve emeliyle millet tabirinin tahlil ve tarifinden kaçınmış olmaları daha ziyâde tutarlıdır. Bu halde Yeni Osmanlıların Müslim, gayri Müslim, Türk, gayri Türk bütün Osmanlı Devleti tebaasını, gerçekten değilse bile düşünce

olarak bir millet saymış olduklarına hükmetmek lâzım gelir. Yani Yeni Osmanlılar da, Tanzimatçılar gibi, şimdi kullanmakta olduğumuz tabirlere göre, «Osmanlıcı» idiler. Bu zümrenin Fransızca ünvanları Les Jeunes Turcs (Genç Türkler) olduğu halde ⁽¹⁾, Türkçe kendilerine «Yeni Osmanlılar» adını vermeleri de bu gayelerinden ileri gelmelidir. Lâkin bizim bu hükümlerimiz eserlerden ve vesikalar-
dan ziyade mantık yürütme yoluyla çıkardığımız sonuçlara dayanıyor. Eserler ve vesikalar ile desteklenmelerine lüzum vardır.

«Millet» tabiri böyle belirsiz ve umumî kaldıkça, böyle belirsiz ve umumî kalması lüzumlu ve faydalı sayıldıkça, **siyasî sahada** Türklük bittabî söz konusu olamazdı: Filvâki Tanzimat devrinde «Turan», «Türklük», «Turan milleti» gibi ifâdelere tesadüf olunmaz⁽²⁾ ve bugün bu tabirlere ifâde olunan mefhumun da o zamanlar açıklıkla malum olduğunu ispat eden delil ve emareler bulunup gösterilemez. Ancak his ve millî düşüncenin büsbütün yok olmadığına dair lisan, edebiyat, filoloji ve tarih sahasında emareler mevcuttur.

(1) Bu teşkilâtın ismi «La Jeune Turquie», o sıralarda Avrupanın her tarafında beliren «Genç İtalya», «Genç İsviçre»... ilh. gibi hürriyetperver ve halkçı teşkilattan mülhem olduğu muhakkaktır.

(2) Tanzimat devrinin karşılaştırılan vesikalarında «Türkistan» kelimesi ara sıra kullanılmış ise de bu kullanmanın Fransızca «La Turquie» tabirini aynen tercüme arzusundan doğduğuna şüphe olamaz.

Tanzimat Edebiyatında Türkçülük İzleri: Şinasi ve Ziya Paşa

Mesela Tanzimat edebiyatının babası olan Şinasi tarafından yazılan Nâzırı Ziver Efendi'ye takriben 1845 tarihinde yazılan tebriknâmenin mukaddimesi mülemmâ bir kıtadır ki birinci mısraı Fransızca, ikincisi sırf Türkçe, üçüncü ve dördüncüleri ise Arapça ve Acemcedir: Şâirin bu eserinde, Türkçeye de, Fransızca, Arapça ve Acemce gibi müstakil bir mevkî vermek istediği zannolunabilir. Şinasi'nin bu mısraı, o zamana kadar bolca mevcut Türkçe Bektaşî nefesleri, âşık türküleri, halk şarkıları gibi içgüdüyle meydana gelen bir nağme değildir; milliyet fikirlerinin, Avrupa hayat ve siyasetine mühim, hatta feci tesirleri görülürken Paris'te ilim adamları ve ediplerin toplantılarına katılabilmiş çok şuurlu bir Türk'ün, düşünerek, uğraşarak, yazdığı bir satırdır:

«Ululuğun denizinde göremez kimse kara»

Şimdi bu mısracığı, Şinasi'nin ikinci defa Paris'e gittiği zaman Türkçenin bir lûgatini telife teşebbüsü vak'asıyla karşılaştıracak ve sonra o zamanlar «Lisan-ı Osmanî» denilen lisanı konuşulan Türkçeye yakınlaştırmak için çektiği emeklerle sade Türkçe bazı manzumeler (mesela «Karakuş Yavrusu ile Karga Hikâyesi») yazmaya uğraşmasını da hatıra getirecek olursak, Batı düşüncesi ve durumunu Avrupa'ya giden diğer arkadaşlarından çok daha iyi anlamış olan bu mütefekkir muharriri, lisan ve edebiyat

sahasında Türkçülüğü ilk sezmiş bir Osmanlı Türk'ü diye kabul edebiliriz, zanındayım. Bu zannımızda yanılmıyorsa, Batı Türklerinin lisan ve edebiyatında ilk Türkçülük emaresi XIX. asrın ortalarında ortaya çıkmış oluyor, demektir.

Tanzimat devri şairlerinden «Yeni Osmanlılar» siyasî zümresine de katılmış olan Ziya Paşa'nın lisan ve edebiyat Türkçülüğü Şinasi'den daha açıktır. Meşhur «Şiir ve İnşâ» makalesi, bu hususta katî bir delil gibi gösterebiliriz. Ziya Paşa bu makalesinde «Osmanlı» tabirini Türk karşılığında, yani Tanzimattan evvelki manasında kullanarak eski Osmanlı şairlerinin eserlerini hatırlattıktan sonra diyor ki: «.. Hayır! Onların hiçbirisi Osmanlı şiiri değildir... Acaba bizim mensup olduğumuz milletin (yani Türk milletinin) bir lisanı ve şiiri var mıdır ve bunu ıslâh kâbil midir?...» «İçlerinde üçte bir Türkçe kelimelerin hudutsuzluğunu, Türkçe veya Osmanlıca kaidelerin tanzim edilmemiş olduğunu belirttikten sonra, Türklerin tabîî inşasının Veysî ve Nergisî'lerin nesirleri olmadığını katiyetle ifade ediyor: «... Hayır! Bizim tabîî şiir ve inşâmız, taşra halkıyla İstanbul ahalisinin avâmı arasında hâlâ durmaktadır. Bizim şiirimiz, yani şairlerimizden vezinsiz diye beğenmedikleri avam şarkıları ve çöğür şairleri arasında «deyiş», «üçleme» ve «kayabaşı» tabir olunan nazımlarıdır. Ve bizim tabîî inşamız Mütercim-i Kâmus'un kullandığı yazı yazma tarzıdır... Hele bir kere rağbet o cihete dönsün, az vakit içinde ne şairler, ne kâtipler yetişir, akla hayret verir.»

Bilâhare lisanda Türkçülük mevzuuyla uğrayan nazariyatçılar, Paşa'nın XIX. asır sonlarında ortaya koyduğu şu meselelere çok bir şey ilave edilmiş değildir...

Lisanda Türkçülüğü bu kadar iyi kavramış ve Osmanlı ile Türk tabirlerini eşanlamli olarak kullanmış olan şair ve edip Ziya Paşa'nın, Yeni Osmanlılar cemiyeti ileri gelenlerinden siyasî Ziya Paşa'yı çok kullandığı millet ve Milliyet tabirlerinin siyâsî mefhumlarını tedkik ve tayine sevketmiş olması, zor kabul edilir, mamafih Ziya Paşa'nın eserlerinden siyasî Türkçülüğünü çıkaracak hiçbir ip ucu bulup çıkaramadım...

Lisanda «Bütün Türkçülük»ün ilk emareleri: Ahmed Vefik Paşa

Lisanda Türkçülük, Ziya Paşa'dan sonra lisanda inceleme sahasına geçer; lisanda inceleme, Osmanlıca lehçesinden başka Türk lehçelerinin öğrenilmesine sevkeder. Türkçülüğün bu safhasını, Ahmed Vefik Efendi'den (Paşa'dan) itibaren görüyoruz.

Şinasi'nin toplamaya başlayıp da tamamlamaya muvaffak olmadığı «lûgat»in hazırlanmış kısımları, Osmanlı ülkesi hududu dışında kalmıştı. Türk lûgati toplama işini Ahmed Vefik Paşa devam ettirdi. Vefik Paşa'nın «Lehçe-i Osmanî»si, bu çalışmanın kıymetli bir numunesidir. Paşa'nın «Lehçe-i Osmanî»ye yazdığı kıymetli mukaddime, «Bütün Türklük»ü düşündüğüne delâlet eden bir vesikadır.

«Lehçe-i Osmanî»nin birinci baskısını görmedim; baskı ve yayın tarihini tespit edemiyorum. Elimde bulunan «yeni baskı»nın basılış tarihi 1306'dır. Bu yeni baskının tarih-siz mukaddimesinin sonlarında müellif diyor ki: «Türk dilleri içinde en ence yayılan Oğuz şubesi, Tataristan ve Türkistan'ı bir zaman Bahr-i Şarkî'den Macaristan'a kadar kavrayıp hâlâ (Guz) lisanı denir. Onun yenisi Türkmen lisanı İran ve Suriye'yi kaplayıp Anadolu'ya inmiş, zamanla Fergana'dan Hind'e kadar yayılıp Halicî Afgan lisanına karışmıştır. Eski şubelerden Kıpçak lisanı Hive'den Siber, Kırgız, Kuman ve Bulgar gibi kazan çevresini istilâ etmiştir. Ve Uygur dili Çin taraflarından Kaşgar'a doğru yayılıp ondan 700 tarihlerinde Cengiziyân kavimleri Türk ve İslâmiyet'e girdiklerinde Çağatay lisanı doğup 800 yıllarında çok yayılmıştı. Bugün Uygur, Kıpçak ve Çağatay kitapları Mahbub'ül-Kulûb telifi gibi güzel eserleri ve husûsen 600 den 800'e kadar çokça basılıp bunların incelenmesi ile lisanımız şubelerinin ayrılıkları anlaşılmıştır. Himmet-ürti-câl, takla'ül-cibâl! (Becerikli insanların himmeti, dağları yerinden söker.) Ahmet Vefik»⁽¹⁾

Şu mukaddimeden Ahmed Vefik Paşa'nın Türk lisanına çok geniş, «Bütün Türkçüler» gibi baktığı anlaşılıyor: Asıl «lisanımız», hemen bütün Asya ile Batı Avrupa'ya yayılan büyük dildir; Osmanlı lehçesi, Çağatay lehçesi... ilh. bu li-

(1) Lehçe-i Osmanî, tah-ı cedîd - Eser hâme-i Ahmet Vefik Paşa, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1306.

sanın şubelerinden, lehçelerinden ibarettir. Bu lehçelerin incelenmesi ile «lisanımız şubelerinin ayrılıkları» anlaşılır ve ayrılıklar anlaşıldığı gibi birlik noktaları da ortaya çıkar. Hasılı Ahmet Vefik Paşa, lisan vasıtasıyla çok geniş Türk birliğini görmüş ve göstermiştir, diyebiliriz.

Vefik Paşa, «Lehçe-i Osmanî»sinde, ilk defa aslı Arapça ve Farsça olmayan Türkçe kelimeleri, aslı Arapça ve Farsça olanlardan ayırarak ayrı bir cüz halinde tertip etmiştir ve bu suretle hudutsuz Osmanlı lisan denizinde boğulmuş kıymetli Türkçe kelimelerin lisanının Arapça ve Acemceye kısmen mağlup olan Osmanlı lehçesinden başka lehçeleri olduğunu meydana koyarak, hakikî ilim meraklılarını onların incelemesine teşvik etmiştir.

Ahmed Vefik Paşa'nın bütün eserleri, kendisinin lisan sahasında çok şuurlu bir Türkçü olduğunu gösterir: Mese-la «Fenelon»un «Telemaque»ını Veysî ve Nergisî lehçesiyle tercüme etmiş olan Yusuf Kâmil Paşa'ya kızarak, çok sade bir Türkçe ile tercüme ettiği gibi, «Molière»in bazı eserlerini o zamanın Osmanlı hayatına uydurarak, İstanbul'da konuşulan Türkçe ile Türk sahnesine nakleylemiştir.

Ahmed Vefik Paşa'nın Türkçülüğü lisandan tarih sahnesine de intikâl etmiştir: Paşa, daha Efendi iken, Ebûlgâzî Bahâdır Han'ın «Evsâl-i Şecere-i» adlı meşhur eserini Çağatay lehçesinden Osmanlı lehçesine çevirmiştir.

Ve bu eser, kısmen Şinasi'nin «Tasviri Efkâr»ında tefrika suretiyle yayınlanıp, sonra bir risâle halinde ayrıca basılmıştır⁽¹⁾ «Şecere-i Türkî»nin «Tasvîr-i Efkâr»da tefrika olunması da, Şinasi Efendi'nin Türkçülüğe alâkasını gösteren emarelerden sayısal hata edilmiş olmaz.

Ahmed Vefik Paşa'nın muharrirlikle beraber, müderrislik ettiği de malumdur; Abdülaziz saltanatı devrinin ilk senelerinde açılan (Dârülfünûn)un ilk «Tarih-i umumî» müderrisi, odur. O zamanlar Divân-ı Muhasebât Reisi olan Atülfetlü Ahmed Vefik Efendi Hazretleri ilk dersini 1279 Hicrî senesi Şabanı'nın 27. Pazar günü (Şubat 1863) vermişti⁽²⁾ Pek çabuk kesintiye uğrayan Tarih-i Umumî derslerinin özeti de küçük bir risâle halinde basılıdır⁽³⁾. Tarih-i Umumî'nin en eski devirlerine ait bazı bilgilerden ibaret olan bu özetten Paşa'nın tarihe Türkçülük açısından bakıp bakmayacağını anlamak kâbil olmuyor.

(1) «Evsal-i Şecere-i Terkî» -Abdülgazi Bahadır Han bin Arap Mehmet Han'ın telifidir. (Bir marifetli zat tarafından İstanbul Türkçesine çevrilmiştir.) - Birinci defa olarak baskısına teşebbüs kılındı. Tarih ve ismi yok. 152 sayfa. Eksik. (Bab ve fasıl nihayetine bile gelmiş değildir.)

(2) «Dârülfünûn Dersleri» -Münif- «Mecmua-yı Fünûn» Birinci sene, Numara: 8. Şaban 1279, Sayfa: 331.

(3) Atülfetlü Ahmet Vefik Efendi Hazretlerinin Dârülfünûnda Hikmet-i Tarih dersinin özetidir. Kitâb-ı evvel, Kısım-ı kurûn-ı mukaddime, Cüz-i evvel, Kurûn-ı mechûle. Tarih ve matbaa ismi yok. 44 sayfa eksik (Son sayfada cümle bile eksiktir). Münif Paşa merhum. Dârülfünûnün derslerinden bahseden makalede Ahmet Vefik Efendi'nin dersine «Târih-i Umûmî» adını veriyorsa da bu eksik risâlenin başında «Hikmet-i Tarih» denilmektedir.

Ahmed Vefik Paşa, bazılarına göre, Osmanlı Türkleri'nin ilk Türkçüsüdür. Vâkıa Şinasi ve Ziya Paşa'ya nazaran, Ahmed Vefik Paşa'nın Türkçülüğü daha açıktır; bütün yazılarında, hatta menkıbevî bir şekil alan hayat tarzında Türk milletperverliği göze çarpar.

«Lehçe-i Osmanî» mukaddimesinde görüşlerinden ve «Şecere-i Türk»ü İstanbul Türkçesine çevirmesinden anlıyoruz ki Ahmed Vefik Paşa «Bütün Türklük» fikrine de mütemâyildir. Bu, böyle olmakla beraber, Ahmet Vefik Paşa'dan evvel gelmiş olan Şinasi Efendi ile Ziya Paşa'nın da Türkçülük fikrine ilgisiz olmadıklarını zikrettiğimiz bir kaç vak'a göstermektedir.

Filoloji ve tarihte Türkçülük: Mustafa Celâleddin Paşa

Edebiyat ve lisan müşâhede ve tespit olunan Türkçülük cereyanı, Osmanlı Türkleri arasında çok geçmeden, filoloji, etnoloji, tarih ve dış siyaset sahasına da intikâl etmiştir. Filvâki 1869 tarihinde, yani Şinasi'nin ölümünden iki yıl evvel, Mustafa Celâleddin adında bir zat, Fransızca «Eski ve Yeni Türkler (=Les Turcs anciens et modernes)» ünvanlı bir eser yayınlıyor. Bu eser, Sultan Abdülaziz Han'a ithaf olunmuştur. İstanbul'da «Courrier d'Orient» gazetesi matbaasında basılmış olan 362 sayfalık bu kitap, Osmanlı Devletinin devamını kuvvetlendirme, Osmanlı tebaasının refahını temin için devletçe neler yapılmak lâzım geldiğine dair Sultana takdim edilmiş tatbikî mâhiyyette bir rapora

benzemekle beraber, Türkçülük bakışı açısından çok dikkate değer bahisleri ihtivâ etmektedir⁽¹⁾.

«Eski ve Yeni Türkler» kitabının tarihî kısmında «Bütün Türklük»ün tarihinden Fransız, Alman, Rus ve Leh kaynaklarına dayanarak bahsedilmiş ve zikrolunan vak'alara dayanılarak, Türklerin umumî tarihte fevkalade ehemmiyetleri, insanlığın medenî yükselişinde çok mühim etkileri olduğu ispata çalışılmıştır. Celâleddin Paşa'ya göre Türkler, bugün Avrupa'da oturan kavimlerin mensup oldukları ırktandır. Müellif bu ırka, «Türo-Ariyen (Türo Arienne)» ünvanını verir ve bu münasebetle «Türo-Ariyenizm (Türo-Arianisme)» dediği etnoloji nazariyesine dalarak, filoloji, liguistik sahasına geçer⁽²⁾. Kitabın üçte birinden fazlasını işgal eden bu bahis, ilk bakışta sırf nazariyattan ibaret ve amelî iki gayeyi hedef seçmiş olduğu anlaşılır. Osmanlı ülkesindeki ahalinin ekseriyetini ve asıl unsurunu teşkil eden Türklere ırklarının kudret, kıymet ve genişliğini bildirerek onların kendilerine itimatlarını takviye etmekle beraber, kendilerini Türklere yabancı sayan ve o sıralarda Milliyet prensibine dayanarak Türkler aleyhine ayaklanan veya ayaklanmaya hazırlanan Uhlara, Bulgarlara, hatta

(1) Mustafa Celâleddin Paşa'nın bu eserinde, Avrupa devletlerinin Osmanlı saltanatına karşı nasıl bir siyaset tutmalarının uygun geleceğine dair Avrupalılara yöneltilmiş ihtar ve telkinler de vardır.

(2) «İndo-Cermanizm», «Ural-Altayizm» nazariyelerine benzer olarak tedvîn edilen «Türo-Ariyaizm» nazariyesi, son zamanlarla Prag ve Sofya'da oturan muhâcir Ruslar arasında meydana gelmiş olan «Euro-Arizm (Euro-Arisme)» cereyanıyla mukayeseye değer.

Sırp ve Rumlara Türklerle aynı ırktan olduklarını tâlim ve telkin etmek; kendilerini Ariyanî sayarak Ariya ırkına hakrikulâde vasıflar yakıştırmak diğer ırkları, yani Sâmi, Turânî ve Hâmileri insanlığın aşağı cinsinden sayan Avrupalıların bu bencil nazariyelerine mukabil ortaya atılan ve Ariyanîlerle Turânilerin esasen aynı ırktan olduklarını gösterip isnat etmesi lâzım gelen hükümetlerinin ve Avrupa ahali-sinin ırkî husumetlerini eksiltmek.

Müellifin «Türo-ariyanizm» nazariyesini bina ederken sağlam malzeme kullanmış olduğunu iddia etmek zordur; lisanî delillerinin bir haylisi sathî bir tenkîde bile tahammül edemez. Mustafa Celâleddin Paşa'nın hükümlerinde, terkiplerinde ilmî usullere riâyet ettiğini de söyleyemeyiz. Kitabın bu kısmı tekrarlarla, insicamsızlıklarla, beklenil-medik görüşlerle doludur⁽¹⁾. Bununla beraber, kitapta çok dikkat çekici buluşlarla okuyucunun düşüncelerini pek uzaklara çekip götüren geniş görüşler de az değildir.

Bizce eserin asıl büyük kısmı «Bütün Türklük ve Türkçülük» hakkında Avrupa kaynaklarından alınıp, şöyle böyle Avrupa usulleri takip edilerek Osmanlı Türkleri arasın-

(1) Müellifin iddialarından birisi, Yunan ve Roma mitolojisinde kullanılan mâbud isimlerinin esasen Türkçe olduğu davasıdır... Bu iddia, zamanı -galiba «Eski ve Yeni Türkler»den istifade olunarak- bazıları tarafından tekrar ortaya atılmıştır. Mustafa Celâleddin Paşa'nın oğlunun damadı olan zat da, Türk lisanının dünyada en eski dil olduğuna seslerle seslerin ifade ettiği eşya arasında münasebetler bulunduğuna dair meşhur keşfini, büyük kayınpederlerin kitabından alınmış ilhama borçludur zannındayım.

da ilk yazılan eser olmasındadır; bu eserde ilk defa Türk ırkının muazzam role, Türk dilinin diğer dillerden yardım muhtaç olmayacak derecede zenginliğine, Türk dilinin başka dillere ettiği yardımlara, Asya ve Avrupa'da geniş bir sahaya yayılmış olan Türklerin münasebetlerine, Osmanlı Devleti dahilinde Türklük fikrine kıymet verilmekten doğan mahzurlara, Müslüman olmayan Osmanlı tebaasını ırkî ve lisanî bağlarla Türk kitlesine bağlamak lüzumuna dair görüşlere rast geliyoruz. Yani Türkçülüğün lisanî, tarihî, siyasî kısımlarından hepsi, bu kitapta az çok mevzûbâhs olmuştur. Sırf Türkçülüğe ait bu mevzûlardan başka, bugün bile münevverlerimizin günlük meşguliyetlerini teşkil eden Türk dilinin tanzim ve tasfiyesi, harflerin ıslah ve değiştirilmesi, kadınların açılması, Batı medeniyetine lâayık olmak gibi konularda «Eski ve yeni Türklerin» çeşitli konuları arasında yer bulmuştur.

«Türo-Ariyanizm» nazariyesini kuran müellif, Türklerin Batı medeniyetine girmelerini, o nazariyenin mantıkî bir neticesi gibi telâkki eder; zaten Batı medeniyetini vücûda getiren Turo-Ariyenlerdir; yani Batı medeniyeti Arîlerin olduğu kadar Turânîlerin de ve dolayısıyla Türklerin de eseridir. Turânîler bir kısmı İslâmiyet'i kabul edince, Sâmi bir medeniyet ile birleşmişlerdir. **Avrupa medeniyeti havzasına girmeleri, eski ırkî medeniyetlerine dönüşten başka bir mana ifade etmez.** Mustafa Celâleddin Paşa dilin tasfiyesi, harflerin ıslahı meselelerine de hükümlerini, bu başlangıçtan tutturarak yürütür.

Aksi isnat edilinceye kadar, bu bahislere dair Osmanlı ülkesinde basılmış ve yayınlanmış eserlerin birincisi olarak kabul etmemiz icâb eden «Eski ve Yeni Türkler» teessüf olunur ki Türkçe değil, Fransızca yazılmıştır ⁽¹⁾.

«Eski ve Yeni Türkler» müellifi Mustafa Celâleddin paşa, Ziya ve Ahmet Vefik Paşalar gibi Osmanlı tarihinin bilinen sîmâlarından olmadığı için, tercüme-i haline dair kısaca bilgi vermeyi lüzumsuz saymamaktayım.

Mustafa Celâleddin Paşa, 1848 ihtilâllerine katıldığı için vatanını terke mecbur olmuş Leh asilzâdelerinden Konstantin Bojenski (Constantin Borzecki) dir. Konstantin 10 Nisan 1826 tarihinde aile çiftliklerinden Kleçof (Kleszow) da doğmuş ve o çevredeki Vlottslavek (Viola-wek) seminerlerinde klâsik ve dinî bir tahsil görmüştür. Henüz 22 yaşında iken memleketi olan Lehistan'ın kurtulması gayesiyle 1848 ihtilâllerinin Poznanya'dakine iştirak etmiş ve ihtilâlin muvaffak olmaması üzerine, bir kaç vatan-daşıyla beraber, o zamanlar Leh ve Macar Milliyetçilerine çok cömertçe kucağını açan Osmanlı ülkesine iltica eylemiştir (1849). Osmanlı hükümeti, genç Leh Milliyetçisinin umumî ve askerî bilgilerini, bilhassa harita çizimindeki ciddî maharetini dikkate alarak, kendisini Erkân-ı harbiye yüzbaşılığı rütbesiyle Osmanlı ordusuna kabul ve

(1) Nüshası tükenmiş olan «Eski ve Yeni Türkler»in aslı ve Türkçe tercümesi, basılmalı ve yayınlanmalıdır. Türkçülük tarihinin ve umûmiyetle çağdaş Osmanlı tarihinin incelenmesinde ihmalî mümkün olmayan bu eserin basını ve yayını Türkiye Maarif Vekâleti'nin veya Türk Ocağı'nın himmetinden bekliyoruz.

harita şubesine memur etmiştir. Yüzbaşı Bojenski o sıralarda İslâmiyeti resmen kabul ederek bizzat Şeyhülislâm Efendi tarafından Mustafa Celâleddin diye isimlendiriliyor ve Erkân-ı Harbiye Mirivalarından Ömer Paşa'nın kızını alıp tam bir Türk, Müslüman ailesi teşekkül ediyor. Seferde bulunmadığı zamanlar Üsküdar'da Karacaahmet mezarlığına nâzır mütevazı bir evde musikî ve dansları, mond hayatını büsbütün unutmuş görünüyor: Beyoğlu âlemi ve Avrupa kolonileri ile münasebette bulunmamıştır.

Bu Leh asilzâdesinin en büyük hırs ve hevesi harp idi. Daha pek genç iken birinci vatanını kurtarmak emeliyle 1848 ihtilâllerine bir Leh ihtilâlcisi sıfatıyla iştirak ettiği gibi ikinci vatanını muhafaza gayesiyle 1850'den 1876'ya kadar süren çeşitli harplere bir Türk zâbiti sıfatıyla girmiş, bir aç defa yaralanmış ve nihayet 1875'de Karadağ Muharebesi'nde, Ferik rütbesine sahip iken, karnından aldığı bir yara ile şehit olmuştur. Sipoz'daki cami avlusunda gömülüdür. (Allah gani gani rahmet eylesin!).

Askerlik hayatına ait şu birkaç satır bile, şehit Celâleddin Paşa'nın seçtiği yeni vatanına ne kadar derin bir samimiyetle bağlanmış olduğunu açıklamaya ve ispata kâfidir⁽¹⁾

(1) Mustafa Celâleddin Paşa muhtelif rütbelere aşağıdaki muharebelerde bulunmuştur. Karadağ (1852), Rus seferi (1853-1856), Bağdat (1857), Karadağ (1861), Girid (1867), Hersek (1875), Karadağ (1876), - Bu muharebelerde başından, boyundan, sağ elinden, sağ ayağından yaralanmış ve son Karadağ muharebesinde aldığı yara şahâdetine sebep olmuştur.

Paşa, harpten, seferden uzak olduğu zamanlar, temsil ettiği yeni millîyetin, Türklüğün kabul ettiği yeni dinîn, Müslümanlığın, seçmiş olduğu yeni vatanın, Osmanlı ülkesinin faydasına hizmet eden eserler vücûda getirmekle geçirmiştir. Celâleddin Paşa, yaratılıştaki istidadına ilaveten gördüğü iyi eğitim ve öğretim sâyesinde, ana lisanı olan Lehçeden başka, Latince, Fransızca, Almanca ve Rusçayı iyi bilirdi. Hâfızasının kuvvetli, tarihî bilgilerinin genişliğini temin etmişti. Yaratılıştan sanatkârlık kabiliyeti vardı. Ciddî meşgul olmadığı halde, iyi resim yapar, mükemmel harita çizerdi. Osmanlı askerî makamları, ilk önce harita çizmekteki mahâretini takdir edebilmişlerdir. Yağlıboya resimlerinden bazıları, vaktiyle Dolmabahçe Sarayı'nda asılı dururmuş. Evinde bulunduğu zamanlar, askerliğe, tarihe, biyolojiye dair bilgi ve araştırmalarını genişletmeye çalışıyordu. Bu mevzûlar üzerine birkaç eser yazmış ise de eserlerinden yalnız ikisi basılmış ve yayınlanmıştır: Les Turcs anciens et modernes (Eski ve Yeni Türkler); La Guerre moderne (Zamanımızın Harbi). Bizce önemli bir değerli olan birinci eserdir ki mevzûunu yukarıda biraz tahlil ve anlatmaya çalıştık. Mustafa Celâleddin Paşa bu eserlerinden başka, dostlarından Basiretçi Ali Efendi'nin «Basiret» gazetesinde ⁽¹⁾ ve ahbablarından «Jean Pietri»nin «Courrier d(orient)» gazetesine imzasız bir hayli siyasî makaleler de yazmıştır.

(1) Basiretçi Ali Efendi, «İstanbul'da Yarım Asırlık Vekâyi-i Mülhîmî» ünvânıyla 1908'de yayınladığı risâlenin 4., 5. sayfalarında Mustafa Celâleddin Paşa'yı «Basiret»in yazı heyetinden olarak zikrediyor. (Ahmet Rasim bey'in hususî bir mektubundan).

Hayrete değerdir ki yeni vatanının faydasına yalnız fikirleriyle, kâlemiyle değil, başıyla, canıyla da hizmet etmiş olan bu asil adamın istidat ve bilgisi,. ahlâk ve karakteri bazı kimselerin hasedinî tahrik etmiş ve koruyucusu Serdâr-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa'nın ölümünden sonra Seraster Hüseyin Avni Paşa tarafından, henüz 44 yaşında ve Mirлива rütbesinde bulunan Mustafa Celâleddin Paşa emekliye sevk olunmuştur (1870). Hüseyin Avni Paşa'nın sürgün edilmesinden sonra tekrar muvazzaf sınıfına alınmış ve Sırlar üzerine kazandığı muvaffakiyete mükâfat olarak, şehit olmasından az evvel Ferik rütbesine terfi edilmiştir⁽¹⁾.

İlk Türkçülerin Umûmi Vasıfları

Yukarı zikrettiğimiz vak'alarda ileri sürdüğümüz görüşleri özetlersek gelecek konular tespit edilmiş olur; Lisan sahasında Türkçülük fikrinin ilk şuurlu izleri İbrahim Şinasi Efendi'nin eserlerinde görülür⁽²⁾. Şinasi'nin Türk-

(1) Mustafa Celâleddin Paşa'nın oğlu Erkân-ı Harbiye emekli Feriklerinden Enver Celâleddin Paşa olup halen hayattadır. Enver Paşa babası adına ithaf ettiği «Fikirlerim» ünvanlı basılmamış eserlerinden istifademe müsaade ettiler. Merhumun tercüme-i hâlini oradan özelledim. Enver Paşa'ya bu yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Enver Celâleddin Paşa, babalarının yolunda yürülmeye çalışarak ve merhumun bazı müsvettelerinden de istifade cyleyerek Türklüğün tarih ve ilolojisine dair, vaktiyle «Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası»nda bazı makaleler yayınlamışlardır. Bu makalelerin bir araya toplanıp bir kitap halinde basılıp yayınlanması temennî olunur.

(2) Ahmet Midhat Efendi merhumun, vefatı münasebetiyle, «Türk Yurdu» için tercüme-i hâlini yazarken de, Şinasi'nin Osmanlı edebiyatında ilk şuurlu Türkçü olduğu kanaatini belirtmiştim.

çölük fikri, lisanın edebiyat şubesinde Ziya Paşa, lûgat şubesinde Ahmet Vefik Paşa, filoloji araştırmalarında Mustafa Celâleddin Paşa taraflarından işlenir. Ahmet Vefik Paşa da «Bütün Türklük» (Panturquisme)» temayülünden bazı emareleri görülür. Celâleddin Paşa ise, Türk filolojisinden başka, Türk (yalnız Osmanlı Türkü değil, bütün Türkler) etnoloji ve tarihi ile meşgul olur. Osmanlı ülkesinde ilk defa Batı kaynaklarından alınarak Türk tarihine, Türk etnolojisine ve dair yazılan eser, Celâleddin Paşa'nın «Eski ve Yeni Türkler» adlı filoloji, etnoloji, tarih ve siyasetten bahseden kitaptır; ilmî vasıfları tamamen taşımayan bu eser, Türk ruhuyla Türk menfaatlerini müdafaa yolunda yazılmış olmakla beraber, Fransızcadır.

«Şinasi'nin eserlerinde iki meslek edibinin tohumları bazen karışık, bazen ayrı ayrı saçılmış bulunuyordu. Bu tohumlardan bir kısmı gelişip büyüterek ve çiçek açarak Namık Kemal'ler, Abdülhak Hâmid'ler, Tevlik Fikret'ler, Halid Ziya'lar ve nihayet Fecr-i Âti'ciler gibi meyveler toplandı; diğer kısmı ise çiçek açıp, Ahmet Midhat, Şemseddin Sami, Mehmet Emin, Necib Âsım, «Türk Yurdu», «Genç Kâlem-ler» gibi yemişler verdi. Şinasi iki mektebin de üstâdıdır... Şinasi'den «Türkçüler» ile «Edebiyat-ı Cedîde»liler ve evlad ve ahfâdı türemiştir... «Atalar sözü»nü toplayan, parmak hesabıyla şiir yazan, yabancı kelimeleri dilimizden kovmaya uğraşan Şinasi yeni hayatta Türklük mezhebinin imamıdır...» - «Ahmet Midhat Efendi, Akçuraoglu Yusuf - Türk Yurdu. Cilt: 3, sayfa: 170»

Osmanlı matbuâ üzerine aslî ve ciddî incelemede bulunan muharrir ve müverrih Ahmet Râsim Bey'den Türklük fikrînin ne zaman ve kimler tarafından ortaya atıldığı kaatına ulaştıklarını sormuştum: Lütfen verdikleri cevapta şöyle diyorlar: «Matbuât tarihi açısından ilk defa Osmanlı câmiası altında millet kelimesini açıktan açığa kullanan (Şinasi) ile (Kemal) ve «Tasvir-i Efkâr»ın yayınlanmaya başlamasından itibaren Millet-i Osmaniye terkinin açık karşılığı «Türk» idi.»

Şinasi'nin Türkçe lûgat toplamaya başladığı tarih bu meselede bulabildiğim yegâne aslî kaynak olan Ebüzziya Tevfik Bey'in dediğine göre 1865 ile 1870 seneleri arasındır. Ziya Paşa, şiir ve inşâ hakkındaki Türkçü fikirlerini yine bu tarihlerde ortaya atmıştır; Emil tercümesinin önsözü «Cenevre, 15 Haziran 1871) tarihlidir. Ahmet Vefik Paşa'nın «Lehçe-i Osmanî»sinin ilk askı ve yayını da o sıralarda olsa gerektir. Celâleddin Paşa'nın «Eski ve Yeni Türkler»i 1869'da yayınlanmıştır. Şu bilgilere göre, Osmanlı Türkleri arasında Türkçülük faaliyetinin ilk devresi, 1865-1879 seneleri diye kabul edilir.

Türkçülüğü müsteşriklerin tesiri

Türkçülük ve Türklük fikriyâtının Abdülaziz'in Saltanat devrinin ortalarına doğru Batı Türkleri arasında görünmesine, yukarıda işaret ettiğimiz gibi Türklerin umûmi bir surette Batı fikri ve ruhuyla yakınlaşmasından başka, yönüyle inceleyen (De Guignes) gibi, (Silvestre de Sacy) gibi, (Abel de Remusat) gibi hatta Arthur Lumley Davids) gibi müsteşriklerin eserlerine vâkıf olmalarının tesirini de muhakkak görmekteyim. Şinasi, müsteşrik Silvestre de Sacy ailesinin dostluğunu kazanmıştı. Celâleddin Paşa «Eski ve yeni Türkler» kitabında De Guignes'in «Histoire des Huns» nundan çok istifade etmiştir. «Arthur Lumley Davids» in «Kitâbü'l-ilmü'n-Nâfi fî Tahsil-i Sarf ü Nahv-

i Türkî» adlı İngilizce kitabının Fransızca'ya tercümesi⁽¹⁾ Lumley'in annesi tarafından Sultan II. Mahmut'a 1833 tarihinde takdim edilmiş olduğundan XIX. asır ortalarında yaşayan Şinasi ve Vefik Paşa'lar gibi münevverlerin bu eserden de habersiz olmalarına ihtimâl vermiyorum. XIX. asrın sonlarına doğru müsteşriklerden Vambery, Raloff, Leon Cahen'in eserlerinin bütün Türkler arasında Türklük fikrinin kuvvetlendirilmesine tesir icrâ ettiğini göreceğiz.

Türkçülük fikri cereyanının bilhassa 1865-1870 senele-
rinde Osmanlı Türkleri arasında ortaya çıkmış olmasına da-
ha başka âmiller de bulunup gösterilemez mi?..

Türkçülük fikri ve İngiliz-Rus münasebetleri

Malumdur ki 1860 senelerine doğru Rusların Asya'da yayılmaları, İngilizleri ürkütecek kadar süratini arttırmıştı: Batı Türkleri, yani Osmanlı saltanatı aleyhine asırlardan beri devam eden istilâcı Rus siyaseti, XIX. asrın ortalarında Batı Avrupa devletlerinin silahlı mukavemetiyle sekteye uğrayınca, Rus İmparatorluğu, bu mukavemetin acısını almak için, Doğu Türkleri, Orta Asya hakanlıkları üzerine

(1) Arthur Lumley Davids, İngiltereli genç bir yahudi müsteşriktir. Eser esasen Türkçe'nin sarf ve nahvi ise de müellif eserin başına bütün Türk tarihinin ve Türk lisan ve medeniyetinin bir özetini koymuştur. Bu özet, o zamana kadar müsteşriklerin bulabildikleri araştırma neticelerine dayanılarak Türkçülük bakış açısına uygun bir tarzda yazılmıştır; Lumley bu tarihe ait özetinde, kendinden evvel gelen müsteşriklerin Türk kabilelerinin bütününe Tatar adını vermiş olmalarına tenkit ve bu kabilelerin umumî adının Türk olduğunu iddia ve isnat etmektedir.

şiddet ve süratle yürüdü. 1860 dan itibaren Ruslar Orta Türkistan'la Doğu Türkistan'a saldırdılar. General Cernayef, 1865'de Ortaya Asya'nın en büyük şehri ve Aksak Timur'un başşehri olan «Taşkent»i alır; 1867'de Orta Türkistan'ın büyük kısmı «Türkistan Eyâleti» adıyla Rus Çarlığı'nın ülkesinin kısımlarından sayılır; 1868'de «Buhara Hanlığı» Rus tâbiyyetini (vassalef'ini) kabul eder. Yine o senelerde Doğu Türkistan'ın «Kaşgar» bölgesi, Mehmed Yakup Bey'in başbuğluğuyla Çin Hâkimiyeti aleyhine ayaklanarak Ruslarla iyi geçinmeye çalışır; «kulca» bölgesi 1865'de Çin tâbi'iyetinden çıkarak, 1871'de Rus tâbi'iyetine girer... Hâsılı, bütün Orta Asya Türklüğü 1860-1870 tarihlerinde Rus tesir ve baskısıyla kaynaşmaktadır. Rusların bütün Asya genişliğince Doğuya ve Güneye doğru yayılmaları, İngilizleri çok sinirlendirir; birkaç adım sonra, Kazak süvarilerinin Hindistan sınırlarında görünmek ihtimali İngilizlerin uykusunu kaçırrır. Mehmet Yakub Han'a elçi gönderirler ve diğer küçük hanlarla resmî olmayan temaslar kurmaya çalışırlar! Yakub Handa Hindistan umûmi vâlisine elçi göndererek İngiltere'nin ittifâkını arar...

O sıralarda Bâbiâli ile çok dostâne münasebetlerde bulunan Sain James kabinesinin Batı ve Doğu Türklerinin din ve ırk birliğinden meydana gelen bağlarından istifade etmeyi hatırlamaması mümkün değildir. Hindistan'ın 1857 Sipahi İhtilâli'nde, Sultan Abdülmecid'den, Halîfe sıfatıyla, Müslüman Hintlerin İngiltere kraliçesine itaatini tavsi-

ye ederek bir ferman çıkartmayı ihmal etmeyen İngiliz siyasetinin, Orta Asya Müslüman Türk hanlıklarının vaziyet ve ahvâliyle Osmanlı Türklerini alâkadar etmeye uğraşmış olması çok muhtemeldir. Filvâki Yakub Han istiklâl kazanınca, İngiliz mümessili «Douglas Forsayt» in teşvîki üzerine, Osmanlı saltanatının himaye ve tâbiyyetini ricâ memuretiyle Yakub Bey'i İstanbul'a elçi göndermiştir (1871)

Elçi iyi bir şekilde kabul olunarak, Osmanlı saltanatı tarafından Yakub Han'a harp malzemesi ile askerî muallimler ve bazı hediyelerle süslü nişân-ı Osmanî, kılıç, âlem ve nâme-yi hümayum gönderir. Yakub Bey'le dönen bu özel heyete, Hindistan'ın Türkistan hududunda bir İngiliz sefaret heyeti katılır (1873). Ve bu tarihten itibaren Kaşgar Hanlığı dahilinde okunan hutbelerde Osmanlı padişahı adına basılmaya başlar⁽¹⁾.

Bu sıralarda İstanbul matbuâtı, Kaşgar işleri ve Yakub Han'ın durumuyla hayli meşgul olur. «Şecere-i Türk»ün Çağatayca'dan Osmanlıca'ya çevrilmesi, Vefik Paşa'nın Orta Asya lehçelerine merak sarması da, bu tarihlerden az öncedir. Sami paşazâde Subhi Paşa gibi, Şemseddin Sâmî Bey'in tabiriyle, «asrın âlimlerinden ve ediblerinden, Do-

(1) Kaşgar hükümdarı Yakub Han'ın yeni bir Türk devleti kurulmasıyla ilgili vak'alar ile umûmî bir surette Orta Asya ahvaline dair vesikaya dayanan bilgiler 1300'de İstanbul'da basılmış ve yayınlanmış olan Mehmet Âkif Bey'in «Kaşgar Tarihi» adlı kitabında mevcuttur. Kaşgar Tarihi - Mehmet Atıf - İstanbul. Mihran Matbası, 1300 (1885).

ğu ve Batı edebiyatına ve yeni fenler ile Avrupa lisanlarına âşinâ» bir devlet büyüğünün Abdülaziz devrinde Çağatay lisanı öğrenmeye kalkması⁽¹⁾ da, İstanbul münevverlerinden bâzılarının zihinlerini, o sıralarda Orta Asya yani Doğu Türklüğünün işgal eylemiş olduğuna delâlet eder.

Biraz önce zikredilen vak'alara nazaran, Türkçülük hareketinin 1820 tarihlerine doğru İstanbul'da ortaya çıkmış olmasına bir âmil de, o tarihlerde Doğu Türklerinin başına gelen felâketli vak'alarla Rusların genişlemesine karşı İngiliz ve siyasetinin bu vak'alardan Batı Türklerini haberdar ve müteessir kılmaya çalışması olmuştur, dersek acaba hata etmiş olur muyuz?

Macar Vambéry

Eserlerinin Osmanlı Türkleri arasında tesiri biraz daha sonra görünmeye başlayan Maar Vambéry'nin Asya seyahatleriyle İngiliz ve Osmanlı siyasetlerinin bağlantılarını görmek o kadar zor değildir: Müsteşrik Vambéry, dört sene kadar İstanbul'da kaldıktan ve o zamanın Osmanlı vekillerinin konaklarında hayli misafirlik ettikten sonra 1861 senesinde meşhur Asya seyahatine çıkmıştı. Vambéry, Raşid Efendi adıyla ve derviş kıyafetiyle Orta Asya'da üç yıl dönüp dolaştıktan sonra, yine İstanbul üzerinden Macaristan'a dönmüş ve oradan doğru Londra'ya gitmiştir. Sahte

(1) Bu vak'ayı merhumun oğlu Hamdullap Subhi Bey'den öğrendim.

derviş, ilim ve fen araştırmalarının semerelerini ilk önce Macarlara değil, İngilizlere arz etti. İngilizlerin kendisine gösterdikleri yakınlık, Vambéry'ye Budapeşte Dârülfünû-nu'nun «Şark lisanları» müderrisliğini (profesörlüğünü) temin etti. Profesör Vambéry'nin eserleri 1864'ten itibaren yayınlanmaya başlamıştır. Eserlerinin çoğu Almanca, bazıları Macarca, bazıları da İngilizce yazılmıştır; mesela «Ber Sahte Dervişin (Asya-yı vüstâdâ) Seyahati» ki üç senelik Orta Asya seyahatinin hikâyesidir. Aynı zamanda Almaca, İngilizce, Macarca olarak yayınlanmıştır. Vambéry'nin Türkçe geniş bir bibliyografisini yazan talebelerinden Doktor Mesarroş diyor ki; «Doğu lisanlarını ve idare usulünü tanıması sebebiyle İngiltere'ye büyük hizmetlerde bulundu. Bu suretle gayreti ve zekâsı sayesinde büyük bir servet sahibi oldu. Bu servetiyle ömrünün sonunda maddî istiklâl temin etti⁽¹⁾.

Profesör Vambéry, bir gün bana da, Yavuz Bey'e (Gülîstan ve Hârîstan muharriri, Osmanlı İmparatorluğunun Peşte Baş şehbenderi Hikmet Bey'e) söylediğini⁽²⁾ tekrar etmişti: İngilizler beni severler, çünkü onlara ilk Asya'yı tanıtan ben oldum. Onlar beni dinlediler, anladılar. Hatta İngiltere Kraliyet hanedanıyla ayrı ayrı dost oldum. Onların iltifatlarını gördüm.»

(1) Türk Yurdu - Cilt: 5 - Sayfa: 974

(2) Türk Yurdu - Cilt: 5 - Sayfa: 964

Vambéry'ye dair kaydettiğimiz şu kısa bilgiden bile anlaşılıyor ki geleceğin meşhur Müsteşrik - Türkoğlu, Orta Asya seyahatine ya İngilizlerin teşvik ve pratik zekâsiyle Orta ve Yakın Doğuya dair incelemelerin o sırada, İngiltere siyaset borsasında çok yüksek kuvvette olacağını evvel-den sezmişti.

II

ÂZERÎ TÜRKLERİNDE TÜRKÇÜLÜK

Ahundzâde Mirza Feth Ali

Batı Türklerinden evvel, Türkçülük fikrîyle, yani Türk Milliyetçiliği fikrîyle lisan, tarih ve siyaset sahalarında meşgul olmuş diğer Türkler var mıdır? Kuzey, Doğu ve Kırım Türkleri arasında, 1870 tarihinden önce, bugünkü manasıyla ve şuurlu bir surette Milliyet fikrinin lisan, tarih ve siyaset sahalarında bilgiye rastlamadım. Ancak Kafkasya'da oturan Türklerden bugün Azerî Türkleri adıyla andığımız şubede dikkat ve incelemeye değer bir vak'a vardır: 1811'de doğup, 1878'de ölen Ahundzâde Mirzâ Feth Ali 1850-1855 tarihlerinde tam mahalliî Türk şîvesiyle ve Avrupa usulüyle birkaç komedi yazmıştır⁽¹⁾. Yine bu zat 1863 senesinde İstanbul'a gelerek, İslâm alfabesinin ıslahı hakkında yazdığı eserini Sadrazam Keçecizâde Fuad Paşa'ya takdim etmiştir⁽²⁾. Ahundzâde yalnız zama-

(1) Mirza Feth Ali'nin sayısı yediye ulaşan komedileri 1859'da basılmış ve yayınlanmıştır. Yedisi de Rusçaya tercüme olunarak Türkçe asıllarından altı yıl evvel Tiflis'te basılmıştır. 1871'de Farsçaya tercüme olunmuştur. «Türk Yurdu. Cilt: I, sayfa: 127 v Yusuf Vezirof'un Azerbeycan edebiyatına bir Nazar adlı risâlesi, sayfa: 46. Bu risale 1921'de İstanbul'da basılmış ve yayınlanmıştır.

(2) Yusuf Vezirof, Azerbeycan Edebiyatına Bir Nazar, sayfa: 47.

nın sadrazamına lâyiha takdim etmekle kalmamış, harflerin ıslahı meselesi üzerine İstanbul'un münevver fikirli kimseleriyle müzâkerelerde bulunmuştur⁽¹⁾; fakat bu lâyihadan ve müzâkerelerden hiç bir netice hâsıl olmamıştır. Harflerin ıslahı teşebbüsüyle neticelerini Mirza Feth Ali kendi hatıralarında şu suretle tespit etmektedir: «1857 Mi-

(1) Mirza'nın İstanbul seyahatına dair bir vesikası, «Hazine-i Fünûn ikinci senesinin (1864) 14 numaralı nüshasında var. Mirza'nın harflerin ıslahı hakkında yazıp Sadrazam Fuad Paşaya takdim ettiği eser, Sadrazam tarafından tetkik için (Cemiyet-i İlmiye-yi Osmanî)ye havâle buyurmuş imiş. işte bu cemiyet meseleyi görüştikten sonra «huzur-ı Maarifneşûr Hazret-i Sedâret-penâhîye» takdim ettiği takrîr sûretli Cemiyet-i İlmiye-yi Osmanîye'nin organı olan «Hâzine-i Fünûn» da ««Islah-ı resmî hatta dair bazı tasavvurât» başlığıyla aynen yayınlanmıştır. (sayfa: 70) Cemiyet-i İlmiye-yi Osmaniye bizzat Ahundzâde Binbaşı Mirza Feth Ali»yi de (Mirza Feth Ali Ahundof, Rusya Kafkas ordusunda o zaman binbaşı rütbesine sahiptir.) davet ederek komisyon kurmuştur; ve meseleyi üç esasa bağlayarak incelemiş ve görüşmüştür. Esaslar şunlardır: 1 — Mevcut usul, ıslah ve tamamlamaya muhtaç mıdır? 2 — Şu esas kabul edildiği halde, arzedilmemiş usul tamam istenilen sûrete uygun mudur? 3 — Bu akıllıca ıslahatın düşünülmesi ve tamamı mümkün müdür? Esaslardan birincisine Cemiyet ekseriyetle müsbet cevap vermiş; ikinci esasın görüşülmesi neticesinde, Feth Ali ıslahatının «fenn-i tabiata kâfî derecede elverişli olmadığına» kanaat getirmiş; üçüncü esasa gelince harflerin ıslahı «kemal derecede umur-ı müşkîleden» olduğu inancını öne sürmüştür.

Cemiyet-i İlmiye-yi Osmaniye, Mirza Feth Ali'nin komedilerini de okumuştur. Raporunun sonlarında bu eserlerden şu şekilde bahsediliyor: «Ve yazmış oldukları tiyatro hikâyeleri dahi tamamen okunmuştur. Bunlar Doğu ülkelerinde yayılmış bazı bâtil fikirlerin çürütülmesi ve değersizliğinin gösterilmesi maksadıyla tasvir ve tertip olunmuş hakîmâne bahisleri içine almış olup, okunması faydalı olacağından ileride Cemiyet-i âcizânemiz taraafından Osmanlı lisanına çevrilerek süratle basılıp yayınlanmasına çalışılacaktır. «Raporun hâtimesi, mirza'nın takdir ve övgüsüdür: «Adı geçen müellif Doğu ve Batı dillerinden dört beş lisana layıkıyla âşinâ ve marifin yayılmasına ait en mühim işe hizmetle yiğitlik ve vatanserverlikle mayasını gösterdiği cihetle tevkîr ve ihtirâma ehliyeti meydanda olduğundan şu münasebetle Cemiyet-i âcizânemizin kendisiyle bilgi kazanması ve dostluk kurması övünme vasıtası addolunduğu Sadrazamın yüksek mâlûmları...» Ahundzâde komedilerinin Osmanlı Türkçesine çevrildiğini bilmiyoruz.

lâdî yılda ben Müslüman alfabesinin ıslahı fikrine düştüm. Bunun için İstanbul ve Tahrân'a gitmek lâzım geldi. Birçok müzâkereler ettik. *Heyhât, Müslüman reisleri alfabelerini değiştirecek gibi değiller; halbuki bu her şeyden daha gerekli ve daha önce gelir.»*

Ahundzâde'nin eserlerini okuyamadım. Hayat ve eserlerinden bahseden kimseler, Mirzâ'nın komedyalarını Azerbeycan'da konuşulan dil ile yazdığını söylüyorlar: Öyle bir dil ki halk ve yüksek tabaka, köylü ve şehirli herkes anlarmış; süsten uzak, saf ve hakikî Azerî lehçesini, Mirzâ eserlerinde ustaca kullanmış imiş. Bu halde Ahundzâde Mirzâ Feth Ali, lisanda bilfiil Türkçülük etmiş oluyor; lâkin Mirzâ'nın Türk Milliyetçiliğini hedef alan düşünce ve nazariyelerine dair benim elimde ciddî bilgiler yoktur. Ahundzâde'nin tarih, felsefe siyasî ilimler il uğraştığı felsefeden bahseden «Hakkul-Yakîn» adlı basılmamış bir eseri bulunduğu malumdur; lâkin bu eserde Mirzâ'nın ne gibi görüşler ileri sürdüğüne dair ir kaynaklarımda bir şey bulamadım.

Ahundzâde hakkında mevcut bilgilere göre, onu, Gökâlp Ziya Bey'in «Türkçülüğün Esasları» adlı kitabında iddia ettiği gibi Gaspralı İsmail Bey derecesinde büyük bir Türkçü saymak doğru olmasa gerektir... Zaten Ziya Bey merhum, Mirza Feth Ali hakkındaki bilgilerini kâfi araştırmaya lüzum görmeksizin yazıvermiştir: Mirzâ 1878'de yani Abdülhamid'in tahta çıkmasından biraz sonra vefat etmiş olduğu halde, Ziya Bey onu Abdülhamid zamanında

yetişenlerden ve Gaspralı'nın çağdaşlarından⁽¹⁾ olarak gösteriyor: «Türkiye'de Abdülhamid bu kudsî cereyanı durdurmaya çalışırken Rusya'da iki büyük Türkçü yetişiyordu. Bunlardan birincisi Mirzâ Feth Ali Avrupa lisanlarına tercüme olunmuştur⁽²⁾. Mirzâ'nın komedileri **bütün** Avrupa lisanlarına tercüme edilmiş değildir; Ahundzâde kendi hatıralarında diyor ki: «Eserlerimin yedisi de Rusçaya tercüme edildi, Petersburg ve Berlin gazetelerinde onlara ait görüşler yazıldı⁽³⁾. Komedilerinin hepsinin Farsçaya tercüme olunduğu muhakkak ise de hangilerinin tamamen veya kısmen Fransızca, İngilizce ve Almanca tercüme edildiği henüz araştırılmaya muhtaçtır⁽⁴⁾.

Mirzâ Feth Ali'nin Türk fikir ve edebiyat hayatında en büyük ehemmiyeti, Türkçe ilk tiyatro yazan bir muharrir olmasıdır, zannederim. Benim toplayabildiğim bilgilere göre, Batı Türkleri arasında tiyatroya ait ilk eser, Ziya Paşa'nın «Molière» den tercüme ettiği «Tartuffe» dir ki Ebüzziya Tevfik Bey'in şahitliğine göre 1857 tarihlerinde

(1) İsmâil Bey'in ilk eseri olan «Rusya Müslümanları», 1886 da, yani Mirzâ Feth Ali'nin vefâtından iki sene sonra yayınlanmıştır.

(2) Ziyâ Gökâlp -»Türkçülüğün Esasları«- Sayfa: 8 - Ankara Matbuat ve İstihbârât Matbaası, Sene 1339.

(3) «Türk Yurdu» - Cilt I, Sayfa: 130

(4) Yusuf Veziroğlu - «Azerbaycan Edebiyyatına Bir Nazar» - Sayfa: 48. - Gerek Yusuf Vezirof, gerekse «Türk Yurdu» da «Mirzâ Feth Ali Ahundof» a dair makâle yazan muharrir Göçerli Feridun Bey'in «Mirz Feth Ali Ahundof» adlı tercümesi hâl risâlesinden ve Mirzâ'nın 100. ölüm yıldönümü münasebetiyle ortaya çıkarılan malzemedен istifade etmişlerdir.

tercüme edilmiş ise de, Ziya Paşa'nın ölümüne kadar basılmak şöyle dursun, kimsenin eline bile geçmemiştir⁽¹⁾. Batı Türkçesinde ilk ve orjinal tiyatro Namık Kemâl'in «Vatan Yahut Silistre» adlı dramıdır. 1872'de yazılmış, basılmış ve oynanmıştır. Halbuki Mirzâ Feth Ali, yukarıda söylediğimiz gibi komedyalarını 1850-1855 tarihlerinde yazmış ve 1859'da bastırmıştır. Mirzâ'nın Molyer'den ve Rus komedi yazarlarından, mesela çok severek okuduğu Gogol'dan ilham almış olması muhtemeldir. Batı Türklerinde Molière'den adapte ederek komediler yazar Ahmet Vefik Paşa'nın eserleri, Namık Kemâl'in «Vatan» piyesinden sonra meydana çıkar. Hâsılı Ahundzâde Mirzâ Feth Ali, Türk hayatından alınmış ve sade Azerî Türk lehçesiyle yazılmış ilk Türk tiyatrosunu meydana getirmiş olmak şerefine hâizdir ve bu cihetle edebî Türkçülüğe hizmet mühimdir.

(1) Ebüzziya Tevfik - Numûne-i Edebiyyât-ı Osmâniyye». Ziyâ Paşa. Sayfa: 261 - İstanbul, Matbaa-i Ebuzziyâ, 1330.

III

BATI TÜRKLERİNDE TÜRKÇÜLÜĞÜN

İKİNCİ DEVRESİ

1865-1879 devresinde yani Kırım Harbi sonrası ile Ruslar tarafından Türkistan'ın istilâsı arasında geçen ilk devreden sonra Batı Türkleri içinde Türk milliyetçiliği fikrinin 1877 Türk-Rus seferinden önce ve onu takip eden 1876-1880seneleri içinde görüyoruz. Bu devrenin Türkçüleri Süleyman Paşa ile Özbekler eyhi Süleyman Efendi ve Rumelili Ahmet Midhat Efendi ile Ahmet Cevdet Paşa'dır. Ve bu devre Türkçülüğünün lisan, tarih, eğitim ve siyaset cepheleri vardır.

Türkçülüğü böyle devrelere ayırmakla beraber, devreler arasında fikri bir ara olduğunu kabul etmek doğru olmaz; ancak fikrîn belirtileri zayıflamıştır; çünkü Âli Paşa'nın ölümünden sonra, Sultan Abdülaziz'in itibdâdı şidetlenmiş ve sadâret makamını iřĖâl eden Mahmud Nedim Paşa ve takipçileri padişahın keyf ve müstebit düşünce ve davranışlarına karşı koymak istememiş veya koymamışa olduklarından, Tanzimat devresinin nisb hrriyetperverliği çok eksilmişti. 1871'den itibaren, bütün fikri hareketler gibi, Türk Milliyetçiliği hareketi de sinmiştir.

1876'ya doğru Osmanlı ülkesinin Hristiyan çoğunluğuyla meskûn olan bazı Rumeli vilâyetlerinde Avrupa devletlerinin, bilhassa Rusya İmparatorluğunun tesir ve teşvi-kiyle ihtilâllerin, ayaklanmaların artması, genişlemesi, sultan ile vezirlerinin baskı ve îtibarlarını, hayliden hayliye kırmış olduğundan, halkın sesi işitilmeye başladı; her türlü düşüncenin daha serbest açıklanmasına imkân hâsıl oldu. O sıralarda Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, V. Murad'ın delirmesi, II. Abdülhamid'in meşrutiyet ilân etmek taahhüdüyle tahta çıkması gibi dahilî ve Bosna-Hersek, Sırbistan, Bulgaristan isyanlarıyla onları takip eden Türk-Rus Harbi (1877 Seferi) gibi haricî mühim vak'alar, baskı ve şiddete dayanan bir hükûmet idaresinin tesisini imkânsız kıldığından, Abdülhamid tahta iyice yerleşip, arzu ve keyfine göre hareket edebilecek bir baskı ve iktidar kazanıncaya kadar, fikrin hürriyet ve faaliyeti o kadar sınırlanıp baskı altına alınmadı: İşte Türkçülük fikrinin ikinci faal devresi de bu zamana tesadüf eder.

Süleyman Paşa

Abdülaziz'in tahttan indirilmesi esnâsında Askerî Mektepler Nâzırı olan Süleyman Paşa, bu devrede Türk Milliyetçiliği fikrine hizmet etmiş mühim adamlardandır. Süleyman Paşa'nın birinci devredeki faaliyetine dair bilgi elde edemedim. Paşa'nın 1838'de doğmuş olmasına nazaran ilk devrede kendisini henüz gösterememiş olması muhtemeldir.

Süleyman Paşa'nın Türkçülüğü ve umumîyetle öğrenim ve eğitim sahasında mühim hizmetleri, «Cemiyet-i Tedrisiyye-yi İslâmiyye» âzâlığında ve bilhassa Askerî Mektepler Nâzırlığında görülür. Abdülaziz devrinde Askerî Mektepler Nâzırı, yalnız Harp Okullarına değil, bunlara talebe yetiştiren Askerî İdâdilerle Askerî Rüştiyelere de nezâret ederdi. Süleyman Paşa'nın nezâreti zamanında, Askerî Mektepler Nâzırlığı demek olan Maarif Nezâreti derecesinde ehemmiyetli idi.

Süleyman Paşa, asker mektepleri için birkaç kitap yazmıştır: «Mebânîü'l-inşâ» (2 cilt), «Kebîr İlmihâl», «Sağîr İlmihâl», Sarf-ı Türkî» ve «Tarih-i Âlem». Sağîr İlmihâl'ini, ben daha Askerî Rüştiyede iken ders olarak okumuş ve ezberlemiştim. Bu mini mini ilmihâl, çok açık ve sade Türkçe ile yazılmıştır. Bu risalede Arapça, Acemce kelimelerden, terkiplerden çekinilmiştir. Mesela «Allahü teâlâ» yı tarif ederken: «Birdir, kendisinin hiç ortağı ve yardımcısı ve benzeri yoktur; dünyada gördüğümüz ve bildiğimiz şeylerden hiç birisi O'na benzemez... Anadan, babadan, oğuldan, kızıdan, karıdan, uykudan, uyuklamadan, yemeden, içmeden, gülmeden, ağlamadan, yerinmeden berîdir...» der. «Mebâniül-İnşâ» sı ile «Sarf-ı Türkî»sini arayıp bulamadım. «Tarih-i Âlem»i işte gözümün önünde duruyor. Konumuza göre en mühim eseri de budur.

Süleyman Paşa, Abdülaziz'in son zamanlarında, Seras-

ker Hüseyin Avni Paşa tarafından Askerî mekteplere mahsus umûmi tarih hazırlamaya memur edilmişti. İşte bu memuriyetini yaparken ad geçen «Tarih-i Âlem»i yazmaya başlamıştır. Plânı büyük mikyasta tutulan bu eserin İlkçağ kısmı tamamlanıp öğrencilere dağıtılmış ve okutulmuş ise de, Ortaçağ ve Yeniçağ kısmını yazmaya vakit bulamadan, Süleyman Paşa ölmüştür. «Tarih-i Âlem»in «İlkçağ» kısmı 1876'da, yani Beşinci Murad zamanında, basılmış ve yayınlanmıştır. «Tarih-i Âlem» II. Abdülhamid devrinde yasak kitaplardan sayıldığı için, mevcut nüshaları Harbiye Matbaası evrak mahzenine atılmış ve uzun müddet orada yatıp kalmıştır.

İkinci Meşrutiyet devrinde Harbiye Mektebi Nâzırı olan Tevfik Paşa -ki Süleyman Paşa merhumun sadık öğrencilerinde ve derin hürmetkârlarından idi ve sonradan askerî idâdilerinde okunan «Tarih-i Osmanî» sini de üstâdından aldığı Türkçülük ruhunu büsbütün kaybetmeyerek yazabilmiştir- Tarih-i Âlem'i çürümeye mahkûm bulunduğu köşeden çıkararak, yırtılıp çürümüş mahkûm bulunduğu köşeden çıkararak, yırtılıp çürümüş bazı yapraklarını imha ederek 1911 tarihinde tekrar bastırılmış ve yayınlamıştır.

Bu ikinci bakı «Tarih-i Âlem»in başlangıcında müellifi istifade ettiği Batı ve Doğu kaynakları gösterilmiştir. Kaynaklar içinde De Guignes'nin «Hunlar Tarihi» ve Raymond'un «Tatar Tarihi» ile Ebulgâzi'nin «Şecere-i Türkî»si de vardır. Süleyman Paşa'ya kadar, De Guignes ve

Raymond'dan istifade olunarak Türkçe yazılmış bir tarih kitabı bilmiyoruz; ancak Mustafa Celâleddin Paşa, Fransızca eserini yazarken De Guignes'ye müracaat etmiştir.

Süleyman Paşa, «Tarih-i Âlem» mukaddimesinde kitabının telif sebebini anlatırken şöyle diyor: «Askerî mekteplerde okutulmakta bulunan Umumî tarihin yabancı dillerden aynen aktarılması sebebiyle İslâm akîdeleri ve milî ahlâka aykırılığı ile beraber Eskiçağ kısmının da ancak birkaç faslı tercüme olduğu için şimdiye kadar maksada uygun olmak ve Doğu vak'alarına silinen bağları sebebiyle tamamen içinde yer almış ve karışmış bulunmak üzere... Tertîbine cür'et ettiğim iş bu kitap ... (1)

«Tarih-i Âlem»in muhteviyâtı dikkate alınca, derhal göze çarpan nokta, alışılmışın aksine olarak, Türk tarihinin İlkçağ kısmına çok sayfalar ayrılmış olmasıdır: Filhakika «Fasl-ı Sâbi' (7. fasıl) : Tavâif-i Türk», 144 sayfayı işgâl etmektedir ki bütün İlkçağ tarihine ayrılan sayfaların 5/7'sinden daha fazladır. Halbuki «Tarih-i Âlem»den sonra basılıp Osmanlı mekteplerinde okutulmuş olan umumî tarih kitaplarında Avrupa mekteplerinde okutulan tarih kitaplarının taklit edilerek İlkçağ'a bütün kitabın takrîben 1/20'sinin ayrılması âdet olmuştu. Süleyman Paşa bu mü-

(1) «Tarih-i Âlem» -Kısm-ı evvel: Kurûn-ı ulâ - Mekâtib-i İdadîyye ikinci senesine mahsustur. Eser Ferik Süleyman Hilsnü- İstanbul, Pangaltı, Mekteb-i Harbiye Matbaası- Baskı tarihi gösterilmemiştir. Ancak Mekteb-i Harbiyye Matbaası namına yazılan «İfâde-i Mahsusâ»nın tarihi 20 Temmuz 1327 (1911) dir.

him eserinde Türklüğün mazisinden muhabbet ve hürmetle bahseder. Eserde yabancı ve hasım milletlerin Türklere isnad ettikleri gerçekliği şüpheli şiddet ve kalabalıkların nakil ve hikâyesi lüzumlu görülmemiştir. Müellif pek uzak maziden beri, bütün Asya'ya yayılıp hükmetmiş olan büyük bir Türk ırkının vücudunu öğünülecek kahramanlıklarını, Türk gençlerine öğretmek ve duyurmak istemiştir. İşte «Tarih-i Âlem»in bu hususîyetlerinden dolayıdır ki merhum Müşir Hüsnü Paşa'ya, 1877 muharebesinde Osmanlı ordusuna bir müddet başkumandanlık etmiş olan bu «Şıpka Kahraman»na, Türkçülük tarihinde mühim bir mevkî ayırmaktayız.

Yazdığı ders kitaplarında (İlmihâl ve Tarih-i Âlem», lisan ve eğitim sahasında Türkçülük göstermiş olan Süleyman Paşa'nın diğer icraatında dahi Türkçülük fikrinin tesirleri görünmek gerekir; ancak bugün elimizde başka vesikalar bulunmadığı için, bu hususta görüş belirtmek salâhiyetine sahip değiliz. Gökalp Ziya Bey, «Türkçülüğün Esasları» kitabında⁽¹⁾, Askerî Rüştiyelerde okutulmuş olan «Esmâ-yı Türkiye» kitabını Süleyman Paşa'nın eseri olmak üzere kaydediyor; halbuki elimde mevcut «Esmâ-yı Türkiye»nin üstünde «Rıza Bey'in eseridir» diye basılıdır. Ziya Bey, Süleyman Paşa'nın üç lisandan meydana gelmiş bir dil olmayacağını anlayarak, bu kanaati «Tâlimi Edebiy-

(1) «Türkçülüğün Esasları» - Ziya Gökalp - Ankara, 1339 (1923)

yât-ı Osmaniyye» adıyla bir kitap yazan Recâizâde Ekrem Bey'e yazdığı «bir mektupta açıkça meydana koyduğundan» da bahsediyor. böyle bir mektup matbû «Tâlim-i Edebiyyât-ı Osmaniyye)ye ilave olunmuş takdim yazıları arasında mevcut değildir⁽¹⁾.

Buhârâlı Süleyman Efendi

Süleyman Paşa'nın Türkçülük faaliyeti sıralarında Buhârâlı Şeyh Süleyman Efendi'nin de Türk milliyetçiliği yolunda, lisan, folklor ve amelî siyaset sahalarında çalıştığı görülür. Süleyman Efendi'nin bu yolda çalışmasını ortaya koyan ve isnat eden vesika merhumun «Lûgat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî» ünvanlı kitabıdır. Bu kitabın Osmanlı ve Çağatay lehçeleriyle mensur ve manzum yazılan mukaddimelerinden fikirlerini yaptığı bazı işleri öğreniyoruz.

Şeyh Efendi, Çağatay lisanını «dünyada bulunan ana lisanslardan biri» ve «Lisan-ı Türkî-i Osmanî'nin aslı ve kaynağı» addediyor. Buna dayanarak Osmanlı ülkesinde «tâlim ve îtinâyâ şâyan olduğu muhtâc-ı beyan ve izah değildir» kanaatında bulunuyor. «Lisan-ı Türkî-i Osmanî» ile yazılan mukaddimesindeki bu esas fikrini «Mukaddime-i Çağatay»ında diğer ifadelerle tekrar ediyor:

(1) Süleyman Paşa'nın böyle bir mektubu olup olmadığını meydana koyabilecek kişilerin başında Recaizâde merhumun oğlu Ercümen Ekrem Bey bulunmaktadır.

Bugün Osmanlı ülkesinde kullanılan Osmanlı lisanı. Çağatay lisanından yani Mâverâünnehr ülkesinde hâlen kullanılan lisandan ayrılmıştır.

Müellif Çağatay lisanıyla Osmanlı lisanının bağlantısını bu suretle tayin ettiği gibi, etnoloji bakış açısından Osmanlıların, hassaten Osmanlı hanedânının Türklüklerini doğrulamaya uğraşüyor: «Hakikaten bu hânedânın soy zinciri bazan soydan soya Türk taifesine mensup olup, kök ve çıkış yerleri Mâverâünnehr ülkesidir» diyor.

Sonra Orta Asya'da (Maverâünnehr'de) oturan «92 boy Özbeklerinin» isimlerini sayarak, bunların atasözlerini ve 100 den fazla Orta Asya şairlerinin örnek şiirlerini topladığını söylüyor. Müellifin bu çalışmadan maksadı, anavatanlarında kullanılan lisanların manevî dünyalarına girmeyi arzulayan Osmanlı ileri gelenlerine ve kavimlerine yaraşır bir hediye» takdim etmek emelidir.

Nihayet, manzum Çağatay mukaddimesinde, Çağatay lisanının, Osmanlı lisanının eski şekli olarak telâkki etmek suretiyle bu iki lisanın ve binaenaleyh iki Türklük şubesi-nin, yani Çağatay ve Osmanlı Türklerinin birliğini iddiaya kadar ilerliyor:

«İsmi, Terkî- Çağatay Lûgatı - Kadîm Osmanlı Lisanıdır adı Çağatay Türklerinin aslıdır... ilh.»

Lisan ve nesil bakış açısından Türklerin birliğini gören ve göstermek isteyen Özbek şeyhi bu birliği lisan ve nesil incelemesi yaparak göstermeye ve ispata çalışmakla kalmamış, Türkistan Türkleriyle Osmanlı Türkleri arasında fi-

ilen bazı münasebetlerin kurulmasına da uğraşmış durmuştur:

Abdülhamid saltanatının ilk senelerinde - Türk-Rus Harbi esnasında olacak zannediyorum - Şeyh Süleyman Efendi'nin «Sefaretle seyahat» etmiş olduğunu yine manzum Çağatay'a mukaddimesinden öğreniyoruz: Buharalı Şeyh, Osmanlı padişahının sefiri sıfatıyla Hind'i, Ser Hind'i, Afganistan'ı, Buhara'yı, Hiye»yi Türkistan'ı dolaşıyor. Türkmenler ilinde seyahatini bildiren şu beyit dikkate değerdir:

«Türkmenin halini bir bir bildim:

Cins ü miktarını defter kıldım...»

Şeyh Efendi, Orta Asya'ya Hind yoluyla gittiği gibi, dönüşü de aynı yol ile vâki olmuştur. Seyahatinin neticesini şu mübhem beyitler îmâ etmektedir:

«Gelerek hizmetin ifâ ettim,

Neye memûr isem, icrâ ettim»

Elimde başka vesika olmamakla beraber, Şeyh Süleyman Özbekî'nin Türk-Rus Harbi sıralarında, Osmanlı Türk hükümeti tarafından, Türkistan Türk hükümetlerine ve Türkistan halkına elçi olarak gönderilmesi, Türkmenlerin cins ve miktarını deftere geçirmesi, Kâbil, Buhârâ Emirleriyle konuşması, nihayet İstanbul'a dönüp görevini tamamlaması, bütün bu vak'alar, Doğu ve Batı Türklerinin, hayat ve istikballeri Rus tehdidi altında bulunurken, ırk, nesil ve lisan birliklerini siyasî sahada hatırlamaları ve duymaları diye tabir ve tefsir olunursa, çok hata edilmiş olmaz, zannındayım. Dikkate değerdir ki Şeyh Süleyman

Efendi, bu seyahatinden sonra, Çağataylı ve Osmanlıları birbiriyle anlaştıırıp tanıştırmak için, «Lûgat-i Çağatay ve Terkî-yi Osmanî» sini telif ve neşre lüzum görmüştür.

Şeyh Süleyman Efendi'nin, belki İngiltere hükümetinin tavsiyesiyle vuku bulan Orta Asya seyahatinden ameli bir siyasî netice elde edilmediği vak'aların şahadetiyle malumumuzdur. Zaten böyle bir seyahatten bir netice çıkarabileceğini ümit etmek, biraz fazla iyimserliğe kapılmaktı. O zamanlar Afgan Emiri olan Şir Ali Han, Şeyh Süleyman Efendi'ye çok misafirperverlik göstermiş olmasına rağmen, Rus siyasetinin ikna olunmuş bir taraftarıydı. Buhara Hanlığı ise, o tarihte fiilen Rusya'nın emri ve hükmü altına girmiş bulunuyordu. Olsa olsa, zaten Çar hükümetiyle devamlı harp halinde bulunan cengaver ve cesur Türkmen kabilelerinin faaliyetini şiddetlendirmek mümkün olabilirdi. Fakat bu şiddetlenen faaliyete de Tuna ve Kafkas cephelerinde Osmanlılarla çarpışan Rus ordularına ehemmiyetli bir diversion (oyalama) mahiyetinde olamazdı.

Mamafih Orta Asya seyahatinden Osmanlı hükümeti memnun kalmış olacak ki, Şeyh Süleyman Efendi, İstanbul'a dönünce taltife layık görülmüştür:

«Bunda (İstanbul'da) bazı yere aza oldum

Fahri hizmetlere sehpa oldum.»

diyor. Filvaki Gazi Osman Paşa'ya iftihar kılıcını getiren Macarlılara teşekkür için Macaristan'a gönderilmiş heyette Süleyman Efendi de memur edilmiştir. Orta Asya'da

asıl vatandaşlarını, Doğu Türklerini ziyaret etmiş olan Özbek Şeyhi, Turan ırkına mensup olduğu halde ırkî camiadan uzak kalmış en Batılı ırkdaşların vatanına da gönderilmiş ve şeyhin Orta Asyalı olması Macarlar içinde ayrıca bir tesir meydana getirmiştir.

«Cümlesi bir bir gelip el öptü

Türk diye alkışla kıyâmet koptu.

Eski Osmanlı lisanı derler

Çağatay Terkî zebanı derler.

Asya'dan gelişim anladılar

Çağatay bildiğimi dinlediler:

Çok kelamı cümlesi dilediler

Bol lügatle meşveret eylediler...»

«Lûgat-i Çağatay ve Terkî-yi Osmani» mukaddimelelerinden çıkardığımız bütün bu vak'alar, Şeyh Süleyman Efendi'de belirsiz olsa da «Bütün Türklük» fikrinin varlığına delâlet ettikten başka, İstanbul'da bazı toplulukların, hattâ hükümetin bu fikirden ameli siyaset sahasında istifadeye çalışmış olduğunu göstermektedir.⁽¹⁾

(1) Şeyh Süleyman Efendi Özbekî el-Buhari)'nin «Lugat-i Çağatay ve Terkî-yi Osmani» ünvanlı eserenin birinci cildi, 1298 (1882) senesinde, İstanbul'da Mihran Matbaasında basılmıştır. 320 sayfalık bu cilt, üç önsöz'le Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine kısa bir lugat kitabından ibarettir. Kelimeler, çoğunlukla bilinen Çağatay şairlerinin beyitleriyle örneklendirilmiştir. Bu eserin, Özbek kabilelerinin halk edebiyatı ve Orta Asya şairlerinin eserleriyle Maverâünnehr tarihine ait bir hayli vesikaları kapsıyacağı belirtilen ikinci cildi, basılıp yayınlanmamış olsa gerekir; zira epey aradığım ve arattığım halde bulmak mümkün olmadı. (A.Y.)

Ahmet Midhat Efendi

Ahmet Midhat Efendi'yi de, bu devrenin Türkçü muharrirleri arasında saymak uygun olur, zannındayım. Bu pek çok yazı yazan ve yazılarında aynı gayeyi muntazam takip etmeyen Osmanlı muharririni Türkçüler arasında zikreylememize itiraz edenler bulunabilir... Lakin lisanında, üslûbunda fiilen en çok Türkçülük eden ve bu mesleğinde asla şaşırıp sürçmeyen ilk Osmanlı muharriri, Ahmet Midhat Efendi'dir, dersek bilmem hata etmiş olur muyuz?

- Milliyet fikrinin unsurlarından birisi de halkçılık (Demokratlık) dır. O zamanlar, inşâ ve üslûp demokratiğinde Midhat Efendi ile müsabakaya çıkıp onu geçecek hangi muharririmiz vardır? Midhat Efendi'nin inşâ ve üslûp açısından Türkçülüğünü evvelce de iddia etmiş ve ispata çalışmıştık: «Midhat, Kemal ve arkadaşlarından daha fazla açıklık ile Avrupa medeniyetini, son asrın Avrupa medeniyetinde en mühim mevkilerden birini tutan Milliyet fikrîn anlamıştı. Bu anlayış diğer bazı sebeplerle beraber, Midhat'ı halka, muhitimizin nankör bir tabiriyle «avama», daha doğrusu Türkçülüğe sevk etti. Bugünkü Avrupa medeniyetinin ruhu, ilim ve marifeti, sanayii ve edebiyatı halka mal etmek (Democratiser) dir. Ahmet Midhat Efendi, işte asıl bu ruhu keşfetmişti ve bütün hayatını keşfettiği şu esasın tatbikine sarf etti⁽¹⁾ «—Midhat Efendi'nin lisanda

(1) Akçuraoglu Yusuf: «Ahmet Midhat Efendi»- «Türk Yurdu» cild: III. sayfa: 170

halkçılığı cihetiyle milliyet fikrini anlamış olduğuna inanıyor isek de, Tanzîmat devrinin mevcut veya vücuda gelmesi mümkün zannettiği «Osmanlı millîyeti» nin mahiyeti itibariyle Milliyet fikrine uygun olmadığını, Abdülhamid'in saltanatının başlarında henüz idrak edememiş olduğuna da şüphemiz yoktur. Vakıa Midhat Efendi, kendisine o kadar düşman kazandıran mâhud «Üss-i İnkılâb»ında, «Milliyet-i Osmaniyye»nin adeta fikriyatçısı olmuş, o hayalin nazariyesini kurmaya çalışmıştır: Midhat Efendi nazârında «bir millet-i cedide-i Osmaniyye» vardır; «Osmanlılık bilfiil hükümdar bulunan padişaha tabi olmayı asıl siyasete mensubiyet için, herhangi dinde, herhangi mezhepte bulunursa bulunsun, herhangi Milliyet ve kavmiyette bulunursa bulunsun hiç bir beis yoktur ⁽¹⁾. Efendi'nin bu anlayışı, zannediyoruz ki zamanla vak'aların «Osmanlı milliyeti nazariyesini» devamlı tahrip etmesi üzerine değiştirmiş ve Abdülhamid devrinin Ortalarında Efendi, siyasetten İslamcılık ve Türkçülük fikrine temâyül eylemiştir. Eserleri Türk âleminin her tarafına yayılarak çok okunan ve Türk âleminin dört tarafından İstanbul'a gelmiş veya uğramış Türk münevverleriyle fikir alışverişi yapmaktan zevk alan Ahmet Midhat Efendi'nin «Bütün Türklük» fikrîyle de zihninin uğraşmamış olması, kabul edilemez. Fakat bu zamanlarda yayınlanmış eserlerinden böyle bir fikrîn delillerini bulup göstermek kolay değildir.

(1) Ahmet Mithad Efendi: «Üss-i inkılâb», -İstanbul, Takvimhane-i Âmire, 1294 (1878) - Sayfa: 10 ilha 13.

Şu kadar ki ikinci Yunan harbi arifesinde yani (1896 ve 1897) tarihlerine doğru isimleri işitilmeye başlayan **Üçüncü Devir Türkcülerinin**, Midhat Efendi ile **Türki-yât** (= Turcologie) mevzuları üzerine hayli müzakarelerde bulunup, Efendi'nin uyarmalarından feyz aldıklarını muhakkak addedebiliriz⁽¹⁾

Hasılı Midhat Efendi «Milliyet, hakkındaki düşüncesi gelişe gelişe, nihayet Türkçülüğe ulaşmıştır. İkinci Meşrutiyet ihtilalinden bir müddet sonra (1908'de) tarih, ilâhiyât ve siyasiyât sahalarında tamamen Türkçü bulmuştum.

Ahmet Cevdet Paşa

En bariz şahsiyetleri Süleyman Paşa, Şeyh Süleyman Efendi ve Ahmet Midhat Efendi'den ibaret olan Türkçülük hareketinin bu ikinci faal devrinde Ahmet Cevdet Paşa'nın da, hiç değilse lisanî ve siyasî yönlerden Türkçülük ve «Bütün Türkçülük» le ilgili bazı görüşlerini hatırlatmamak bir eksiklik olur.

Osmanlı Türklüğünün XIX. asrın son çeyreğinde keskin zekası, hukuk, tarih ve lisan sahalarında geniş bilgisi ve çalışması ile kendinî gösteren bu fakîh ve âlim paşasını, hukuk, lisan, tarih ve siyasette Türk milliyet fikrine ta-

⁽¹⁾ Akçuraoğlu Yusuf: «Ahmet Midhat Efendi», -»Türk Yurdu«, cild: III, sayfa: 178.

mamen taraftar ve müdafî diye kabul etmek doğru olmaz; lakin Türkçülük fikrine ilgisiz veya hasım olduğunu zannetmek de hatadır: Cevdet Paşa, İslam fıkhnı bir derece Türkleştirmiş değil midir? «Kıyas-ı Enbiyâ» sıylâ lisanî Türkçülüğe fiilen hizmet ettiğı inkâr olunabilir mi? «Tarih-i Cevdet» de asıl düşüncesi Ahmet Midhat Efendi'ninki gibi Osmanlılık olmakla beraber⁽¹⁾ Türklüğe, Türk ırkına ırka, kendi tabiriyle «cinsiyete» ehemmiyet vermiyor mu? Osmanlı tarihinin bazı mühim vak'alarını açıklamak için öne sürdüğü görüşlerden siyasî bakımdan cinsiyete verdiği kıymet bellidir: Mesela Rusya'nın Kırım'ı istilası münasebetiyle Kanuni Süleyman'dan itibaren Nemçe seferleriyle fazla meşgul olmayı tenkid ederek diyor ki: «... Macaristan ve Hırvatistan fütûhatıyla uğraşmaktan ise bu iki eyaletin (Kazan ve Ejderhan hanlıklarınının) zabt ve muhafazası, Osmanlı Devleti için daha faydalı ve Yavuz Sultan Selim'in yukarıda açıklanan mesleğine⁽²⁾ daha uygun idi; Çünkü Kafkas ve Ejderhan ve Kazan ahalisi ele alındığı takdirde yakınlık, soybirliği ve ekserinde din ve mezheb birliği sebebiyle bittabî... Osmanlıya katılırlardı. O halde Kırım dahi diğer Osmanlı Devlet ieyaletleri şekline girerdi, Ve Ejderhan ve Kazan vasıtasıyla Büyük Tataristan

(1) Ahmet Cevdet Paşa: Tertip-i Cedid-i Tarih-i Cevdet-Cild: 1, sayfa: 24-25, İstanbul, Matbaa-i Osmaniyye (1302).

(2) Aynı eser - Sayfa:34

taraflarında dahi Osmanlı Devleti'nin nüfuzu geçerli olurdu...»⁽¹⁾

Osmanlı Millîyeti, İslam Birliği ve Türkçülük

Şimdiye kadar Türk milliyetçiliği fikrinin Batı (Osmanlı) Türkleri içinde 1865-1870, 1876-1880 senelerinde daha çok belirmiş olduğunu vak'alar kılavuzluğu ile gördük ve tespit ettik; ve bunların anılan senelerde, diğer senelere nisbetle daha ziyade işlenmiş olmasının sebeplerini de açıklamaya çalıştık. Osmanlı Türklerine, Türk Milliyetçiliği fikrinin nerelerden ve hangi yollarla gelmiş olması ihtimaline dair de bazı örüşler arzettik. Ancak «Osmanlı İmparatorluğu dahilinde çoğunluk teşkil eden Türklerin ayrı bir millet halinde şekillenmelerin igeliştirmek ve tamamlamak ihtiyacı hangi iktisadi, ictimai ve siyasî şartların zorlaması sonunda meydana gelmiştir?» meselesini incelemeye hcnüz girişmedik.

Bu meselenin hakkıyla halli için evvelia elimizde yeterli kaynak mevcut olmadığını itiraf etmek lazımdır: Osmanlı İmparatorluğunun XVIII. asır sonlarıyla XIX. asır başlarındaki iktisadi ve içtimai vaziyet ciddi bir şekilde incelenip, bu incelemenin neticesi ortaya konmuş değildir; Osmanlı İmparatorluğu'nun biraz iç siyaseti ve idaresi, daha ziyade - fakat haricden bakılmak üzere -siyaset ve dış

(1) Aynı eser - Sayfa: 193

münasebetleri malumumuzdur. Binaenaleyh iktisadî ve ictimai amellerin tesirlerini aramaya kalkışmayarak, yalnız siyasî ve kıyasî (Diplomatique) amilleri gözönüne getirebiliriz:

Yunanlıların, Sırbaların, Eflak ve Boğdan Ulahlarının, istiklâl kazanıp Osmanlı ülkesinden ayrılmaları, Osmanlı tebaası kalan Rumların Müslüman ve Türklere husumetleri, Hristiyan Arapların, Bulgarların, hatta Ermenilerin bile millî bağımsızlık fikrîyle kımıldanmaları, Hristiyan Osmanlı tabaasının millî bağımsızlık kazanmaları lehine bütün Avrupa Hristiyan devletlerinin devamlı müdahaleleri, bütün bu vak'alar XIX. asır ortalarında, Müslüman ve Türk Osmanlılara artık Hristiyanlarla beraber yaşayabilmenin çok zorlaştığını pek açık göstermişti. Bu siyasî ve kıyasî (Diplomatique) vaziyet karşısında umumîyetle Müslüman Osmanlılar, dinî birliğin ehemmiyetini daha çok his ve idrak etmişlerse de siyasî vak'aların derinliklerine nazarlarını biraz indirebilenler bu birliğin bile kâfi gelmediğini, velev mühim bir surette olsun elbette anlamışlardır; Türklerin imparatorlukta hakimiyeti muhafaza edebilmeleri hükümdar hanedanının da mensup olduğu Türk Milletinin güçlü ve gelişmiş olmasına bağlı bulunduğunu elbette sezmışlerdir. „

Bununla beraber, İmparatorluğun çözülmesine karşı koymak için başvurulmak istenilen ilk siyasî çare, «Türklüğün takviyesi» olmamıştır. Türk'ün kuvvetine tamamen

itimat olunmadığından mıdır, yoka Avrupa devletlerinden bazılarının, hassaten Fransız İmparatorluğunun iyiliksever görünen tavsiyelerine fazla itimat olunduğundan mıdır, nedir, Türk'ün hakimiyetine gayr-i Türkleri, özellikle gayr-i müslimleri eşit şekilde iştirak ettirerek, Osmanlı Devleti'nin birlikte idare etmek suretiyle çözülme buhranının önü alınabileceğine ümit bağlanılmıştır; Osmanlı Devletinde Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet devrelerinin iç ve dış siyasetine hakim, işte, bu Osmanlı unsurlarının hepsini siyaset ve idareye tamamen ve eşit şekilde iştirak ettirmek fikridir. Türk unsurlarının iktisaden ve içtimaen kâfî derecede olgunlaşmamış olması, Hristiyan unsurlarının ise artık bağımsızlık emelleriyle tamamen dolu bulunması, bu fikrîn incelenmesi yolunda sarf edilen mesaiden beklenen sonuçların elde edilmesine mani olmuştur. Mamafih «Osmanlı millîyeti siyaseti» ile Türkleri gayr-i Türk Müslüman unsurların kuvvetine «İslam Birliği» vasıtasıyla istinad ettirmek, siyasetinden, ilk ve ikinci devre Türkçüleri, bir türlü kendilerini sıyıramamışlardır; Ahmet Vefik, Mustafa Celâleddin ve Süleyman Paşalar gibi Türkçülükleri şuurlu ve belirli zatlar bile, siyasette «Osmanlı millîyeti» ve «İslam Birliği» gayelerine ehemmiyet vermektedirler. Hasılı bu iki devrede siyasî Türkcülük, henüz «Osmanlı Millîyeti» ve «İslam Devleti» siyasetleriyle karışmış bulunmaktadır.

IV

ŞEYH CEMALEDDİN-İ AFGÂNÎ

Garb (Osmanlı) Türkleri içinde ortaya çıkışını gördüğümüz Türk Milliyetçiliğinin siyasî gayesi, her şeyden evvel, Osmanlı İmparatorluğunun bütünlük ve istiklâlinin muhafazasına hizmet etti; bu gaye özellikle Mustafa Celâleddin Paşa'nın ve Süleyman Paşa'nın eserlerinde açıkça seçilir. Osmanlı Türkleri, XVIII. asırdan itibaren sarsılan saltanatlarını büsbütün yıkılmaktan koruyabilmek için, «Tanzimat» ile «Osmanlı millîyeti» ihdâsına çalıştıkları gibi, tecrübenin muvaffak olmadığını gören bazı Osmanlı düşünürleri de ya dîne İslamiyyette, ya Türklüğe, reel bir millîyete dayanarak maksadı elde etmenin mümkün olabileceğini düşünmüşlerdir. Osmanlılıkta, siyasî açıdan böyle kaynağa bağlanması mümkün olan milliyetçilik, Asya'nın ortalarında ortaya çıkıp bütün İslam âlemine fikri tesiri dokunan bir zatın düşüncesine göre, daha geniş ve umumî bir isteğin en mühim bir elde edilme vasıtasını teşkil eder. Bahsetmek istediğimiz zat Şeyh Cemaleddin Efendi'dir: Bu meşhur Şeyh, **bütün İslam âleminin yaşayabilmesi için Müslüman milletlerin, millî şuura sahip olmaları lüzumuna inanmıştır.** Afgani, İslam âleminin her tarafına düşünceleriyle, sözleriyle şiirleriyle çok bereketli to-

humlar saçmış ve Batı Türklüğünde olduğu gibi Kuzey Türklüğünde dahi milliyet fikrinin gelişmesine hizmet etmiştir.

Ya İran'da, yahut Afganistan'da 1836 tarihinde doğup, 1897 de İstanbul'da vefat eden Şeyh Cemaleddin'in tercüme-i hali menkıbeler ile doludur. Neslen hangi Müslüman kavmine mensub olduğunu, kati olarak, bilmiyoruz: Bir risalesinin Arapça tercümesinde⁽¹⁾ mukaddime olarak yazılmış tercüme-i halde Şeyh'in neslen Arap olduğu, hatta Hüseyin İbn Ali İbn Ebûtalib sülalesinden bulunduğu kaydedilmektedir. Lakin Peygamber evladından olmak iddiası İslam âleminde o kadar yaygındır ki böyle bir iddia, insan- da derhal ve daima şüphe ve tereddüt hisleri uyandırır. Şeyh Cemaleddin İstanbul'da bulunurken arkadaşlarına aslen Türk olduğunu söylemesi, bu şüphe ve tereddüdü bittabi arttırır.

Doğduğu yer de ihtilaflıdır: Afgani unvanına bakıp Kabil civarında doğmuş olduğunu kabul edersek bile, bu vak'a kavmiyetini tayinde bize bir ipucu veremez: Aslen Afgan, Fars, Türk veya Arap olması mümkündür. Yalnız şu muhakkaktır ki Celâleddin-i Afgani, Arapça, Farsça ve Türçeyi iyi konuşuyordu; eserlerinin çoğunu Farsça ve Arapça yazmıştır. İslam âleminin her tarafında dolaşarak,

(1) T.Y. - «Şeyh Cemaleddin-i Afgâni, «TürkYurdu». Cild: VI, sayfa: 2263-2267.

ders, mev'ize ve risale halinde fikirlerini yayan ve telkin eden, Doğuyla ilgili Avrupa büyük devletlerinin merkezlerinde fikirlerini kabul ettirmeye ve bazı siyasî kombinezonlar yapmaya uğraşan bu göçebe hakîm ve siyasîyi filan veya falan kavimdendir, demeye, bence lüzum yoktur; Batılıların «Un grande Européen» dedikleri gibi biz de Şeyh Cemaleddin'e «Büyük bir Müslüman» veya «Büyük bir Şarklı» deyip geçiyoruz.

Bu büyük Şarklının faaliyet gayesi, hatta hayat gayesi, Doğu İslamiyetinin gerilme ve çöküş sebepleriyle bu çöküşün önünü alabilecek çareleri aramak, bulmak ve tatbik çalışmaktır. Araştırmaları sırasında Müslümanların ırk meselelerine ırk birliğine ehemmiyet vermemiş olmalarını, gerileme ve çökmelerinin sebeplerinden olduğuna kanaat getirmiştir; ve buna dayanarak Müslüman kavimlerine Fars olsun, Hindû olsun, Türk olsun, hangisi olursa olsun, bütün Müslüman kavimlerine, ırka, milliyete, kendi tabirleriyle «cinsiyete» ehemmiyet vermelerini tavsiye etmiştir. Demek oluyor ki Şeyh Cemaleddin-i Afgani, İslam âleminin yaşayabilmesini, gelişmesini Müslüman kavimlerin şuurlu Milliyetçi olmalarına ve Milliyetleri (cinsiyetleri) dahilinde ilerleyip gelişmelerine bağlı görüyordu. Şeyhin bu görüşünü isnat eden iki şahide malikiz: Birincisi «Makâlât-ı Cemaliye» ünvanıyla Farsça olarak Hindistan'da yayınlanan toplanmış makalelerinden «Vahdet-i cinsiye felsefesi ve ittihad-ı lisanının mahiyet-i hakikiyesi» adlı makalesidir; ikincisi millî Türk şairi Mehmet Emin Bey'e ettiği tavsiyelerdir.

Türkçe tercümesi «Türk Yurdu»nda intişar etmiş olan «Vahdet-i Cinsiye Felsefesi»nin müddeâ (tez) sı şudur: Cinsiyet (yani Milliyet) haricinde saadet yoktur; lisansız cinsiyet olmaz, bütün tabakaların ve sınıfların ifade ve istifadesini temin etmeyince de bir lisan meydana gelmiş olmaz.»⁽¹⁾ Şeyhin düşündüğüne göre: «İnsanlar arasında kapsamı geniş olup birçok fertleri yekdiğerine bağlayan iki bağ vardır: Biri lisan birliği, diğér bir tabirle cins birliği; ikincisi din. Lisan birliğinin, yani cins birliğinin (yani ırkın, millîyetin) dünyada bekâ ve sebatı, hiç şüphe yoktur ki dinden daha devamlıdır. Çünkü az bir zamanda değişmez. Halbuki ikincisi böyle değildir: Tek bir lisan konuşan ırkı görürüz ki bin senelik bir müddet zarfında, lisan birliğinden ibaret olan cinsiyete bir bozulma olmadan, iki üç defa din değiştiriyor. «—Bu umumî ifadeden Şeyh Cemâleddin'in din birliğinden ziyade cins birliğine ve dolayısıyla «İttihad-ı İslam» dan ziyade herhangi cinsi, yani ırkî bir birliğe, mesela «Bütün Türklüğe» kıymet verdiğini anlamış oluyoruz.

Dikkate değerdir ki Şeyh Cemâleddin-i Afgani, cinsiyeti, yani ırkı Alman filozofları gibi lisan birliği ile tarif ediyor. Bu yönden lisana, lisan zenginliği ve temizliğine,

(1) «Vahdet-i Cinsiye Felsefesi» - «Türk Yurdu», Cild: III, Safya: 45. Makalenin mütercimi Resulzâde Mehmet Emin Bey'dir. Makalenin «tezi» dediğimiz asıl iddialar. Farsça metnin başında Arapça yazılmış ve Türkçeye tercüme olunurken de bu husûsiyet muhafaza olunmuştur.

yani ıstılahatının (tabirlerin, terimlerin) tamam olmasına ve aynı zamanda milletin çeşitli tabakaları tarafından anlaşılacak gibi olmasına, çok ehemmiyet vermiştir: «Muayyen bir ırka mensup olan muhtelif tabakalarını ifade ve istifadesini temin edemeyen bir lisan, o ırkın bütünlüğünü muhafaza edemez... İrkî neticeleri takdir eden âlimlerin ilk vazifeleri kendi lisanlarının genişletilmesinden ibarettir... Lisan meselesinden bahsederken, ana dilin üretilmesini, kifayet etmezse, kendi lisanlarıyla sıkı ilgisi olan diğer lisanslardan dahi ihtiyaç ve zaruret doğdukça kelimeler alınmasını, artık başka çare kalmadığı vakit yabancı kelimelerden gerekli olanları alma yoluna gidilmesini» tavsiye eder. «Fakat o kelimeleri kendi lisanlarının kisvesine sarmak şarttır; o kadar ki yabancı oldukları anlaşılmasın...» Görülüyor ki Türkçülüğün son devresinde, Türkçenin ıslahı gayesiyle ortaya atılan belli başlı fikirlerin çoğunu, kuvvetli bir sezgiyle yazılan bu makale kısaca ihtiva etmektedir. Nihayet Şeyh Cemâleddin, «Dünyada saadet diye kabul olunan bütün hususlarda muvaffak» olmak «Vahdet-i cinsiyye»nin yani milliyetin gelişme ve olgunlaşmasıyla mümkün olduğuna kânidir.

Tahlil etmekte olduğumuz bu mühim makâlenin ilk kısmı, böyle umumî mahiyette kıymetli görüşlerden meydana geliyor; ikinci kısmı doğrudan doğruya Hindlilere hitap eder. Şeyh Cemaleddin, makalesinde mücerred ve umumî bir girişten sonra müsahhas ve ilmi tenkidlere ve nasihatlere geçmiştir. Hindlilere nasihatleri arasında ısrarla belirt-

tiği nokta, «Vatanî lisan» dediği, Urdu lisanının genişletme ve olgunlaştırmanın mutlaka şart olduğudur. Çok kuvvetli bir sezişle yazılan bu makalenin son sözleri âdeta peygamberanedir: «Birtakım dar görüşlülerin iş bu beyanatına hayretle bakacaklarını iyi biliyorum; fakat zaman bu sözleri açıklayıp yorumlayınca, zekâ sahipleri, şu sözlerin ne kadar doğru olduğunu elbette tasdik edecektir.»

Afganlı Şeyh'in şair Mehmet Emin Bey'e söyledikleri de, makalesinde yazdığı esasi fikirlerinin tabii neticeleridir. Millî şairimiz daha genç iken, Celâleddin'in Nişantaşı'ndaki konağına giderdi. Şeyh şaire, şimdi tahlil ettiğimiz makalesi ruhunda bir hayli nasihat ve tavsiyeler etmiştir. Bu nasihat ve tavsiyeleri, millî şairlerimizden bahsederken biraz etraflıca arz ederiz.

V

KAFKAS, KIRIM VE KAZAN TÜRKLERİ'NDE MİLLİYET FİKRİ

Türk milliyeti fikrinin Batı (Osmanlı) Türkleri arasında ikinci defa önem kazandığı devre ile o devreyi takip eden yıllarda, yani 1876-1883 senelerinde bu fikrin Kafkas, Kırım ve Kazan Türkleri içinde ortaya çıktığına şahit oluyoruz. Kafkas, Kırım ve Kazan'da milliyet fikri, kendi çevre şartlarının, yani bulundukları çevredeki siyasî, ictimai ve iktisadî şartların aynı zamanda İstanbul ve Rusya'daki fikrî amillerin tesiri altında ortaya çıkmıştır. İstanbul'dan gelme fikrî amillerin Ruslardan intikal eden fikrî amillere üstün geldiğini zanneleyenlerdenim; Rusya'da oturan Türkler arasında Milliyet fikrinin ilk evvel Osmanlıya yakınlığı, İstanbul'la münasebetleri daha fazla olan Kafkas ve Kırım'da ortaya çıkması da bunu gösterir.

Kafkasya ve Kırım'da Milliyet, yani Türklük fikri, önce İstanbul'da olduğu gibi diğer fikirlerle, İslâmcılık ve yenilik fikirleriyle karışık olarak meydana çıkar. Azerbaycanlı Ahundzâde Feth Ali'nin, XIX. asır ortalarına doğru kendini gösteren fikrî ve edebî faaliyetinden yukarıda bahsetmiştik. Mirza Feth Ali, açıktan açığa Türk milliyetçiliği

fikrini yaymış değildir; ancak komedileriyle, harflerin ıslahı derdiyle bu gayeye doğru yürümüştür.

Rusya'da İlk Türkçe Gazete: Hasan Bey Zerdâbî'nin «Ekinci»si

Ahundzâde'nin vefatından üç yıl evvel, yani 1875 senesinde yine Azerbeycanlı bir zât Melekzâde Hasan Bey Zerdâbî, bütün Rusya'da ilk Türkçe gazete olan haftalık «**Ekinci**» gazetesini, Bakü'de yayınlamaya başlamıştır. Hasan Bey memleketinde ana lisanıyla biraz Arapça ve Acemce okuduktan sonra Tiflis jimnazını ve Moskova Dârülfünûnu Tabiîyyât fakültesini tamamlamıştır. Gazetesini çıkardığı zaman, Bakû jimnazında Tabiîyyat muallimi bulunuyordu. Tabiîyyâtçılığından mülhem olarak gazetesine «**Ekinci**» adını koymuştur. Ve gazetesinde ziraî, umûmiyetle maddî ve iktisadî meselelere çok ehemmiyet veriyordu; Hasan Bey»in asıl millet tarlasına ekmek istediği tohumlar, ilerleme ve yenilik tohumlarıdır... «**Ekinci**», 1875'den 1877'ye kadar devam eder. Türk - Rus harbi esnasında, yayını Çar hükümeti tarafından men olunmak suretiyle kapanır.

Bu iki üç senelik «**Ekinci**» koleksiyonu karıştırıldıkta, Hasan Bey'in iktisadî, içtimaî ve siyasî hayatta, her şeyden evvel Darwin'in hayat-ı kainatta gördüğü «**Streuggle for Life**» düsturuna çok kıymet verdiği ve bu hakikati millete epeyce anlatmak istediği göze çarpar. Zerdabi, «hayat için kavgayı «**zingedanilik cengi**» diye tercüme eder ve

bütün makalelerinde «zingedanilik cengi» tabiri devamlı tekrarlanır. İster ki milleti, yahut Zerdâbi'nin tabiriyle «Müslümanlar» bu cenkte mağlup olarak mahv ve perişan olmasınlar...

«Ekinci» umûmiyetle siyasetten, özellikle siyasî vak'alardan az bahsetmiştir; buna belki zamanının sansür şartları müsait değildi. Mâmâfih «Ekinci»de siyâsi bahisler, git gide artmıştır; son nüshalarına doğru siyasî makalelerinde Türk milliyetçiliği, bir dereceye kadar hiss olunur: 14'üncü numarasında Türk lisanlarının birleştirilmesini imâ eden bir makale yayınlanmıştır (26 Eylül 1876); kendi lisanımızda «ilim ve edebiyat meydana getirilmesi» isteğiyle yazılmış diğer bir makale de aynı nüshada bulunmaktadır. Birkaç nüsha sonra tekrar lisan meselesi söz konusu edilerek, ilmin, mekteplerde, hatta jimnazlarda (yani Rus hükümetinin Azerbaycan'daki jimnazlarında) ana lisanıyla (Türkçe ile) öğrenim yapılması lüzumundan bahs olunmaktadır.

Türk - Rus harbi başladıktan sonra «Ekinci»nin muharebe havadisini muntazaman veremediği göze çarpar, bu havadis bazı nüshalarda çokça ise de, bazı nüshalarda yok denilecek kadar azdır. Bu münasebetle Hasan Bey, pek kapalı bir surette, gazetesinin hürriyetsizliğinden şikayet eder. Harp havadisi arasında Osmanlı Türklerine taraftarlığını imâ eden noktalar da yok değildir.

«Ekinci» ilk nüshalarından itibaren, okuyucu azlığın-

dan şikayetçidir. Kavminin hevessizliğinden pek müteessir olan Hasan Bey'in kalbinden şöyle bir serzeniş çıkıyor: «Ey kardeşler, sizin can çekişmenizde birce gazeteniz ki Ekinci'dir o da ölsün!..» -Vâkıa gazetenin ilk senesinde 600 müşterisi varmış; git gide 283'e, nihayet harb zamanında 200'e inmiş! - Gazetenin bu şartlar altında yaşayamayacağı tabii idi⁽¹⁾

Ünsîzâdeler Matbûatı

«Ekinci» kapandığı sıralarda (1877), Kafkasya'nın idare merkezi olan (Tiflis) şehrinde ünsîzâde Said ve Celâl kardeşler tarafından bir matbaa tesis olunarak «Ziyâ-yı Kafkasya» ünvanlı haftalık bir gazete yayına başlanmıştı, Ünsîzâde Said Efendi, o zamanlar Şirvan'da Şemâhî şehrinin kadısı idi; Ünsîzâde Celal Beğ Doğu ilimleri ile beraber Rus şehir mekteplerinden birisinde Rusça okumuş bir gençti⁽²⁾. «Ziyâ-yı Kafkasya», 12 sene kadar yayınlanmış ve yayına başladığından 10 sene kadar sonra sahipleri ona «Keşkül» ünvanlı haftalık bir mecmua ilave etmişlerdir. «Ziyâ-yı Kafkasya»nın iki nüshası kütüphanemde var;

(1) «Ekinci» ye ait mâlumâtı, Gaspıralı İsmail Bey'in hususî kütüphanesinde mevcut olan «Ekinci» koleksiyonundan aldım.

(2) Said Efendi ve Celâl Bey daha sonra Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine ilticâ etmişlerdir. Ulemâdan Hacı Said Efendi, Meclis-i Kebir-i Maârif ve Meclis-i Tedkikâta âza tayin edilmişti: 1912 senesinde vefât etti. Celâl Bey Matbuât ve Hariciye memurlarında bulunmuş ve gazetecilik etmiştir; son seneler Ankara Matbuat İdaresinde, yaşının ilerlemesine rağmen bir genç gibi intizam ve neşeyle çalıştı. Ara sıra ciddi ve mizahi şiirlerde yazardı. Bugün mülteveffâdır.

«Keşkül»i bulmak ve görmek nasîb olmadı. Elimdeki «Zi-yâ» nüshalarından, bu gazetenin Kafkasya'da oturan Türk-leri dünya ahval ve olaylarından haberdar etmek istediği, Müslüman ve Osmanlı memleketlerine ait haberleri terci-hen yayınladığı anlaşılıyor; lakin lisan, edebiyat, tarih veya siyaset sahalarında Türk milliyetperverliği ile alâkadar ol-duğuna dair bu nüshalarda bir emare yoktur. «Keşkül», haftada bir defa 30, 40 sayfalık bir mecmua halinde 5 se-ne kadar devam etmiştir. Ünsîzâde Celâl Bey'in dediğine göre «Keşkül» azerî şivesini İstanbul Türkçesine yaklaştırmak maksadıyla kurulmuş imiş; bu mecmuada Azerî, Çağatayî, Nogay ve Osmanlı şîvelerinde Türkçe makale-lerle Arapça ve Farsça yazılar yayınlanır imiş; hatta Ebiiz-ziyâ Tevfik Bey merhumla, o zamanlar İran'ın Tiflis Baş Şehbenderi olan Prens Erfeuddevle de makale yazıp «Keş-kül» e gönderirlermiş. Böyle muhtelif Müslüman lisanla-rında yazılan makaleleri ihtiva edeceği içindir ki bu mec-muaya sahipleri «Keşkül» nâmı vermişlerdir. Azerî şîvesi-ni, Batı, İstanbul Türkçesine yakınlaştırmak gayesini takip ettiğinden dolayı Keşkül ve Ziya sahip ve muharrirlerinin Çar hükümeti tarafından tâkibâta ve soruşturmaya mâruz kalmış oldukları da, Celâl Bey'in verdiği malûmat cümle-sindendir. Hatta iki biraderin, Said Efendi, Celal Bey'in Kafkasya'yı terke mecbur olmaları da, bu hadisenin bir ne-ticesi olmuş imiş.

Zannımca «Ziya-yı Kafkasya» ve «Keşkül», Türk Milliyetperverliği fikrînden ziyade o zamanlarda özel bir kıymeti olan ve adeta «Bütün Türklük» gayesine, bir mer-

hale teşkil eden İslam birliği görüşünü yaymış ve müdafaa etmiş olsalar gerektir; Bizzat Celal Bey'in hususî bir mektubunda bana bildirdiği üzere «Keşkül»ün bütün Müslüman memleketlerinden, Osmanlı'dan, İran'dan, Hindistan'dan, Türkistan'dan, Kuzey Kafkasya'dan gelen Türkçe, Arapça, Acemce makaleleri içine alması bu zannımın doğruluğuna delâlet eder. Bence Ünsîzâdeler teşebbüsünün Türk Milliyetperverliğiyle asıl alâkası, Gaspralı İsmail'in ilk Türkçe eserlerini basmış olmasıdır. Filvâkî İsmâil Bey Rusça birkaç gazete makalesi yazıp bastırdıktan ve Kırım'da taşbasmayla Türkçe bir iki yaprak karaladıktan sonra, Ünsîzâdelerin matbaasına müracaat etmiştir.

Bu suretle XIX. asrın nihayetlerinde bütün Türkçülük hareketinin en mühim ve merkezî sîması olan Gaspralı İsmail Bey'in hayat ve faaliyetine gelip yetişmiş olduk.

Gaspralı İsmail Bey: «Tercüman»

Kırımlı İsmail Bey'in, ilk fikri ve yazılı teşebbüslerinden itibaren görüş ufkunun Kırım'la sınırlı olmadığı derhal göze çarpar: Rusça yazıp, Kırım'ın idare merkezi Ak Mecid (Simferopol) şehrinde çıkan (Tavrida) gazetesinde tefrika olarak yayınladığı makalelerin tamamına «**Ruskoe Musul manstvo (=Rusya Müslümanlığı)**» ünvanını vermiştir; 1881 senesi yayınlanan bu makalelerin konusunu yalnız Kırım'da yaşayan Müslümanlar değil, bütün Rusya'da oturan Müslümanlar teşkil eder. Aynı senede, yine Ak Mescid'de taşbasmayla basılan Türkçe «Tonguc (=İlk çocuk)» gazetesinde, gerek lisan, gerek konu itiba-

riyle yalnız Rusya'da oturan Müslümanları değil, biraz kapalı bir surette bütün dünyada Türkçe konuşan Müslümanları, **yani bütün Türkleri göz önünde bulundurur**; besmele ile beraber bu gazetede Türk, Tatarların «Lisanda birliği meselesini» ortaya atar ve fiilen her tarafta anlaşılabilir bir «Tür dili» ile yazar; yani lisan ve edebiyat sahasında fiilen «Bütün Türkçülük»e başlar.

İsmail Bey'in tercüme-i hâlini, Türklük fîkrîyle, Türklük hareketiyle alâkadar olanların hepsi az çok bilirler, zannındayım. Bu cihetle hayat ve faaliyetinin yalnız birkaç esaslı merhalesini hatırlatmakla yetineceğim:

1841'de doğan İsmail Bey, fevkalâde yaratılmış adamlardandır; Türklüğe büyük hizmetini en fazla yaradılışına borçludur. Muntazam tahsil devresi, bir iki sene elifbâ ve Kur'an okumaktan, sonra Moskova Askerî Akademisinde dört, beş sene Rusça tâlî dersleri tâkibetmekten ibarettir. Millî hissi, millî şuûru, ilk evvel, Rus Askeri İdâdisinde iken duyar. Ve buna sevkeden, pazar günleri evlerinde misafir bulunduğu kimselerle Milliyetperver bir Rus ailesinde geçen sohbetlerle, Pan-İslavistlerin reislerinden Katkov'un Girit ihtilâli münasebetiyle Türkler aleyhine yazdığı makaleler olmuştur. Bu esnada İsmail Bey, 14-15 yaşlarında idi. Mihail Katkov'un «Moskova Gazetesi»nde Türk ve Müslümanlar aleyhine yazdığı heyecanlı makaleler, genç ve hararetli İsmail Bey'i o kadar coşturdu ki nihayet 1867 senesi yazında, Girit'teki Türklere, dört beş senelik Askerî İdâdîde öğrendiği bilgilerle yardım etmek için Girit'e git-

meye karar verdi ve bir arkadaşıyla (Mustafa Mirzâ Davu-deviç ile) beraber yola çıktılar; fakat Odesa'da pasaportsuz vapura binmek üzere iken jandarmalar tarafından yakalana-rak ana babalarına iade olundular...

Bu maceradan sonra İsmail Bey bir daha Moskova'ya, Askerî İdâdîye dönmedi; Kırım'da kaldı. Ve Bahçesaray'ın Mengili Giray Han'dan kalma Kırım Zencirli Medresesine Rusça muallimi oldu; Kırım'da muallimliği 1871 senesine kadar devam eder. Bu esnada İsmail Bey'in tekrar İstanbul'a gitmek ve orada Türk subay veya memuru olmak he-vesi kabarır. Zaten akrabasından biri İstanbul'da memur-dur. İsmail Bey İstanbul'da iyi bir memur olabilmek için, Fransızcaya vâkîf olmak lüzûmuna kânidir. Bundan dolayı İstanbul'a Paris yoluyla gitmeyi, yani Paris'te bir müddet kalıp Fransızcayı adam akıllı öğredikten sonra İstanbul'a gelmeyi kurar ve 1872 senesi sonbaharında Paris'e gider ve orada iki sene kadar kalır. İsmail Bey'in Paris'ten en büyük istifadesi, Batı medenî hayatını, olduğu gibi, güzel-lik ve çirkinlikleriyle, iyilik ve kötülükleriyle öğrenmek ve bu hayatın bin türlü engelleri ve zorluklarıyla cenkleşe, cenkleşe yaşamak oldu... Doğudan gelen bir yabancı için değil, yerliler için bile gayet karışık ve çetin olan Paris ha-yatında, henüz 21-22 yaşında bulunan İsmail Bey, yapa-yalnız, sırf kendi kuvvetiyle iki sene yaşayabilmiştir. O za-manlar Paris'te bulunan «Genç Osmanlılar»la tanıştığı-na dair, elde kat'i bilgiler yoktur.

1874'de İstanbul'a geldi. Artık Türkçe ve Rusçadan başka Fransızca'da biliyor. Osmanlı hükümetinden memu-riyet ister. Bir aralık Harbiye Mektebi Rusça muallimliği-

ne tayin edecek olurlar, fakat iş uzar. Bir sene kadar İstanbul'da didindikten sonra nihayet yine Kırım'a döner... İsmail Bey bu bir sene içinde, İstanbul'un resmi dairelerini çok dolaştı, amirler ve memurlarla iyice tanıştı. Osmanlı matbuatını muntazam takip etti, Osmanlı Devletinin iç idare usullerini, devletlerarası vaziyetini öğrendi; hâsılı İstanbul'u, Türkiye'yi ve bunları idare edenleri, yakından görmüş ve incelemiş oldu.

İsmail Bey'in ilk muharrirliği İstanbul'da başlar: Moskovo ve Petersburg'un bazı Rus gazetelerine İstanbul'dan yazdığı Doğulu renklerle süslü yarı hayalî mektupları, o gazetelerde basılıp çıkar.

Kırım'a döndükten sonra dört sene kadar muayyen bir işle meşgul olmadan bilhassa milletdaşlarının muhtelif tabakalarının hayat ve durumlarını incelemekle vakit geçirdi⁽¹⁾ ve 1878'de (Bahçesaray) şehrine belediye reisi seçildi.

(1) İsmail Bey yazdığı hikâyelerinde kendi tercüme-i halinden bahseder. 1906 senesi «Tercüman» da tefrika olarak yayınlanmış «Gün doğdu» hikâyesinin kahramanı «Danyal Bey», bizzat İsmail Bey'dir. Bu hikâyeden, 1874-1878 senelerinde İsmail Bey'in neler düşündüğünü, neler yaptığını bir dereceye kadar anlayabiliriz: «Milletin haline âşinâ olmadıkça millete hizmet mümkün olmayacağını anladığıyla Danyal Bey (yani İsmail Bey) bu yönden ilim ve marifeti arttırmaya karar verip milleti arasına atıldı. Köy düğünlerinde, derviş ve ulemâ meclislerinde, bekâr ve ağalar ziyafetlerinde, medrese hücreleri de vesâir her türlü toplantılarda bulunup, az söyleyip çok dinleyip, bir sene kadar amelî dersler aldı.» - «Her sınıfın yahşi yönlerini ve uygunsuz hallerini görüp, öğrenip millî zaafın neden ibaret ve milletin neye muhtaç olduğunu anlamıştı.»

«-Ne işlemeli, işi nereden tutmalı, sönmüş kalpleri ne ile yandırmalı, basireti kesmiş perdeleri ne ile göstermeli ve gaflet sahrasında serilip kalmış koca bir milleti ne ile ayağa kaldırmalı? gibi suallerle hayli zaman uğraşmıştı.» («Gün Doğdu» - «Tercüman» numara 9, sene 1906).

Belediye Reisi olunca, 1879 senesinde, Türkçe bir gazete çıkarmak için izin isteyerek ilgili makama bir dilekçe verdi. Bütün Rusya'da, evvelce çıkıp kapanmış «Ekinci» ile topallaya topallaya henüz devam eden «Ziyâ» ve «Keşkül» den başka Türkçe gazete çıkmış değildi. İsmail Bey'in dilekçesine cevap, red geldi. Bir taraftan gazeteye izin almak işiyle uğraşırken, diğer taraftan, yukarıda bahsettiğimiz «Rusya Müslümanlığı» makalelerini Rusça yazıp yayınlamıştır. Bu makaleler, Gaspralı'nın, o zamanda, yani 1881 senesinde taşıdığı düşünceleri, kendi kendine ortaya koyduğu meseleleri, ulaştığı kararları açık bildirdiği gibi gelecekteki fikir hayatının da bir nevi programı mahiyetindedir. Bu yönden İsmail Bey'i anlamak için bütünü 45 sayfalık bir risâle teşkîl eden bu küçük eser, büyük kıymeti hâiz bir vesîkadır.

Bu eserden açıkça anlıyoruz ki İsmail Bey bir **milliyetçidir**. İsmail Bey mensup olduğu milleti, yalnız Kırımlılar olarak almıyor; «Türk-Tatar» adıyla anılan kavimlerin bütününe kendi milleti sayıyor. Bu yönden İsmail Bey'i bu andan itibaren «**Bütün Türkçü**» addetmekte hata yoktur.

«Rusya Müslümanları», milliyetçilik açısından gayet mühim bir hâli görür ve bu münasebetle yine aynı ehemmiyette bir meseleyi ortaya koyar. - Asya ve Avrupa'nın bir kısmında oturan büyük bir millet, Türk-Tatar milleti var. Bu millet, parça parça, dağınık, zayıf; bu millet diğer milletlere nispeten ilim ve marifetçe, servet ve medeniyetçe pek geride kalmış, böyle devam ederse yaşama kavgası

sı tabiî kanunu gereğince mahvolacak (hatırlıyorsunuz ki bu fikir Zerdâbî'de vardı), başka milletler tarafından yutulacak. - İşte bu durumun görülmesinden asıl mesele doğuyor: Türk-Tatarların zaafına böyle geride kalışına sebep ne? -Türk - Tatar milletini mahvdan kurtarmak için ne yapmalı?

İşte bu mühim mesele, İsmail Bey'in düşünce ve iş hayatında ölünceye kadar geçerli kalacak ve adı geçen bütün hayatınca bu iki meseleye cevap vermekle uğraşacaktır... İsmail Bey'in düşünce tarihi, bu büyük meseleye muhtelif zamanlarda bulup verdiği cevapların tarihidir; İsmail Bey'in emellerinin tarihi - özel hayatı, tabiî ki konu haricidir.- Bulduğu cevapları hayata geçirmek için uğraşmasının tarihidir.

Bu meselenin ilk çözüm şekli «Rusya Müslümanlığı» risalesinde görülür. Bizce asıl önemli olan Türklük görüş açısından, İsmail Bey'in bulduğu esaslı noktalar şunlardır.

Türk - Tatarlar, kendi mektep ve medreselerinde kendi dilleriyle Avrupa ilimlerini ve eğitimini, hüner ve sanayiini öğrenmelidirler. Yalnız mektep ve medreselerle, yetinilmeyerek, kendi dillerinde kitaplar, risâleler, mecmuâlar ve gazeteler yazılıp yayınlanmalıdır. Hâsılı millî bir Türk - Tatar edebiyatı (geniş manasıyla) vücûda gelmelidir⁽¹⁾

(1) Görülüyor ki, ilimleri, sanatları ve edebiyatı kapsamak üzere işlenmiş millî bir lisana Şeyh Cemâleddin-i Afganî gibi çok büyük bir kıymet vermektedir.

Gaspıralı, «Rusya Müslümanlığı» nı Rusları ürkütmemek için, çok maharetle yazmak istemiş ise de, bazı Rus münekkitleri, bu eserde bütün Müslüman Türkleri Batı medeniyeti ile kuvvetlendirerek birleşmiş bir siyasî heyet vücudunda getirmek ve bu suretle Rusya devleti başına büyük bir bela açmak, yani «Bütün Türklük» yapmak gayesi gizli olduğunu bulup göstermeye çalışmışlardır...

İsmail Bey'de, fikir ve fiil, kendi tabiriyle «niyet ve amel» fâsılasızdır: Millet için, millî dilde belli günlerde çıkan risâlelerin lüzumuna şiddetle inanan İsmail Bey, pek çok uğraşarak nihayet «**Tercüman**» gazetesinin imtiyazını almaya muvaffak oldu. Ve 1883 senesi Nisanının 10'uncu günü, bir muharririn dediği gibi «Bahar güneşi ile dünya dirilip çiçeklendiği günlerde, uzun yıllardan beri karlı kefenlerle örtünüp ölü gibi uyuklayan Kuzey Türklerinin de ilk beyaz bahar çiçeği, «Tercüman» açıldı.

«Tercüman»ın ilk günlerde en mühim konusu, millete kendi dilinde ilim vermek, Avrupa ilimlerini ve eğitimini, hüner ve sanayiini kazandırmaktır. Bunun için milletin çocuklarını okutmak; çabuk, kolay ve modern ilim doğrultusunda okutmak lâzımdır. Buradan bütün Kuzey Türklerine yayılan «Usûl-i Cedîd» mektepleri doğdu. «Usûl-i Cedîd» tabiri Osmanlı Türklerinden alınmıştır; bu tabir, o zamanlar İstanbul sosyal hayatında kullanılan tabirlerdendi. «Usûl-i Cedîd» başta yalnız eğitim ve öğretime mahsus gibi görülürse de gitgide genelleşerek bütün hayat tarzına

şâmil olur. «Usûl-i Cedîd» in gerek Osmanlı Türkleri, gerekse Kuzey Türkleri arasında hakikî manada, Batı ilimlerini, Batı eğitim ve öğretim usullerini, Batı hayat tarzını benimsemek, kısa bir ifade ile «Batılılaştırmak» demektir. İsmail Bey» bütün Türklük âleminde, en çok Kuzey ve Doğu Türklüğünde Batılılaştırmanın en faal bir propagandacısı oldu. İnanılıyordu ki Türkler millî lisanlarını kaybetmemek şartıyla Batılılaştınca, Türk milletinin hayat ve devamı temin edilmiş olacaktır.

«Tercüman»ın hatta Tercüman'dan evvel onu müjdeler yolda çıkardığı «Tonguc», «Şafak», «Ay», «Yıldız», «Güneş» gibi belirli günlerde çıkan mecmuaların hepsinde, İsmail Bey Gaspıralı «Dil» meselesine çok ehemmiyet verir; Türk dilinin zenginliğine, inkişâf istidâdına, bu dile yabancı kelimeler karıştırmanın lüzumsuzluğuna, Türk lehçeleri arasında farkların azlığına, hasılı umumî bir Türk dilinin varlığına dair; kırk dereden su getirerek, başta biraz kapalı, sonraları daha açık bir surette birçok makaleler yazar. Mesela, birinci Türkçe eseri olan «Tonguç»un Ak Mescid'de taş basmasıyla okunamayacak kadar kötü basılan ilk baskısının mukaddimesi yani İsmail Bey'in milletine kendi diliyle ilk hitabı şöyle başlıyor:

«Milletimizin eseri olan lisanımız, edebiyatça işlenmemiş ise de eğitime ve kâidelere gelecek lisanıdır. Gayet nazik Tatar türkülerinden, Nogay cönklerinden, Kırgız ve Türkmen cırlarından anlaşılır ki eğer lisanı-

mız usta bulup, kelime alınıp işlenirse, şimdikine göre çok dereceler parlak ve kullanışlı olur... Muradımız lisanımızı ilerletmektir⁽¹⁾».

İbareyi, hiç değiştirmeksizin aynen aldım. Sansür şartlarından çekinerek Batı ve Doğu Türkçelerini saymaya cesaret edemiyor. Rusya idaresi altında bulunan Türk kabîlelerinin halk edebiyatını, işlenecek lisanın, umûmî Türk lisanının kaynağından sayıyor; İsmail Bey'in lisan sahasında «Bütün Türkçülük»ü, işte ilk işe başladığı andan itibaren meydandadır.

İkinci mecmua olan «**Şafak**»ta -bu ismin sembolik mahiyeti açıktır- biraz daha ileri giderek malum bir türkünün Kazan'da ve Kırım'da nasıl söylendiğini yazar ve bu iki lehçenin yakınlığını müşahhas misallerle gösterir; aynı zamanda Kazan Türklerinin yabancı dillerden kelime almasını tenkîd eder, asıl maksat Rusçadan alınma kelimeler ise de, yine sansür şartlarından dolayı bunu pek açık ifade edemez: «Kazanlılar kendi dillerine Çuvaş, Morduva kelimeleri karıştırmaya alışkındırlar; halbuki alaca bulaca dil olmaz; alaca bulaca iş olmaz. Rakı içeceksen apaçık içmek gerek; selâm kelâm oldukta «Kak pojivay» ne gerek?⁽²⁾

(1) «Tonguç», «Söz-i evvel» - Kânun-îsânî 1881 - Ak Mescid ve Taş basmahanesi.

(2) «Kak pojivayış?», Rusça «nasılsın, iyimisin» demektir.

Üzerinde akça oldukça başkasına minnet ne gerek? Türkçe kelime oldukça başka kelime ne gerek⁽¹⁾?»

Şu lâtife kılıklı yazılan fıkracık, yine ilk Türkçe yazılardan itibaren lisanını alaca bulacalıktan kurtarmak istediğini gösteriyor. Bu esas fikri, İsmail Bey bütün hayatınca yayacak ve savunacaktır. «Tercüman»ın Osmanlı ülkesinde en çok dağıldığı zamanlarda makalelerinin bir kısmı, Osmanlı Türkçesinin «alaca bulacalığını» tenkîde dairdir. İsmail Bey bir makalesinde, Osmanlı lehçesiyle alay ederek «Benim anadilim Daray (Drei) dilden kompoze (composé)dir.» diyordu. Bu suretle, belki evvelce İstanbul'da iken öğrendiği lisanı sadeleştirmek davasını, yine İstanbul'da daha açıkça ve şiddetli savunmuş oluyordu. Görülmektedir ki Gaspıralı İsmail Bey lisan sahasında **tasfiyecilik cereyânının babalarındandır.**

Gaspıralı'nın prensiplerinden birisi de, **Türk kadınına hürriyet ve erkeklerle eşitlik temin etmek lüzûmudur.** Bu prensibini de ısrarla ve devamla gerçekleştirmek ister. Onun nazarında milletin anaları, milletin birinci eğitimcileri kadınlardır; kadınlar hayatı anlamayacak olurlarsa, çocuklarını hayata kabiliyetli olarak yetiştiremezler. Milletin yarısı, kadınlardır; onlar hayat ve çalışmaktan uzak kalırlarsa, milletin hayat ve çalışması da yarım kalır... Kadın

(1) «Şafak», «Letâif» -9 Ağustos 1881 - Tiflis, Ünsîzâdeler Matbaası.

meselesine dair İsmail Bey'in hoş bir eseri vardır: «**Kadınlar Ülkesi**»

Bütün Türkleri Batı usulleriyle eğitmek ve aydınlatmak, Batı hayat tarzına dahil ederek, ecnebî kelimelerden mümkün olduğu kadar temizlenmiş umûmî bir Türk ilim ve edebiyat lisanını geliştirerek, kadınları umumî hayata karıştırarak bütün Türklüğün gelişme ve olgunlaşma çarelerini düşünen İsmail Bey'in dimağ ve kâleminde, hariçten gelen akislerin de tesiriyle diğer bazı meseleler, ez-cümle Müslüman Türklerin hayatında çok derin tesirleri muhakkak olan din meselesi, mühim bir mevzû teşkil eder. **İsmail Bey'in İslama bakışı, millî hayata fayda derecesi noktasındadır.** XIX. asır sonlarına doğru Doğru islamiyetinin şurasında, burasında beliren müceddidlerin dâvalarını gayesine uygun bulur. İslam, Batı medeniyetinin meydana getiricilerindendir; İslam, Batı medeniyetinin bazı şartlar dairesinde kabulüne engel olmaz. İslam, kadınların hürriyet ve eşitliğine, hayatta erkeklerle el ele çalışmalarına teşvikçidir. İslam, Müslüman kavimlerin mezheb ayrılıklarını reddeder... İlh. gibi esasları, benimser; ve «Vakt-i Saadet»e dönüş iddiasıyla ortaya çıkan bu «Yeni İslâmlık (=Noe - Islamisme)»ı millet dışları arasında yaymaya çalışır. Bu yoldaki mesâinin en mükemmel numûnesi «**Dârü'r-rahat Müslümanları**» ünvanlı güzel bir hikâyesidir.

İsmail Bey gittikçe gelişen ve olgunlaşan fikirlerini yaymak için yalnız yazı vasıtasına başvurmakla yetinmi-

yordu; hemen her sene Türk dünyasının bir tarafına seyahat ederek, Osmanlı ülkesi, Kafkasya, Türkistan, Kazan, Kasım ve Litva'daki Türk-Tatar emirleriyle hayatın Türk dünyasına koyduğu meseleler hakkında fikir alışverişi yapıyordu ve Çin'den Almanya'ya, Kuzey Buz Denizinden Afrika'ya ve Hind Okyanusu'na kadar Türk ve İslam âleminin münevverleriyle aynı meseleler üzerine haberleşmede bulunuyordu.

Rusya'da 1905 ihtilâli olup da, düşünce ve basın hayli hürriyete kavuştuğu zaman, Gaspıralı İsmail Bey bütün Türk milletinin, büyük milletler arasında görülen hayat kavgasına, Zerdâbî'nin tabiriyle «mağlûp, mahkûr ve nâbûd» olmaması için bulduğu çarelerin özetini bir prensip halinde «Tercüman»ın başına ilave etti:

«Dilde, fikirde, işte birlik»

1905'ten sonra bir prensip, bir işaret halinde ifade edebildiği bu üç büyük esasın unsurlarını telkin ve tatbik, İsmail Bey, yukarıda izah ettiğimiz gibi, 20, 25 yıldan beri, ısrar ve takip ile çalışıp duruyordu. Bütün Türklerin dilde fikirde ve işte birliğini temin için, yol gösterme ve aydınlatmadan başka, Türk çocuklarına mahsus iptidaî ve tâlî mektepleri bu gayelere göre tertîb ve tanzîme uğraşmıştı. Tavsiye ettiği programa nazaran «Usul-i Cedit» yani Avrupa tarzında tanzîm edilmiş ibtidaî mekteplerde ilk öğretim mahallî lehçelerle olacaktı; fakat üç sene kadar ibtidaîyede okuyanlar, mutlaka «edebî lisan» dediği «Umumî

Türk dilini» öğrenecekler ve dördüncü seneden itibaren öğretim artık umumî Türk diliyle yapılacaktı.

İsmail Bey'in, «edebî lisan» veya «Umumî Türk dili» tabiriyle ifade etmek istediği dil, çok sadeleştirilmiş İstanbul Türkçesidir. Mekteplerde dil birliğiyle beraber aynı gaye, «fikir ve iş birliği» de öğretilecek ve telkin olunacaktı. Gaspıralı'nın ümit ve emeline göre, Kuzey ve Doğu Türklüğünde bir taraftan mektepler, diğer taraftan basın, üçüncü taraftan hayır, ilim ve edebiyat cemiyetleriyle millî yardımlaşma kurumları sayesinde «dilde, fikirde, işte birlik» ideali tahakkuk edebilecekti...

Gaspıralı İsmail Bey'in, millet hizmetine başlar başlamaz ortaya attığı «Batılılaşmak» sonra ilân ettiği «İslamî asrî bir surette anlamak» ilkeleriyle hayatının sonlarına doğru ifadesine imkân bulduğu «dilde, fikirde, işte birlik» prensibi, «Bütün Türkçülük» cereyanının, lisan, edebiyat, sosyoloji, hatta siyâsiyât sahalarında şimdiye kadar bulabildiği esasların hemen hepsini birleştirmekte ve ihtiva etmektedir, zannederim. Sonradan gelen Türkçüler ve «Bütün Türkçüler», bu esasları inceleyecek, açıklayacak, kuvvetlendirecek ve uygulayacaklardır. Dolayısıyla 15 sene kadar evvel Türklük hakkında yazdığım bir makalede dediklerimi, burada da aynen tekrar edeceğim: «Zannımca, «Bütün Türklük» nazariyesini ilk evvel meydana çıkaran, eski Kırım Hanlarının bugün terkedilmiş ve unutulmuş, adeta dünyadan ayrı ve uzak gibi yaşayan küçük başkentlerinde haftada bir defa yayınlanan ufacık bir gazete ol-

muştur. Otuz sene önce Bahçesaray'da çıkmaya başlayan bu küçük gazete «Tercüman»dır, «Tercüman»ın muharrir ve yayıncısı ise Kırım Mirzâlarından Gaspıralı İsmail Bey'dir. İsmail Bey bütün Türk âlemini göz önünde tutarak, ona göre çalıştı. «Tercüman»a göre Kazan Tatar'ı, Orta Asya Sartları, Tarancılar filan yoktur; bir dine inanan, bir dil ile konuşan «Türkler» vardır...»⁽¹⁾

15 sene eskimiş bu hükme şimdi yalnız bir kayıt koymak istemiyorum: İsmail Bey'den evvel «Bütün Türklük» gayesini bir sistem halinde fiilen tatbik, nazariyatça tanzîme çalışan hiçbir kinise olmadığını tekrar etmekle beraber bu gayeyi, ara sıra, uzaktan görür gibi olanların varlığına inandım ki onlar da yukarıda ismi geçen Vefik Paşa, Şeyh Süleyman Efendi, Mustafa Celâleddin Paşa gibi Batı Türklüğü içinde çalışmış bazı zatlardır. Fakat bunların hiç birisi, Kırımlı İsmail Bey gibi bu fikri açıklık, sebât ve ısrarla nazariyatta takip, fiiliyatta tatbik çalışmış değildir.

“Kısacası Gaspralı İsmail Bey'i ben «Bütün Türkçülük» harekâtının merkezî sîmâsı saymanın doğru olduğuna inanıyorum⁽²⁾

⁽¹⁾ Akçuraoglu Yusuf. - «Türklük». Bu makâle evvelden 1328 senesi «Salnâme-i Servet-i Flûn» da, sonra 1329 senesi «Türk Yurdu»nın hediyesi olarak çıkan «Altın Armağan -2» de yayınlanmıştır.

⁽²⁾ Gaspralı İsmail Bey 1914 senesi Eylülün 11'inci günü sabahleyin saat yedide Bahçesaray'da «Tercüman» matbaasına bitişik kendi evinde. "63.5" yaşında, akciğer vereminden vefât etti.

Kazan Türklerinde İlk Milliyetçilik Sesi:

Şahâbeddin Mercânî

Kırımlı İsmail Bey'in bütün Türk âleminde müessir olmasından dolayı, Kırım Türkleri gibi Kuzey ve Doğu Türkleri de onu kendilerinden sayarlar. İsmail Bey'in Azerbaycan Türklüğüyle de alâkası büyüktü. İstanbul Türkleri, 1894 tarihlerinde «Tercüman» gazetesini, âdeta kapışarak okuyorlardı. Abdülhamid hükümeti «Tercüman»ın serbestçe Osmanlı ülkesi hudutlarından geçmesine çoğunlukla müsaade etmemiştir. Bununla beraber Molla Abbas Fransvî'nin Frengistan Seyahatnamesi -ki daha sonra «Dârü'r-rahât Müslümanları» adıyla yayınlanmıştır. - daha Koca Mustafa Askerî Rüştîyesi'nde iken (1888) okuduğumu hatırlıyorum. Kısacası «Tercüman» gazetesini ve tabiri uygunsa «Tercüman Edebiyatı» son zamanlarda Türk dünyasına en çok dağılan yayındır. Şu kadar ki başta «Tercüman» fikirlerine en ziyâde ilgi gösterenler bilhassa Kuzey ve Doğu Türkleri olmuştur.

Bir müddetten beri devam eden dinî ıslahat cereyanıyla Rus kültürünün, belki de «Tercüman» fikirlerinin tesiri altında, 1885 senelerine doğru, Kazan Türklüğünün merkezi olan Kazan şehrinde milliyet fikrinin tarih ve etnograf sahasında ortaya çıktığına şahit oluyoruz. O zamana kadar kendilerini sırf Müslüman addeden ve şuursuz bir surette lisanlarına «Türkî Dili» diyen Kazanlılar içinde, yenilik sever âlimlerden Şahâbeddin Mercânî, tarihî eserlerinden

birisini, «Kitâb-ı müstefâdü'l-ahbâr fi ahvâli Kazan» adlı Kazan tarihini Kazan Türkçesiyle yazıyor ve o eserinde ilk defa Kazanlı Müslümanlara, dinden başka bir millîyetin varlığını acı bir lisanla, sert ve açık bir tabirle ihtar ve ilân ediliyor. «Müstefâdü'l-ahbâr»ın bu husustaki meşhur cümleleri şunlardır: «Bazıları Tatar olmayı eksiklik sayıp o isimden nefret edip biz Tatar değil Müslümanız diye çekişir ve mücadele ederler... Ey miskin! Mesela senin Müslümandan başka bir ismini din ve millet düşmanlarının bilmesi idi, elbette seni Müslüman diye tefrîk ederdi. Tatar olmazsan; Arap ve Tacik ve Nogay değil, Hıtay ve Rus ve Efrenc ve Prus ve Nemse dahi değil; şimdi kim olursun⁽¹⁾» Şahbettin Hazret'in milletine bu hiddetli hitâbı, Kazanlıların kendi tarihlerine, kendi soy ve soplara kıymet ve ehemmiyet vermediklerini tenkit için vâki olmuştur: «... Tarih ilminin büyüklüğü ve insanların yaşayışına ilgilerinin azlığından nasipsiz ve verimsiz olup, hiçbir zaman vak'aların oluşlarını ve maceralarını beyan ve zaptedilmeyerek cihan âlimleri, hükümdarlar ve büyük hekimler gibi babalarımız, atalarımız ve amcalarımız halkımız tarafından bilinmeyerek büsbütün bilinmezlik örtüsü altında kalmış. Hatta kavmimizin ekseriyeti ezelden beri bu yolda Rusya hükümetinin idaresi altında bulunuyoruz zannında-

(1) Şahabeddin ibn Bahâeddin Mercânî «El-Kısmü'l-evvel min kitab-ı Müstefâdü'l-ahbâr fi Ahval-i Kazan ve Bulgar», sayfa:6, Kazan Matbaası. 1885.

dır ve Bulgar ve Kazan ahvâlinden «Şehr-i Bulgar Evliyâ-ları» veya «Azizler Kabri» ve «Han Mescidi» ve nesneyi eksiklikte mübalağa makamında «Ha o Han zamanındaki iş» demekten başka hiçbir şey bilmiyorlar ve bu sözün manasını bile sıhhatlice akıl erdiremiyorlar. Kendi kabile-lerinden ne kadar şöhretli hükümdarların gelip geçtiği hakkında bilgileri yok.» Gerek yukarıdaki hitap, gerekse şu müşâhade müellifin millî şuur sahibi olduğunu açıkça göstermektedir. Tuna Bulgarlarının ilk Milliyetperver tarihçileri (Paisî) de 1762 tarihinde yazdığı «İslav Bulgar Tarihi» ünvanlı eserinde Bulgarları kendi milletlerinin ismini telaffuz etmekten çekindikleri için pek acı sözlerle kınıyor ve onlara «Ey akılsızlar, niçin kendi milletinizden çekiniyor, niçin Bulgar diye isimlendirildiğinizden utanıyor ve Rumların hileci politikalarına tâbi oluyorsunuz?» diye hitâp ediyordu⁽¹⁾ «Ahvâl-i Kazan ve Bulgar Tarihi» yazarıyla «İslav ve Bulgar Tarihi» yazarının takrîben yüz sene kadar ara ile fakat hemen hemen aynı acı sözlerle hitap ederek milletlerine şuur ve millî duygu telkine çalışmaları yalnız tesadüf müdür? Yoksa Şahab Hazret, Rusça vasıtasıyla (Paisî) nin eserini okumuş mudur? Bu meseleyi Şahab Hazret'in hayat ve eserleri üzerinde derin incelemeler yapan Kazanlı genç âlimler, halletsinler...

(1) XXX. - «Bulgaristanda Turanizm Fikrî» (Bulgaristan'dan Mektup), -»Türk Yurdu» Sene: XV, Numara: 16, Sayfa: 450.

Şahab Hazret'in tarihi ve bir dereceye kadar siyasî Milliyetçiliği «Bütün Türklük» fikrine kadar yükselememiştir: Hazret'in Kuzey Türklerinden Kazanlıları çok açık ve katî olarak «Tatar» şeklinde isimlendirmesi, bunun bâriz bir alâmeti telâkkî olunabilir.⁽¹⁾

Şahab Hazret'in Milliyetperverlik açısından Türk lisan ve edebiyatıyla cidden meşgul olduğu da iddia edilemez. Vakıa Hazret'in hususî sohbetleri de «Söz arasına Rusça karıştırmaktan sakınmak, mümkün olduğu kadar öz dili muhafazaya çalışmak» tavsiyelerinde bulunduğunu Şehr-i Şeref Efendi rivâyet ediyor⁽²⁾; ve bu rivâyetin sıhhatinden şüphelendirecek hiçbir sebep yoktur. Kuzey âlimleri ve düşünürleri, halkın Rus asimilasyonundan muhafazası için, daima bu görüşü müdafaa etmişlerdir. Fakat Rusçaya karşı istiklâlini muhafaza etmek istediği Şimâl Türkçesinin Şark lisanlarına, Arapça ve Acemceye karşı muhtariyetini müdâfaa etmişlerdir. Fakat Rusçaya karşı istiklâlini muhafaza etmek istediği Şimâl Türkçesinin Şark lisanlarına, Arapça ve Acemceye karşı muhtariyetini müdâfaa etmek temâyülü Mercânî'nin yazılarından çıkarılamaz. Türkçe diye yazdığı eserleri, mesela şimdi gözümün önün-

(1) «Şahabeddin Mercânî»nin eserlerini bizzat incelemedim. Bu hükmüm, rivâyet halindeki bilgilere ve Hazret'in doğduğunun 100'üncü yıldönümü münasabıyla Kazan'da tertip ve yayınlanmış «Mercânî» adlı mufassal kitabın muhteviyâtına nazardır. Bir yazı heyeti tarafından tertip ve Salih Abdülîn tarafından yayınlanan «Mercânî, 1333 (1915)'de Kazan'da Maarif Matbaasında basılmış, 639 sayfalık ciddi ve kıymetli bir eserdir.

(2) «Şahabeddin Mercânî» - Sayfa: 126-127

de duran «Müstefâdü'l-ahbâr»ı Arap ve Acem kelimeleriyle tıka basa doldurulmuştur. Mercânî'nin üslûbu belki Bu-hârâ'da çok kalmış olmasındandır, Çağatay lehçesini andırır. Türkçeye itinasızlığı, zamanında bazı münekkitlerin, ezcümle Kuzey Türkçesini ilim ve edebiyat lisanı yapmaya çok çalışan **Kayyum Nâsırî**'nin muhakkak tenkidine uğramıştır.

Bunun beraber, o zamana kadar bütün İslâm âleminde kuvvetli bir anane teşkil eden ilmî ve ciddî eserleri Arapça yazmak kâidesini kırarak, «Müstefâdü'l-ahbâr»ı Türkçe yazmış olması, ve dostlarından Fışanoğlu Hüseyin Efendi'nin Tatarca gramere ait eserine çok ehemmiyet vermesi, Mercânî'nin millî lisan kıymetini müdrik olduğuna delâlet eder.

Şahab Hazret, o zamanlar «Rus-Tatar Dâr-ül-muallimîni» Müdürü sıfatıyla Kazan'da oturan meşhur müsteşrik Radloff'un dostu ve Dâr-ül-mualliminde ilâhiyat muallimi idi. Radloff vasıtasıyla Rus tarih-i kadîmiyyât (eski çağlar tarihi) ve kavmiyyat (etnografya) âlimleriyle tanıştı. Radloff'un Türk-Tatar lisan ve lehçeleri hakkındaki araştırma ve incelemelerinden haberdar bulunmamış olması kabil değildir. Hazretin Avrupa âlemiyle temasından görüş ufku genişletmiş çalışma usulünü olgunlaştırmış olmasına hükmetmek hata olmaz.

Milliyetçilik şuurunun Kuzey Türklüğü içinde meydana gelmesine «Tercüman» gazetesinden sonra ilk hizmet eden eser «Müstefâdü'l-ahbâr» ve ilk hizmet eden büyük adam «Şahâbeddin Mercânî» olduğu üzerinde birleşil-

mektedir. Şahabeddin'in milletdaşlarına acı acı hitâbı çölde bir nidâ gibi kaybolup gitmedi; öğrencileri üstâdın yalnız dinî sahada yenilik fikirlerini değil, tarihe dayalı Milliyetperverliğini de devam ettirdiler ve geliştirdiler. Bu suretle Kuzey Türklüğünde de XIX. asrın son çeyreğinden itibaren Milliyetçilik, Türklük fikir ve hareketi başlamış oldu.

Türklük Şubeleri Arasında Münâsebetler

İlk önce Batı Türkleri arasında görülen Türkçülük ve «Bütün Türkçülük» fikirlerinin bir müddet sonra Kafkasya'da Azerbaycan Türkleri içinde, daha sonra Kırım Türkleri, nihayet Kuzey Türklerinden Kazanlılar arasında dahi meydana çıktığını gördük. Azerbaycan'da ilk Milliyetperverlerden saydığımız Ahundzâde ile Melekzâde'nin İstanbul'la râbıta ve münasebetleri pek çok değilse de, «Bütün Türklük» nazariyâtını kabul ve çalışmasıyla kurmaya çalışmış olan Kırımlı İsmail Bey'in İstanbul'dan hayli ilham aldığına şüphe yoktur. Başta pan-Islavist Katkofların tesiriyle millî duygu ve şuuru duymaya başlayan Gaspıralı, sonraları Süleyman Paşa'ların, Şemseddin Sâmî Bey'lerin telkinleri altında bu duygu ve şuurunun geliştirmiş ve olgunlaştırmıştır. - Kazanlı Şahap Hazret, Hac ziyâreti, münasebetiyle 1881 senesinde İstanbul'da bulunarak Cevdet ve Münif Paşalar gibi âlim vezirlerle görüşmüştü⁽¹⁾ «Tercüman» gazetesini yayınlandığı günden itibaren sırasıyla

(1) «Kazan Âlimlerinden Mercânî Efendi» - Abbas ve Y. Akçura - «Mâlumât» Sene: 1312 (1897) - Cilt: III, Numara: 69, Sayfa: 421, İlk basılı konuşmadır. - (A.Y.) aynı makâle - «Mercânî», Sayfa: 422, 424, Sayfa: 422, 424.

okuyordu; İstanbul'un durumuna ve düşüncelerine, «Tercüman'ın maksat ve emellerine vâkıftı. Hâsılı Türk Milliyetçiliği Batı (Osmanlı) Türkleri arasında ikinci defa faaliyet gösterdiği sıralarda Kafkasya, Kırım ve Kazan Türkleri içinde de Türkçülük fikirlerinin meydana çıkması, bence bir tesadüf eseri değildir. Batı Türklüğünde ortaya çıkan fikri faaliyetlerle Türk - Rus Harbinin ve ona takaddüm ederek, Rusya'da Türklük ve Müslümanlık aleyhine bir çok yayını doğuran Girid, Sırp, Bulgar... ilh. ihtilâllerinin bu vak'aya müessir olduğunu zannedenlerdenim.

Batı Türklüğünün Milliyet fikrinin gelişmesinde Azerbaycan, Kırım ve Kazan Türklüğüne tesiri dokunduğu gibi sonraları Azerbaycan, Kırım ve Kazan Türklüğünün bu sahada ilerleyen çalışması da Batı Türklüğüne mukâbil tesir icrâ etmiştir. Yani Türk âleminin en gelişmiş kısımlarında fikir alışverişleri ola ola, Türklük fikir cereyânı genişlemiş ve derinleşmiştir.

Azerbaycanlı Ahundzâde yeni alfabesini komedilerini İstanbul'a getirip o zamanın siyaset ve ilim büyüklerine takdîm etmiştir. Kırımlı İsmail Bey «Tercüman»ın İstanbul'da yayınlanması için devamlı çalıştı. Hâsılı Türklüğün muhtelif şubeleri arasında fikri yakınlık vardı ve bu yakınlık yakın zamanlara kadar kesilmedi.

VI

TÜRKÇÜLÜĞÜN ÜÇÜNCÜ FAAL DEVRESİ

1877 Türk-Rus Harbi esnasında, ona takaddüm ve onu takip eden senelerde, yukarıda izah ettiğimiz sebeplerden dolayı Osmanlı ülkesinde bir hürriyet havası esmişti; fikri faaliyetlere müsait siyasî ve idarî şartlar meydana gelmişti. Lakin bu müsait şartlar uzun zaman devam etmedi; 1879 senelerinden başlayan irtica, gittikçe şiddetlenmek üzere 1908 senelerine kadar sürdü. Her nevî fikri faaliyetlerin bariz tecellisine mani olan müstebid ve keyfi idare, ancak 1897, 1898 senelerinde biraz hafiflenir gibi oldu. Türk-Yunan Harbi (1897) esnasında Osmanlı sosyal hayatı, özellikle İstanbul münevverleri daha fazla hayat ve hareket alâmetleri gösterdiler. Mâmafih sekseninci ve doksanıncı yıllarda hiçbir fikir hareketi olmadığını iddia, mübalağalı olur. Rus Harbi sonrasıyla Yunan Muharebesi arasında, Türk Milliyetperverliği fikri, Osmanlı memleketinde hiç işlenmemiştir, diyemeyiz. Şemseddin Sâmî Bey, Necib Âsım Bey, Veled Çelebi Efendi, Bursalı Tâhir Bey, Râif Paşazâde Mehmet Fuad Bey, Ahmet Hikmet Bey, Şâir Emin Bey, Tunalı Hilmi Bey, İkdam sahibi Ahmet Cevdet Bey, Emrullah Efendi, Necib Bey, gibi Türkçülüğün üçüncü faal devresinde, yani 1897-1900 tarihlerinde kendilerine ve mesleklerine dikkat çekilebilecek muhterem Türk-

çüler bu arada hazırlanmışlar ve bir miktar eser yayınına da muvaffak olmuşlardır.

Şemseddin Sâmi Bey

Fraşerli Şemseddin Sâmi Bey, neslen Arnavut'tur. Fraşer eski Yanya vilâyetinin Ergiri sancağına tabi Permedi kasabasında nahiye merkezi olan bir köydür. Esasen Berat'dan gelmiş olan Fraşer Beyleri daima osmanlı saltanatı hizmetinde bulunurlar ve Sami Bey'in «Kâmusû'l-Âlâm» da dediğine göre⁽¹⁾ konaklarında özel hocalar tutup evlâtlarına mükemmel surette Arapça ve Farsça okuturlardı; yani bu beylerde ilme kıymet vermek an'anesi vardı. XIX. asrın son çeyreğinin başlarında bu aile içinden Arnavut Milliyetçiliğine hizmet eden, Lâtin harfleriyle Arnavutçaya mahsus alfabe tanzim eyleyen Arnavuttçular (Fraşerli Abdül Bey) çıktığı gibi Vefik Paşa'nın «Lehçe-i Os-mânî»sini geliştirerek «Kâmus-ı Türkî»yi yazan, en eski Türklerle Batı Türklerini tanıştırmak için Vambery'nin nakline göre «Kudatgu Bilig»i ve Radlof'un nakline göre Orhun Abideleri'ni Batı Türkçesine tercüme eden, Türk uluları üzerine dikkati çekecek şekilde Kâmusû'l-Âlâm'ı yazan, hâsılı lügât, lisan ve tarih sahalarında Türk Milliyetçiliğine büyük hizmetler ifâ eden Şemseddin Sâmi Bey merhum da bu aileden yetişmedir⁽²⁾

(1) Kâmusu'l-Alâm- «Frâşer» kelimesi, -Cilt:5, Sayfa: 3352.

(2) Oğlu Ali Sâmi Bey'den aldığım esaslı bilgilere başka taraflardan işittiklerimi ilave ederek Şemseddin Sâmi Bey merhumun kısaca tercüme-i hâlini, aşağıda arzeliyorum.

Kamus-ı Fransevi, Kamus-ı Terkî, Kâmusu'l-Âlâm gibi gayet lüzumlu pek faydalı eserleri devamlı elimizden düşmeyerek kendisi için her an rahmet ve şükran vesilesi olan Ş. Sami Bey'in sırf neslen Türk olmamasından dolayı, Türklüğe, Türkçülüğe ettiği büyük hizmetleri, hiçbir ciddi incelemeye dayanmayan yanlış düşüncelerle örtmeye uğ-

Şemseddin Bey 1 Haziran 1850'de Fraşer kasabasında doğdu. Babası Hâlid Bey'in vefatında Yanya'ya giderek, önce oranın medresesinde, sonra Rum (Zosimeos) jimnazında tahsil etti ve 1871 senesinde jimnaz tahsilini tamamlayarak diplomasını aldı. 1872'de İstanbul'a geldi ve Matbuât kısmına memur oldu. Bir sene sonra yani 1873'de Şemseddin Sâmi Bey «Hadika» isminde bir mecmuânın baş muharriridir. Ş. Sâmi Bey 23 yaşında bir mecmuânın baş muharriri sıfatıyla kâlemi ele alarak, matbuât âlemine atılmıştır. Ve ölünceye kadar yani 31 yıl, o kâlemi elinden atmayacak, matbuât âleminden ayrılmayacaktır. 1874'te Şemseddin Bey'i, Trablusgarb'da, «Trablus» adlı Türkçe - Arapça bir gazetenin sahip ve baş muharriri buluyoruz; 1875 de ise İstanbul'da ilk günlük gazete olan «Sabah»ı, yine sahip ve baş muharrir olarak çıkarıyor. Lakin fikir ve ilim adamları, idarî ve iktisadî işlerde çoğu zaman başarı gösteremezler: Şemseddin Sâmi Bey de, «Sabah»ın imtiyazını daha sonra, mürettibi Mihran Efendi'ye satmak mecburiyetinde kalır ve bu Ermeni mürettip, mürettiphânedan imtiyaz sahibi yazıhanesine geçiyor; Şemseddin Bey de eski işçisinin ücretli bir muharriri oluyor! «Sabah» gazetesinde vukua gelen bu garip inkılâbdan sonra, bilgisi deniz gibi geniş ve engin olan Ş. Sâmi Bey, vefatına kadar mürettib Mihran Efendi'nin iktisadî tahakkümü altında kalmıştır!..

Şemseddin Sâmi Bey'in resmi görevine gelince, 1880'de Teftiş-i Askerî Komisyonuna ikinci Kâtib tayin ve biraz sonra Baş Katibliğe terfî edilen bu koca muharrir, Komisyonun baş kâtipliği gibi küçük bir vazifede sebat ile hizmet etmiş durmuştur.

Ş. Sâmi Bey'in Türk matbuâtında hizmetleri çok çeşitli ve geniştir: Muhtelif tarihlerde altı gazete ve mecmuâyâ baş muharrirlik ettikten başka, «Cep Kütüphanesi» ünvanıyla tesis eylediği seriye tabii ilimler, tarih ve yazı usullerinden bahseden 14 kitap yetiştirmiş tiyatro ile öğretim usullerine ait dört kitap yazmış ve bir hayli müntehabât toplamıştır. Unutulmamalıdır ki bu hacmin küçük eserler, Kâmusu'l-Âlâm gibi, Kâmus-ı Fransevi gibi, Kâmus-i Terkî gibi büyük işlerin hazırlanmasına

raşılmamalıdır: Bence Fraşerli Şemseddin Sâmi Bey üçüncü devre Türkçülüğünün büyük simalarındandır.

Ş. Sami Bey'in Türkçülüğü, hatta «Bütün Türkçülük»ünü isnat için, diğer delillerden vazgeçerek yalnız, «Kâmus-ı Terkî» mukaddimesini göstermek yeterlidir.⁽¹⁾ Tek-

ve tamamlanmasına mani olmamıştır. Ş. Sami Bey, bu şahsî veya toplama eseri telif ile meşgul iken bir Fransa tarihiyle beş Fransızca roman tercümesine de vakit bulabilmiştir. Bu romanlar arasında Hügo'nun «Sefiller»i gibi kıymetli ve uzun bir eser de vardır. Sâmi Bey «Kuran-ı Kerim» tercümesine hile teşebbüs etmiş, fakat Osmanlı hükümeti bu teşebbüsünü katiyetle menettiğinden tercüme ettiği kısımları imha mecburiyetinde kalmıştır!.

Ş. Sâmi Bey'in yukarıda zikrolunan eserleri matbûdur. Asıl Türkçülük açısından mühim olan eserleri ise henüz basılmamıştır. Bir an evvel basılması, hükümetin ve millî müesseselerin himmetinden beklenen bu kıymetli eserler şunlardır:

- 1- Kudatgu Bilig (Vambery'nin 1870'de bastırdığı metnin tercümesi ve notları.)
- 2- Orhun Âbideleri (Mukaddime, metin, tercüme ve şerh)
- 3- Lehçe-i Türkiye-i Memâlik-i Mısır «Kitâbi'l-İdrâk Lissânî'l-Etrâk ile Ettüh-fezü'z-Zekiye fil-lügâti't-Türkiye'den alınmış.)

Sâmi Bey merhumun Türkçülüğe ait eserlerinden başka, basılmamış dokuz eseri daha mevcut olduğunu ve bunlardan dördünün tamamlanmamış olduğunu oğlu Ali Sâmi Bey'in lütfen verdiği nottan öğreniyoruz.

Bu notta, Kudatgu Bilig ile Orhun Abideleri'nin tercüme ve şerhedildiği tarih bildirilmemiş ise de, şöyle umûmî bir ifade vardır: «Şemseddin Sami Bey son sene-lerini eski Türkçeyi incelemeye hasretmiştir. O sıralarda en çok görüştüğü ve işbirliği yaptığı iki dostu Necib Âsım Bey'le Veled Çelebi Efendi idiler.»

— «Kâmus-ı Terkî»nin de 1901'de tab ve neşredilmiş olması, Ali Sami Bey'in ifadesini kuvvetlendirmektedir.

Şemseddin Sami Bey, bu yorulmaz kâlem işçisi, 1940 senesi, 18 Haziranında Erenköyü'nde vefât etti. Ruhunun nûr içinde yatmasını Tanrı'dan dilerken, bize verdiği kıymetli bilgilerden dolayı oğluna teşekkür etmeyi bir vazife sayıyoruz.

(1) Ş. Sami. - «Kâmus-ı Terkî, İfâde-i Meram», sayfa: h-1 -İstanbul, İkdâm Matbaası, 1317 (1901).

rar, tekrar okunması çok faydalı olan bu «İfâde-i Meram»ı baştan aşağıya kadar buraya yazmak isterdim. Makâle-mizde tutulan ölçüye, bu kıymetli mukaddimenin tamamı sığmadığından bazı noktalar üzerinde durmakla yetineceğim. Umumî olarak denilebilir ki lisanda Türkçülük ilke-lerinden bir çoğu «İfâde-i Meram» da açıklık ve kesinlikle ifâde olunmuştur. Sırası gelince bir tarafında deniliyor ki «...Lisanımız Türkçe'dir, bu lisana mahsus lûgat kitabına dahi başka isim düşünmek abesdir. Lisanımızda kullanılan kelimelerin tamamı da, hangi lisandan alınmış olursa olsun, hakikaten kullanılmak ve bilinmek şartıyla, Türkçe'den sayrılık.» Şemseddin Sami Bey'e kadar, Osmanlıca denilen lisânın «Türk lisanı» olduğunu bu kadar açıklık ve kesinlikle ifade eden bir kimseyi bilmiyorum.

Sâmi Bey, Türkçe konuşulan yerlerin genişliğini ve Muhtelif Türk lehçeleri arasındaki yakınlığı anlatarak lisanda «Bütün Türkçülük» gayesini hedef seçerken: «Doğu Türkçesiyle Batı Türkçesi arasındaki fark, zannedildiği gibi, İtalyanca ile Latince veya İspanyolca veya Fransızca arasındaki fark kadar, yani bu iki Türkçeden her birini diğerinden büsbütün ayrı ve kendi başına bir lisan addettirecek derecede olmayıp, bu fark ancak Kuzey ile Güney Almanca veya Toskana İtalyancasıyla Napolitan İtalyancası yahut Mısır Arapçasıyla Magrib Arapçası arasındaki fark derecesindedir; ve **Doğu Türkçesiyle Batı Türkçesi bir tek lisandır, ikisi de Türkçedir**⁽¹⁾.» diyor. -Biz Sâmi

»

Bey'in sözlerinin zincirini koparmadan, ve onun önsözlerinden çıkardığımız bir netice olarak, son cümlesine, şu birkaç kelimeyi ilave edebiliriz: «Ve bundan dolayı doğu Türkleri ile Batı Türkleri bir tek millettir, ikisi de Türk'tür.» Bir an şüphe etmiyorum ki Sami Bey'de böyle düşünüyor, Doğu ve Batı Türklerini bir tanıyarak «Bütün Türkçülük» fikrini kabul ediyordu... Bunun içindir ki «Bizce ihmal edilip ve unutulup, Doğu Türkçesinde kullanılmakta bulunan hâlis Türkçe kelimelerin ve bilhassa bunlardan lüzumlu ve değerli olanlarının toplanması ve bu cihetle bunların bizim Türkçeye dahi kabulüyle canlandırılma ve yayılmaları (yani iki lehçenin birleştirilmesi) hususuna hizmet etmek başlıca emelim iken, mücerret kavmiyet ve cinsiyet (şimdi olsa «milliyet» derdi) sevgisini takdir ve lüzumlu sayarak bunları Arapça Farsça tumturaklı deyimlere tercih edecek kimselerin **henüz** (1) azlığı ve çoğunluğun bu fikri karşı bulunması kısmen bu hizmetten kendimi mahrum bırakmağa beni **mecbur** (1) etmiştir.»

Necib Âsım Bey

Osmanlı ülkesinin bir ucundan, en Batısından İstanbul'a gelmiş Şemseddin Sami Bey lügat ve lisan sahasında Türkçülüğe çalışırken, diğer ucundan, en Doğu ucun-

(1) Bir cümle ile üç kelime siyah yazılmıştır, dikkati çekmek için, biz çizdik. (A.Y.)

dan gelen ve ondan genç olan Kilisli Âsım Bey'in de lisanî Türkçülük sahasında hizmetleri belirlemeye başlar.

Balhasanoğlu Necib Âsım Bey, millî duyguyu en derin duyan ırkî hudutlardan birinde Kilis de 1861 senesinde doğmuştur. Ailesinin mensup olduğu sosyal sınıf, Sipahi Beyliği, ondaki millî duyguyu ecdâdının an'anesiyle kuvvetlendirmiş bulunuyordu. İlk idadî tahsiline (Şam)da başladı. 5. Ordu Askeri İdâdisine girdi; ve Şam'ın o zamanlar bile özel olan «Arablık» muhiti, genç Necib'e tesirden uzak kalmadı⁽¹⁾. Necib Bey bir Türk sipahizâdesine layık eğitim ve öğretimi askerî mekteplerden alıp, piyade mülazımı oldu; fakat askerî bilgileriyle yetinmeyerek, daha (Kilis) de iken hususî muallimlerden ders almaya başlamış ve İstanbul'a gelip, Kuleli Askeri İdadisiyle Harbiye Mektebin devam ederken de hususî derslerini bırakmamıştır. Necib Bey henüz idadi tahsiliyle meşgul olduğu zamanlar bile, kitabet (yazı yazma) ve edebiyat derslerinde Türkçülük temayülünü gösteriyordu: Kendisinin hikâye ettiğine göre, kitabet hocalarının Türk edebiyatına numune olarak verdikleri ve tavsiye ettikleri «Telemak Tercümesi» ve

(1) Necib Âsım Bey, tercüme-i halinden bahseden bana yazdığı hususî mektubunda bu tesirlere dair bir iki vak'a zikrediyor: «Arablar, Türkleri memlekette yabancı gibi tutarlardı. Hatta kır kahvelerinde Arapça bilenler beş paraya, bilmeyenler on paraya kahve içerlerdi. Arap hocalarımdan zulüm gördüm.» Araplara olan hiddetini, bilâhare «Mekteb» mecmuasında yazdığı bir makalede kısmen gösterebilmişlerdir.

«Rumûzü'l-hikem» gibi Arap ve Acemcesi Türkçesinden fazla secîli, kâfiyeli eserlerden hoşlanmazdı; saf Türkçe yazmaya çalışırdı.

Necib Bey, Kuleli İdadisi talebesinden iken, yani 1878 tarihlerinde Ahmet Midhat Efendi ile tanışarak ondan istifadeye başlamıştır. Harbiye Mektebinin son sınıflarından itibaren Midhat Efendi'nin gazetesini olan «Tercüman-ı Hakikât» a fenni makaleler yazıyordu.

Necib Âsım Bey, «Türk» kelimesini ilk defa kendisinin «Terk» gibi yazmayıp «vav»la «Türk» yazdığını söylüyor: «Tarihlerimizde «Etrak-ı bîidrâk» yazdığını gördüğümünden ve Osmanlılardan bir çoğunun Türk'e hakaret ettiklerine şahit olduğumdan «Türk»ü «vav»la yazdım. -Niye böyle yazıyorsun? Diyenlere de «Etraki bîidrâk» yazılmasın diye cevap verdim. Ve Bâbıâli Caddesinde adım «Vavlı Türk» oldu...(1) «

Necib Âsım Bey, 1897 senelerinde hemen her Cuma Ahmet Midhat Efendi'nin Beykoz'daki yalısına giderdi(2) Daha sonra Türkçülük hareketinde ayrılmaz arkadaşı olan Veled Çelebi Efendi ile Midhat Efendi'nin yalısında tanış-

(1) Söz konusu hususî mektuptan. — Veled Çelebi Efendi ise basılmamış bir eserinde «Türk» kelimesinin ilk önce «vav» la kendinin yazıp Necib Âsım Bey'in onu takip ettiğini öne sürüyor.

(2) «O tarihte Efendi merhumun yalısına benim gibi onu özleyenler sıkça, sıkça gelirler, meclise şenlik getirirlerdi.» Necib Âsım - «Veled Çelebi Hazretleri» - «Türk Yurdu» Cilt: VII; Sayfa: 2471

tı. Necib Âsım Bey, Midhat Efendi'yi de, Veled Çelebi Efendi'yi de kendisinin «Türkçü ettiğine» inanır (1). Muhakkak olan şudur: Necib Âsım ile Veled Çelebi, bu iki «Vavlı Türker», Abdülhamid devrinin en tanınmış Türkçüleri idi.

1893 senesinde Ahmet Cevdet Bey, İstanbul'da «İkdam» gazetesini çıkarmaya başlamıştı. «İkdam» başlığında «Türk Gazetesidir» diye yazan ilk Türkçe gazetedir. Zaten «İkdam»ın Türkçülüğü, ilk nüshalarından itibaren göze çarpar: 22 yıl evvel yazdığım «Üç Tarz-ı Siyaset» de «İkdam»ın Türkçülük organı olduğunu kayd ve tespit etmiştim; Ahmed Cevdet Bey, gazetesinin yazı heyetine Necib Âsım Bey, Veled Çelebi ve Emrullah Efendi'leri almıştı.

Millîyetini açıktan açığa ilandan çekinmeyen bu Türk gazetesinde Necib Âsım Bey, arkadaşı Veled Çelebi'nin dediği gibi «Ortak konular ile ilm-i mevzû el-kütüb ve lügat felsefesi vesâir gerçekliği belli konularda makâleler yazagelmiş»(2) ve muharrirliğine «bahse muktedir olduğu konular o fennin uzmanlarına hakikaten beğendirmek suretiyle başlamış, git gide çalışmasının ürünü o derece artarak İslam fazılları ve Avrupalı müştşrikler (Türkologlar)

(1) Hususî mektuplarından.

(2) Necib Âsım Bey «İkdam» gazetesinde evvel «Maarif» mecmuasında dil ilmine ait makaleler yazdığı gibi bir aralık «Medresetü'l-edeb» adlı bir mecmua da çıkarmıştır.

arasında bugünkü haiz olduğu dereceye» ulaşmıştır. Gerçekten Necib Âsım Bey, 1890 senelerinde Avrupaca da tanınmıştı. Bir Rus müsteşriki Necib Bey'den bahsederken der ki «Necib Âsım'ın ismi, Avrupa edebiyatında meçhul değildir. Türkiye'de yeni bulunmuş yazılar, yahut osmanlıcanın Anadolu lehçlerinden birini tarif eder yolda yazılmış makaleleri, «Keleti Szemle» mecmuasında yayınlanmaktadır⁽¹⁾ Necib Âsım uzun müddet, vatandaşlarıyla Avrupa ilim âlemi arasında bağlantıyı sağlayan hemen yegâne Osmanlı alimi idi.» (2). Peşte'nin «Keleti Szemle» sinde başka Paris'in «Journal Asiatique»inde de Necib Âsım Bey'in makaleleri yayınlanmıştır⁽³⁾. Hatta bu mecmuayı çıkaran Farnasızların «Asya Cemiyeti (=La Societe Asiatique)», bir Türk âlimini 1895'de üyeleri arasına seçmiş ve kabul etmiştir.

(1) Necib Âsım Bey, «Keleti Szemle» de Kilis, Besni ve Erzurum lehçeleri hakkındaki incelemeleriyle «Hibetü'l-Hakâyık»ı yayınlamıştır. Ve kendi dediğine göre, Avrupa mecmualarında Fransızca yayın yapmasından asıl maksadı, Türklerin de bu gibi işlerle meşgul olduklarını Avrupalılara göstermek idi.

(2) V. Gordlefski, İstanbuldaki, «Türk Derneği» hakkında notlar, Moskova, 1912, Sayfa:2.

(3) «Journal Asiatique» de Necib Âsım Bey, Türk millî aruzu hakkında «La Versification nationale turque» ünvanlı bir makale neşretmiştir. Âsım Bey'den evvel, millî aruz üzerine Veled Çelebi Efendi ve Manastırlı Faik Bey bir inceleme yazmışlarsa da, burada Türk mısralarının sayısını göstererek, sezûr (takti') meselesini nazara almamışlardı. Bu ciheti ilk defa Necib Âsım Bey, «Jurnal Asiatique» de çıkan yukarıda anılan makalesinde tayin ve tespit etmiştir. Bu makale, Meşrutiyeti müteakib İstanbul'da çıkan Fransızca «Bosphore» mecmuasında tekrar basılmış ve yayınlanmıştır.

Balhasanoğlu Necib Âsım Bey, bir taraftan ilmî incelemelerde bulunup, incelemelerinin neticelerini Osmanlı ülkesinde ve Avrupa'da yayınlamaya çalışırken, diğer taraftan askerî mekteplerde eğitim ve öğretim yoluyla askerî vazifesini yapmaktan da uzak kalmamış ve nihayet Osmanlı ordusunda Miralay rütbesini elde etmiş ve Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul Darülfünununun «Türk Lisanı Tarihi» kürsüsüne müderris tayin olunmuştur. Son seçimde (1927) Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne üye seçilmiştir.

Necib Âsım Bey'in fünuna, askerliğe, tarihi ve dil ilmine ait yirmiyi aşan basılmış eseri vardır. Türkçülük açısından en kıymetli eserleri «Ural ve Altay Lisanları», «Pek Eski Türk Yazısı», «Orhun Âbideleri» ve «Türk Tarihi» dir⁽¹⁾. «Türk Tarihi» hakkında kendisi diyor ki «Léon Cahen'in tarihini⁽²⁾ genişleterek tercüme ettim. Bunun sebebi de tarihî bir millet olduğumuzu göstermek idi.»⁽³⁾

Necib Âsım Bey'in Türkçülüğe hizmetleri, bilhassa lisan ve tarih sahasındadır; ve Necib Âsım Bey'dir ki, ilk ev-

(1) Necib Âsım, «Türk Tarihi» — Nâşiri Hasan Ferid ve Ahmet Şemseddin -İstanbul, Matba-i Âmire, 1316 (1900)- «Pek Eski Türk Tarihi» ikinci basılış, hasan ve yayan: «Türk Derneği», İstanbul, Necm-i İstikbâl Matbaası, 1327 (1911)- «Orhun Âbideleri», Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekhaleti neşriyatından- İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1341 (1926).

(2) Necib Âsım Bey'in hususî mektubundan.

(3) Léon Cahen, Introduction à l'Histoire de l'Asie, Armand Colin et Cie Paris, 1896.

vel, Türklerin dil ilim ve tarih sahasında Avrupa usulleriyle çalışmakta olduklarını Avrupa'ya tanıtmıştır.

Bütün Türkler arasında, eski Türk lisanıyla eski Türk harflerine, müstakil Türk tarihine Türklerin dikkat bakışlarını açık bir surette ilk çeken Türk'ün Necib Âsım Bey olduğunu iddia edebiliriz.

Necib Âsım Bey Türklüğe ait mühim birkaç eserin «İkdam» sahibi tarafından basılmasına yol göstererek medenî mazimizin ihyâsına ciddi bir hizmet etmiştir; o cümleden olarak Ali Şîr Nevâî'nin «Muhakemetü'l-Lügateyn»ini, kitaba büyük Türk Şâirinin tercüme-i halini de ilave ederek Veled Çelebi Efendi ile beraber yayınlamıştır.

«İkdam» gazetesıyla «Malûmat» mecmuasında sırf Türkçe makaleler yazmaya çalıştığı, gibi «Cönek»lerden toplanma şarkılar ve maniler de yayınlattı.

Necib Âsım Bey Osmanlı lisanının Türkçeleşmesine uğraştığı kadar değilse bile Doğu musikisinin millîleşmesine de hayli himmet sarf etmiştir. Osmanlı münevverleri arasında muteber olan Doğu musikisinin millî Türk musiki olmayıp, asıl Türk musiki, çoban ve halk havalarından motifler alınarak, Batı musiki tekniği ile Macarların yaptığı gibi, tanzim edilmek lazım geldiği fikrini ortaya atan da Necib Âsım Bey'dir. Zamanın musiki üstadlarından sayılan Rauf Yektâ Bey, Necib Âsım Bey'in bu fikri

aleyhine şiddetle yürümüş idi. Bu musiki münakaşaları Abdülhamid Devrinin son senelerine tesadüf eder. Geçen yirmi, yirmi beş yıl, meselede kimin haklı olduğunu göstermeye kâfi geldi.

Necib Âsım Bey'in bütün hizmetlerinin bence en kıymetlisi, (Léon Cahen)in «Asya Tarihinde Medhal» ini, Doğu kaynaklarından aldığı bilgiler ile genişleterek, tercüme etmiş olmasıdır. Bu kitap, Gökalp'in «Türkçülüğün Esasları» ünvanlı eserlerinde dediği gibi «Her tarafta Türkçülüğe dair temâyüller uyandırdı»; Türk Milliyetperverliği hareketinin gelişmesinde, mühim fikri müessirlerden oldu.

Osmanlılar ve belki bütün Türkler içinde ilk «Bütün Türk Tarihi» yazarı olmak şerefi Necib Âsım Bey'indir⁽¹⁾

Veled Çelebi

Türkçülüğün dil ilim ve edebiyat sahasında Necib Âsım Bey'den biraz sonra kendisini gösteren Veled Çelebi Efendi, 1868'de Konya'da doğmuştur; Şarkın en büyük şair, mutasavvıf ahlakçılarından Mevlâna Celaleddin Rumi'nin on sekizinci göbekten oğludur. Konya'da alışılmış medrese tahsilini gördü; fakat bununla yetinmeyerek kütüphane-

⁽¹⁾ Necib Âsım Bey'in 1908 inkılâbını takip eden faaliyet ve hizmetlerinden ileride bahsedeceğiz. Necib Âsım Bey'in kısaltılmış tercüme-i hali, «Türk Yurdu»nda basılıp çıkmıştır: «Türk Yurdu» Cilt:II; Sayfa: 624-626.

se tahsilini gördü; fakat bununla yetinmeyerek kütüphanelerden Farsça ve Türkçe edebiyatı öğrendi ve inceledi. Osmanlı İmparatorluğunda vilâyetler soylularının an'anesine uyarak, hükümet memuriyetine girdi ve aynı zamanda edebî bilgilerden vatandaşlarını istifade ettirmek arzusuyla Arapça ve Farsçadan tercümeler yaparak vilayet gazetesinde yayınlamaya başladı. Bu sıralarda Mehmet Veled Efendi, tam klâsik bir Müslüman - Osmanlı ilim ve edebiyat meraklısıdır, Arapçaya, Arap edebiyatına, dinî ilimlere çok ehemmiyet verir; ve bu vâdide bilgilerini arttırmak için, İstanbul'a, Arabistan'a gitmek ve hacı olmak hevesine düşer.

Fakat Çelebi'nin daha Konya hayatında dikkate değer bir vak'a var: Türkçenin Osmanlıcadan başka lehçelerini öğrenmek istemiş ve Çağatayca «Abuşka» lügatini bulup istinsâh eylemiştir. Bu vak'ayı Veled Efendi, bizzat, henüz basılmamış bir risalesinde şöyle nakil ve hikâye ediyor: «... Sultân Veled Medresesinde ders okurken, Huzûr-ı Pir Kütüphanesinde Hazret-i Mevlâna'nın Divan-ı Kebir'ini okumuştum. Bittâbi pek az anlıyordum. Fakat büyük bir aşk ve cezbe ile devamlı okuyordum. Ara sıra anlaşılmasa da bir Türkçe ile bir kat daha kopya edenler tarafından tahrif edilmiş bazı beyitler gördüm. Bunlardan bazıları mülemmâ' idi. Mesela:

Rûzi nişeste hâhem yalnız senünün katında;

Hem min çağır içer min, hem min tiğış bilir min!.. (1)

beyti gibi. Çok hoşuma giden bu beyitlerden bahsettiğim kütüphaneci Hâlid Dede «Sultan Veled Hazretlerinin Mesnevîlerinde daha çok Türkçe beyitler var» dedi. Gerek Mesnevilerdeki, gerek Divanındaki beyitleri okudum ve yazdım idi. Bir de (Harâbât) okuduğumda Emir Ali Şîr Nevâî'nin ve Sultan Hüseyin Baykara ve Molla Lütfi'nin Çağtayca şiirlerini görmüştüm. O yüksek sanatlı bu çangul çungal lisanla ifadesi gayet tuhafıma gitmişti. Derken kütüphanede Nevâî lügatlerini içine alan (Abuşka) kitabını gördüm; istinsah ettim. Bizim dilimizden başka Türkçe'nin şubeleri olduğunu öğrenmiş oldum.»

Veled Efendi 1889'da İstanbul'a gelir gelmez, Doğu ve Batı taraftarı münevverlerin toplantılarına girebilmiştir; zaten daha Konya'da iken Muallim Nâci Efendi ile haberleşiyordu. Bir taraftan «Buhârî-i Şerif» tahsiline emek sarf ederken, diğer taraftan Muallim Naci'nin kayınpederi Ahmet Midhat Efendi'nin meclislerine devam ediyordu. O sıralarda «Matbuât-ı Dâhiliye» kâlemine memur da olmuştu.

İstanbul hayatının ilk devresinde Çelebi Efendi'yi şiir ve «Mevlevî edebiyatı» ile meşgul buluyoruz. Mevlâ-

(1) Bazı nüshalarda sonu «Hem min kopuz çalır min» dir. (Veled Çelebi'nin hâşiyesi)

nâ'nın vasiyetnamesini şerh ederek «Hayrû'l-Kelâm» ünvanlı bir eser yazıyor; bir «Mevlevî Tarihi»nin telifine başlıyor; «Veled Bahâî» veya sadece «Bahai» imzasıyla, manzumeler, mersiyeler tanzim ediyor; kısacası daha Konya'da iken başlayan Türk dil ilmî merakından dolayı ciddî bir eser meydana çıkarıncı; ancak Fuzûli'nin «Su» kasideğine «Aynü'l hayat» adlı bir şerh yazıyor ki bu şerh üç lisanla ait aynı kökten gelen anlaşılması güç ve her üç lisan-
dan seçilmiş bir çok numûneler gösteriyor. Türk Yurdu'nda kısaltılmış tercüme-i hâlini yazan dostu Necib Âsım Bey, Çelebi Efendi'nin lisan sahasında Türkçülüğünün asıl 1897 tarihlerinde başlamış olduğunu şöyle anlatıyor: «Aynü'l-Hayat'ın incelenmesinden Hazret'in Türkçeye vukûf ve istidâdını anladım; kendisi için ilim vasıtası ve millet için hayra sebep olur ümidiyle Türk kelimelerini toplamaya teşvik ettim. Yazma, basma, eski, yeni bir çok kitaplarımı kendisine verdim. O da bunları tamamen okuyup, kelimelerini ve şahitlerini defterlerine kaydetti. Kendisi de sağladığı kitapları ve kütüphanedekileri böyleceeledi... «Türk Dili» ünvanlı büyük lügat kitabını hazırlamaya başladı.»⁽¹⁾ Çelebi Efendi, basılmamış risâlesinde, kendi tercüme-i halinden bahsederken, dostunun bu hikâyesini şöyle naklediyor: «Matbuât âleminde, Necib Âsım üstadımızla görüştüm. Kendisini aşırı bir Türkçü buldum. Os-

(1) Necib Âsım, «Veled Çelebi Hazretleri» —»Türk Yurdu« Cilt: VII, Sayfa: 2475

manlı edebiyatının mükellef şiirlerini, nesirlerini, gayr-ı tabî ve gayr-i mâkul buluyor. «Türklerin en hakiki edebiyatı halktan doğan ve halka hitaba eden eserlerdir» diyordu. Ben bu uyarmaları o vakit hakkıyla kavrayamamış olduğum halde, yaratılışımda bulunan, 16-17 yaşında «Abuşka»yı istinsaha beni sevk eyleyen anadan doğma istidâdım beni artık Türkçü yapmıştır. Necib Âsım Bey bana müsteşriklerin bastırıldığı eski Türkçe eserleri, eski lûgat kitaplarını gösterdi. Ben de tedârik ettim. Vefik Paşa ile görüştüm; «Lehçe»sini verdi. Ben «Lehçe»yi bir edebî kitap okur gibi baştan aşağı okudum. Gözümün önünde başka bir âlem açıldı. Zaten Amma Suyhuti'nin (Al-mazhar)ırını, Ahmet Fâris'in (Al-câsus) unu okuyarak eskilerin, sonra da Corci Zeydan'ın (Tarih-i Âdâbü'l-lûgat) ve sâir eserlerini okuyarak Batıdaki müteceddidinîn (Lugat ilmi)ni öğrenmiş bulunuyordum. Necib Âsım'ın teşvikiyle bir (Türk Lûgati) yazmaya kalkıştım.»

Bu (Türk Lûgat)i, «Türk Dili» nin ilk şeklidir. Müsveddeleri, Çelebi Efendi'nin eviyle beraber yanar. Bundan sonra Beykoz'a taşınırlar ve orada Ahmet Midhat Efendi ile münasebetini arttırır; ve birbirlerine ders verirler: Midhat Efendi Çelebi'ye Fransızca, Çelebi Efendi de Ahmet Midhat'a Sultan Veled mesnevisini okutur. Ve o hengame-de Ahmet Midhat ve Necib Âsım Beyler (Lûgat)i yeniden toplaması için Veled Çelebi'yi teşvik ederler. Hatta Ahmet Midhat: «Kütüphanem senindir, işine yarayanları al; hizmeti bitinceye kadar sende kalsın!» der. Necib Âsım Bey

kendisinde bulunanlardan başka kütüphanelerden bile arayıp, bulup getirir. Ve Çelebi Efendi, tekrar «Türk Dili»ni telife teşebbüs eder.

Veled Çelebi Efendi 30 yıllık emek mahsulü olan mükemmel Türk lûgatini henüz yayınlamaya muvaffak olamamıştır. Osmanlı saltanatının Meşrûtiyet devrinde Maarif Nezâreti, basmayı ve yayınlamayı taahhüt etmiş ise de başaramamıştır. Ümit olunur ki Türkiye Cumhuriyeti'nin Maarif Vekâleti, «Türk Dili»ni basıp ve yayınlayarak, Türklüğe mühim bir hizmet ifâ eder.

Veled Efendi, otuz yıldan beri, dil ilmi, bilhassa Türk dil ilmi üzerinde bir çok makaleler yazıp, muhtelif gazete ve mecmualarda yayınlamış ve artık Mısır'a ve Arabistan'a gitmekten vazgeçerek İstanbul'da yerleşmişti. Meşrutiyet devrinde, İstanbul Darülfünûnu Fars edebiyatı Müderrisliğine seçildi. Çelebi Efendi'nin de Meşrutiyetin ilanından sonra Türkçülük sahasındaki hizmetlerini ileride göreceğiz.

Necib Âsım Bey Veled Çelebi Efendi'nin, Çelebi Efendi de «Bahâî» imzasıyla Necib Âsım Bey'in tercüme-i hâlini yazmışlardır; bu iki dostun karşılıklı yazdıkları tercüme-i hallerini okuduğum gibi, ayrıca kendileri tarafından yazılıp henüz basılı olmayan tercüme-i hallerini (otobiyografilerini) de okudum. Yukarıdaki özet asıl bu kaynaklardan çıktı.

«İkdam»cı Cevdet Bey

Bu iki «Vanlı Türk» ün faaliyet devirlerini karakterize edebilmek için «İkdam» sahibi Ahmet Cevdet Bey'in, «İkdam»ı tesis ettiği zamana ait hatıralarından bir kaç satırı da okumalıyız: «O zamanlar⁽¹⁾ İkdam'da Necib Âsım Bey Veled Çelebi ve Emrullah Efendi'ler uğraştılar. Halk gayrete gelmiş idi. Milliyet hevesi, işte o vakit uyanmakta idi. Hiç tanımadığımız kimseler, matbaaya Türkçe kitaplar getirip bize gösterirlerdi. Ben de o hevesle Muhîtü'l-Maârif'i, Kâmus-ı Türkî'yi ve sâir risâleleri basmaya başladım idi. Fakat sansüre tembihat yapılmış; Sırf Türkçe makale yazmaktan men edildik. Daha sonraları, «Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi» Vezir Hanı'nda bir odaya hapsedildi. Meşrûtiyetin ilânına kadar mahpus kaldı. Daha evvel Muhîtü'l-Maârif'in de yayın sahasından kaldırıldığı malumdur. Karşı koyulmaz bir millî duygu ile yayını ilerletmeye azmetmiş idim. Fakat uğradığım darbeler, azmime tabiatıyla engel oldur.»⁽²⁾

Abdülhamid Devrinin Türkçülüğe Karşı Aldığı Vaziyet

Bir taraftan Ahmet Midhat Efendi'nin yalısındaki dostça sohbetlerle, diğer taraftan Ahmet Cevdet Bey'in «İkdam»ında çıkan makalelerle şekillenmeye başlayan lisan

(1) 1893 — 1895 seneleri

(2) Ahmet Cevdet Bey'in husûsi bir mektubundan.

ve tarihte Türkçülük cereyânı, derhal Abdülhamid idaresinin dikkatini çekmiş, sade Türkçe, yani Arapça ve Acemcesi az bir üslûp ile yazılan makalelerin yayını yasak edilmiş; aynı zamanda Türk tarihinin incelenmesine medâr olmak üzere basılmakta olan kitapların da yayını menolunmuştur!.. Abdülhamid devrinde, Türkçülük cereyânına karşı hükümetin aldığı vaziyet-i Çelebi Efendi şöyle tespit ediyor: «... **Lisan bahisleri yasaktır» diye bir padişah emri çıktı; Türkçüler susturuldu. Ve artık Meşrûtiyete kadar «Lisan bahisleri» gazetelerde görülmez oldu⁽¹⁾.**» 1900 senesinde basılan Necib Âsım Bey'in «Türk Tarihi»de, «Evliya Çelebi Seyahatnâmesi» gibi bir han odasına hapsedildi.

Abdülhamid, dış siyasetinde Müslüman âlemiyle az çok bağlantı kurmaya uğraştığı gibi, iç siyasetinde her şeyden evvel imparatorluğun Müslüman unsurları arasında ihtilâf çıkmamasına gayetle dikkat ederdi; devletin geleceğinin sağlanmasını Müslüman unsurların birlik ve dayanışmasıyla Halife-i Müslimîne sadakat ve bağlılıklarından beklerdi; hâsılı bir nevî İslam birliği siyasetini tatbike çalışırdı. Gayr-ı Müslim unsurlardan artık imparatorluk için hayır kalmadığına kanaat getiren Sultan, hiç olmazsa Müslüman unsurların Milliyet davasıyla biri diğerinden ayrılmasına elinden geldiği kadar mani olmaya çalışıyordu.

(1) Veled Çelebi Efendi'nin matbû bir risâlesi.

Abdülhamid, Milliyet fikrîn i reddeden İslam'ın Halife-Sultanı olmak, bütün Müslüman tebaasını, yalnız dinî birlik camiâsıyla hükmü altında tutmak, kısacası maddî ve fikri tesirler ile gerçekte devamı artık imkân haricine çıkan Hilâfet-Saltanat içtimaî şeklini devam ettirmek emel ve hülyâsında idi. Bu hülyânın gerçekte tatbik olunamadığının, olunamayacağının farkına varamıyordu...

Lâkin o sıralarda, yalnız Padişah ve hükümet değil, münevver geçinen Batı Türklerinin çoğunluğu bile, Milliyet fikrinin siyasî değil, lisanî, tarihî, hasılı ilmî ve nazari sahalarda desteklenmesi ve yayınlanmasına karşı idi: «Türkçülükle daima uğraşır belli başlı kimseler olmasa gerek ki, o vakit lisan meselesi oldu mu Necib Âsım ile Veled Çelebi ortaya atılırdı; yani muhterem bir mesleğin salikleri diye değil, bilakis alay zemini teşkil etmek üzere «Şu mâhudlar!» yerine yad ediyorlardı. «Dünya terakkîye doğru giderken bu zavallılar şu güzelim olgunlaşmış Osmanlı edebiyatı lisanını bırakacaklar da Asya çöllerinde Özbeklerle bizi hemzebân yapacaklar... Fuzûli'yi, Nedim'i bıraktırıp Hoca Ahmet Yesevî'yi, Sofîallahyâr'ı takip ettirmek istiyorlar...» diye daha birtakım cazibeli sözlerle gençleri bizden nefret ettirmeye kalkışıyorlardı... Bizim zayıf ışığımızı söndürmeye kalkışıyorlardı. Hele Ebüzziyâ, Sultan Hamid'in tam can damarına dokunacak sözler bulur, Türkçülere hücum ederdi; hücum değil, sövüp saydığı da oldu. En son yazdığı aleyhdar bir makalesinde «Bunlar şu kadar

milyon İslam camiasının birlikte dillerini süslediği «Lâilâ-heillallah»i kaldırıp yerine «Yoktur tapacak, Çalab'dır ancak» tekerlemesini koymak istiyorlar» diye yazdı⁽¹⁾ ...»

Türkçüler aleyhine hücumda en ileri giden adam, öteden beri İslamcı, yalnız İslamcı değil hatta Arapça tanınan **Ebüzziyâ Tevfik Bey** -ki Araplığa muhabbeten dolayı oğullarına Talha ve Velid gibi Arap olmayan Müslümanlar arasında az duyulmuş koyu Arapça adlar koymuş ve kendisi de Arap usulünce isim alarak Ebüzziyâ künyesini almıştır- idi; Nâmık Kemâl'ler devrinden arta kalan bu az istidadlı, fakat çok marifetli gazeteci ve matbaacının Türkçülük aleyhine açtığı «cihad» Meşrûtiyet devresinde, ileride göreceğimiz gibi, kendisi, oğulları ve Süleyman Nazif Bey gibi dostları tarafından devam ettirildi⁽²⁾

Muhâliflerin itirazlarına, hükümetin engellemelerine rağmen, lisani ve tarihi Türkçülük cereyanına yeniden yeni kuvvetler gelip iltihak etmekte idiler: Emrullah Efendi, Bursalı Tahir Bey, Raif paşazade Mehmet Fuad Bey, Necib Bey bunlardandır.

(1) Veled Çelebi Efendi'nin basılmamış bir risâlesi.

(2) Ebüzziyâ Tevfik Bey gayet iyi bir matbaacı idi; Ebüzziyâ Matbaası, İstanbul'da kurulan matbaaların en mükemmelidir. Bir aralık «Türk Yurdu»nu, matbaasında bastırarak maksadıyla kendisine müracaat etmiştim. Bu nevî varakpârelerin, ne kadar para verilirse verilsin, kendi matbaasında basılamayacağını, abus bir çehre ve nezâketsizliğe yakın bir davranış ile bana ifâde etmişti. Bu hareketi, mesleğine bağlılığı açısından takdire şâyandır. (A.Y.)

Emrullah Efendi

Emrullah Efendi, Türk lisan ve tarihi ile husûsi bir sûrette meşgul olmayarak, umumîyetle ilimlerle ilgilenmiş ise de, Meşrûtiyet devresinde görüleceği üzere, Türkçülüğe mütemâyil idi.

Bursalı Tâhir Bey

Bursalı Tâhir Bey, matbuatta tanındığı zamandan itibaren, Türklüğün mutavassıt devri terâcim-i ahvâl (biyografî) ve kitâbiyatla meşgul olmuş ve İslam medeniyetinde Türklerin hissesini ayırıp göstermeye çalışmıştır; sonra bilhassa Osmanlı devrinde yetişen «ve mesleklerinde eser yazan Türk şeyhleri, âlimleri, edibleri, tarihçileri, tabibleri, matematikçileri ve coğrafyacılarının kısa tercüme-i hal-leriyle eserlerine dair yeterli bilgileri» toplamıştır. Bursalı Tahir Bey, bilhassa Türklerin orta devirde ve Osmanlı devrinde «ulûm ve fûnûna hizmetlerini» belirtmek suretiyle Türklerin, İslam medeniyetinde mühim bir âmil oldukları hakikâtini ilmî belge ve delillerle ortaya koyup isnat ederek, İslâmiyet'ten sonra Türklüğün kültürel tarihine ve sırf medeniyet bakış açısından da Türklerin mâzilerini severek, mazileriyle iftihâr edebilmelerine pek büyük hizmet ifha etmiştir.

Bursalı Tahir Bey de Necib Âsım Bey gibi asker, hem asker oğlu askerdir: Büyük babası Abdülmecid devri askerî erkânından Asâkir-i Hassa Livâsı Üsküdârî Scyyid Mehmet Tahir Paşa'dır; babası da evvelden askerliğe girmiş, daha sonra sıhhî durumunun bozulması yüzünden babası-

nın mesleğinden ayrılarak geçimini temin yolundaki mesâ-
isinden tasarruf edebildiği zamanları, tarih, terâcim-i ah-
vâl, şiir ve tasavvufu uğraşmaya hasretmişse de 1877 Rus
muharebesi kopunca ecdâd kanı kaynamış, evinde oturup
kalamamış, vatan müdafaasına koşmuş ve (Plevne) de şe-
hit düşmüştür.

Tahir Bey, 1861'de Bursa'da doğdu. Yani Necib Âsım
Bey'le yaşıttır. Bursa Askerî İdadisi ile Harbiye Mektebin-
de tahsilini tamamlayarak, 1883'de piyâde mülâzımı oldu.
Tâhir Bey'in askerliği de Necib Âsım Bey'inki gibi bölük
ve taburlardan ziyâde askerî mekteplerde muallimlikle
geçmiştir. Daha İdadiye ve Harbiye mekteplerinde iken,
ahlâkının güzelliği ve çalışkanlığı ile temâyüz eden ve res-
mî derslerden başka zamanının âlimlerinden, bilhassa mu-
tasavvıflarından istifade eyleyen Tâhir Bey'in muallimlik-
le Makedonya askerî mekteplerini dolaştığı zaman, baba-
sından gelen ve gayr-ı resmî muallimlerinden kazandığı ta-
rih ve tercüme-i hal merakı, gittikçe artarak, onu mütemâ-
diyen bu vadide inceleme ve araştırmalara sevk ediyordu.
Abdûlmecid hükümetinin iç idaresi bozulduğu nisbette,
bilhassa Rumeli orduları subayları arasında yayılmış olan
«Genç Osmanlılık» siyasî hareketine, Tâhir Bey de derin
bir samîmiyet ile ilk dahil olanlardandır; lâkin rûhen ve
idealist, fikren hakîkatçi olduğundan Meşrûtiyetin ilânın-
dan sonra, amelî siyaset sahasında katiyyen muvaffak ola-
mamıştır: Selanik «İttihad ve Terakki» gizli cemiyetinin 1
numarasına sahip bulunan bu çok nâmuslu subay, birinci
Osmanlı Meclis-i Mebusânına Bursa'dan mebus seçilmiş

ise de, eski öğrenci veya arkadaşlarının fazla oportünist ameli siyasetleriyle uyuşmadığı için bir daha mebus çıkarılmadığı gibi Çengelköy'ündeki mütevâzi evinde adeta unutulmuş ve terkedilmişti. Zavallı Tahir Bey! Amelî siyasette dahi, amelî incelemelerdeki doğruluk usulünün, ilmi dürüstlük ve samimiyyetin tatbik olunmasını ister ve bekledi!..

Siyasette başarısızlığa uğrayan bu büyük kalpli adam ilim sahasında, bilhassa türkiyat vadisinde, söz konumuz olan devrin en ilmî eserlerini vücuda getiren bir teracim-i ahvâlcî ve kitâbiyatçıdır ⁽¹⁾. Necib Âsım ile Veled Çelebi, «İkdam» da Türk lisaniyat ve Türk tarihine dair makaleler yazmakta iken, Tâhir Bey'de hacmen küçük, fakat Türkçülük cereyanı açısından son derece mühim olan ilk eserini, «**Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri**» ünvanlı risâlesini «İkdam» külliyâtı arasında neşrettirdi (1896). Aynı eser, Meşrutiyetin ilanından sonra «Türk Derneği» neşriyatının 2'nci sayısı olarak, ikinci defa 1911'de basıldı ve yayınlandı ⁽²⁾. Müellifin birinci baskısına Manastır'da yazdığı önsöz, o zaman okuyanlar üzerinde çok derin bir tesir

(1) «Tâhir Bey'in tercüme-i hâl ve kitâbiyata ait eserleri ri-yâzî bir açıklık ve kesinlikte Türklerin yalnız harpte kılınçla değil, İrfan sahasında kâlemle, pota ve inbikle de pek çok çalıştıklarını açıp göstermektedir.» —S (Akçuraoğlu Yusuf). «Osmanlı Müellifleri» —»Türk Yurdu». Cilt: VIII Sayfa: 2736-2738.

(2) Bursa mebusu Bursalı Mehmet Tâhir. —»Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri» —»Türk Derneği» yayınlarından, sayı:2. —İkinci baskı, basan ve yayan: «Türk Derneği» —İstanbul Necm-i İstikbâl Matbaası 1327 (=1911)

yapmıştı; Tâhir Bey önsözünde diyordu ki «Aciz maksadım, geniş bir Türk tarihi yazmak değil, belki bu kavimden yetişip ulûm ve fûnûn şubelerinde kıymetli eserler bırakan ulum ve maarif erbabının fihrist kılıklı, fakat geniş surette tarihî durumlarını yazarak, **Türkleri yalnız akıncı soyundan kaba bir kahraman zanneden bir alay kin sahibinin manasız fikirlerini reddetmek ve çürütmektir** ki asrımızdaki Avrupa'nın Doğu dilleriyle uğraşan âlimlerinin Türk edebiyat ve alimleri hakkındaki inceleme ve buluşları da iddiamızı bir bakıma doğrulamaktadır... **İslam medeniyeti ve maarifine hizmet eden ve yayılmasını sağlayan faziletli kişilerin yarısının değilse de üçte birinin mutlaka Türk oldukları, soy ve kökleriyle sabittir.**» Şimdi pek duyulmuş bilgilerden sayılan bu görüş, o zamanlar için yeni bir ufuk açar mahiyette idi. Bursalı Tâhir Bey'in «Türk Yurdu»nda kısa bir tercüme-i halini yazan Köprülüzâde Mehmet Fuad Bey, «Türklerin Ulûm ve Fûnûna Hizmetleri» risâlesinden bahsederken «Arapça veya Acemce yazdıkları için o zamana kadar Arap veya Acem zannolunan İslam büyüklerinin, mesela Farabi'ler, İbni Sina'ların, Şevket Buhari'lerin Türk olduklarını göstermekle, Tahir Bey Türk milletinin kabiliyet ve zekâsına medeni hizmetlerin en kâti delilleri bulmuş oluyordu⁽¹⁾.» diyor.

(1) M.F. (Köprülüzâde Mehmet Fuad), «Bursalı Tâhir Bey» —»Türk Yurdu», Cilt: IV, Sayfa: 768.

Tahir Bey, yanılmıyorsa, on yedi basılı eser bırakmıştır. Bazıları küçük risalelerden ibaret olan bu eserlerin hepsi kıymetlidir; zira özel inceleme ve araştırma mahsulüdür. Bu eserlerden Türkçülük cereyanına tesiri itibariyle en kıymetlisi, yukarıda bahsettiğimiz «Türklerin Ulum ve Fünûna Hizmetleri» adlı risâledir; yazarına çok zaman ve mesai sarfını icabettirmiş olmak ve umumî bir surette ilmin gelişmesine hizmet etmek ve faydalı olmak yönüyle Tahir Bey'in en mühim eseri ise «Osmanlı Müellifleri» ünvanlı üç ciltlik büyük kitabıdır.⁽¹⁾

Bursalı Tahir Bey Kaymakam rütbesinde iken tekhaüd olmuş ve 1929 senesinde Bursa'da vefat etmiştir⁽²⁾. Merhumun Meşrûtiyetten sonra, Türkçülük sahasındaki faâliyetinden ileride bahsolunacaktır.

Râif Fuad Bey

Bu devirde Türkçülük hareketine dahil olanlardan birisi de Raifpaşazâde Mehmet Fuad Bey'dir. Abdülmecid'in vezirlerinden, bir çok nezaretlerde dürüst hizmetiyle tanınmış Köse Raif Paşa'nın oğlu olan Fuad Bey, 1872 senesin-

(1) Bursalı Mehmet Tâhir, «Osmanlı Müellifleri» Cilt:I ve II —Tabîi: Maârif-i Umûniye Nezâreti. — İstanbul, Matbaa-i Amire, 1333 (1916)

Cilt: III — Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti neşriyatından, ADED: 63 — İstanbul, Matbaa-i Amire, 1343 (1926)

(2) Bursalı Tahir Bey'in hayli mufasssal bir tercüme-i halini, öğrencisi ve dostlarından Muallim Vahyi Bey yazıp yayınlamıştır. Dini ve ahlaki gayelerle bir üstadı karşı çok hürmetkârane yazılan bu eserden kıymetli bilgiler alınabilir. Muallim Vahyi, «Bursalı Tahir Bey» — İstanbul, Matbaa-i Orhaniye, 1335 (1918)

de İstanbul'da doğmuş ve Galatasaray Sultanisi'nde dördüncü sınıfa kadar devam ettikten sonra geri kalan bütün tahsil çağını Almanya'da geçirmişti. Almanya'dan (1893)de, Prusya ordusunun Topçu Mülâzimi rütbesini haziz olarak İstanbul'a döndü; ve yüzbaşılıkla Osmanlı ordusuna girdi. Kendisinin dediği gibi «Baba yurdundan bu sürekli ayrılık, ana dilini ona biraz unutturmuş, fakat Osmanlı dilinden başka koca bir Türklüğün mevcut olduğunu da öğrenmiş idi.» — Vâkıa daha on beş yaşında, Berlin'de orta mektep öğrencisi iken, bir kitapçının camekânında görüp aldığı «Vambery»nin Çağatay Türkçesinden toplanmış şiir ve nesir parçalarının havi kitabı, Fuad Bey'e mektepte bellediği Türkistan, Buhara, Semerkand gibi coğrafî kelimelerin mana ve ruhunu anlatır; oralarda yaşayan Türklerin lisanını, yaşama tarzını siyasî vaziyetlerini öğrenir. Osmanlı Türk paşasının oğlu, ecdaddan gelen savaşçı bir duygu ile oraların bir Rus hükmü altında bulunmasına kızar; ve milletdaşlarını kurtarmak emeli, genç Fuad Bey'in ruhunda yüksek heyecanlar uyandırır. Buna hususî olarak yazdığı bir mektupta diyor ki «Şu vak'a, beni askerliğe kaptıran kararın mühim bir sâiki oldu.»

Raif Paşazâde İstanbul'a dönünce derhal, eline millî edebiyat olarak Namık Kemal'leri, Abdülhak Hamid'leri sundular. Edebiyatın ruhunu Alman edebiyatından alan ve Türk filolojisiyle biraz uğraşmış olan genç subay, Osmanlıların bu son klasik edebiyatında aradığını bulamadı. Dönüşünden bir sene sonra, 1894'te, o zamanlar Harbiye

Mektebi Fransızca muallimliğini yapan Necib Âsım'la, 1895'de Veled Çelebi ile tanıştı. Yine o sıralarda babasının nâzırı bulunduğu Rusûmat Dairesinin Evrak Kâlemi Müdürü Mehmet Emin Bey'le, -Millî şairimiz Emin Bey'le- görüştü. Emin Bey'le münasebeti hakkında, Fuad Bey diyor ki: «Görüşür görüşmez, gayedeki birlik dolayısıyla, birbirimize hemen ısınıvermiştik. İlk Türkçe şiirlerini o zaman dinlemiş ve sevmiştim; ve çok hayırlı bir çığır açmakta olduğunu, kendisinin ilk «Türk Şairi» sayılacağını söyleyip müjdelemiştim.⁽¹⁾»

Râif Fuad Bey, Almanca, Fransızca, İngilizce lisanlarını pek iyi bildiği, bu lisanlar vasıtasıyla Türkiyat dair bir hayli eserleri gözden geçirip incelediği halde Meşrutiyet devrine kadar hiçbir eser yayınlamamıştır; arkadaşlarıyla fikir alışverişi yaparak, bilgilerini ifadeye, fikir ve görüşlerini telkine çalışıyordu. O zamanlardan itibaren, Fuad Bey'in esaslı fikirlerinden birisi, Türk dilinin imkân daire-sinde ecnebi kelimelerden, ıstılah ve tabirlerden kurtarılmasıdır; Türkçe köklerden bir çok kelimeler, ıstılahlar doğurtmak kabil olduğuna Fuad Bey'in kesin kanaati vardır; bu suretle doğan yeni Türkçe kelimelerle, yahut aslen mevcut olup da sonradan unutulan Türkçe kelimelerin hatırlanıp kullanılmasıyla, Türk dili, daha doğrusu Türk dilinin Batı lehçesi, ecnebi kelimelerden temizlenmiş olabilir.

(1) Râif Fuad Bey'in bana yazdığı hususî bir mektuptan.

Garb Türkçesi maksada kifâyet etmezse, başka Türk lehçelerinin yardımına müracaat olunur. Sonraları hayli tartışmaları celb eden bu esaslı fikri, yani Türkçede «**Tasfiyecilik**» i, Raif Fuad Bey'dir ki en açık bir şekilde ortaya attı⁽¹⁾.

Fuad Bey'in Türkçülük sahasındaki faal rolü Meşrutiyetten itibaren başlar.

Necib Bey

Türkçülük idealine şiddetle bağlılığı bilhassa dilbilim üzerine çok çalışmış olduğunu dostlarından işittiğim Necib Bey'in İstanbul'dan uzakta mütevazı bir şekilde geçirdiği hayat, faaliyet ve mesaisi hakkında sarıh ve geniş bilgi almama mani oldu. Kendisinden tercüme-i halini ve eserlerini istemiştim; müfrit tevâzuu bu ricamın yerine getirilmesine de müsaade etmedi... Necib Bey'in tercüme-i haline ve hizmetlerine dair vesikaların ve bilgilerin yayınlanmasını veya bize gönderilmesini dostlarından rica ederiz.

Yunan Harbi: Şiir ve Edebiyatta Türkçülük

Sekseninci ve doksaninci yıllarda Türkçülükleriyle tanınan zatlardan yukarıda bahsettiklerimizimizin hemen hepsi, tarihî, lisanî hasılı ilmî sahada çalışanlardı. Bunlardan başka

⁽¹⁾ Fuad Bey, kendisini tanıdım tanıyalı Türkçe'nin Latin harfleriyle yazılmasına katiyetle taraftardır.

Türkçülüğü şiir ve edebiyat sahasına sarahat ve katiyetle sokan iki mühim sima da o tarihlerde seçilmeye başlar. Bunlardan birisi **Nâsir Ahmet Hikmet Bey**, diğeri şair **Mehmet Emin Bey**'dir. Bu iki sanatkâr, üstadca kullandıkları temiz Türkçenin kudretini, ilk defa Yunan Harbi sıralarında gösterdiler.

Millî şairimizin:

«**Ben bir Türküm, dinîm cinsim uludur!**»

diye başlayan şâh eseri, Türklerin Yunan askerlerini süngüleri ucuna takıp Dömeke sırtlarından aşağıya yuvarladıkları esnada, bir zafer borusu güzelliği ve neşesiyle bütün Türk dünyasında çınladı. Ahmet Hikmet Bey, Müslüman Türkün Tanrısına öz diliyle ilk hitabı olan «**Yakarış**»ını bu zaferden iki üç sene sonra göklere doğru yükseltti. Her iki lisan sanatkârının dili, Raif Fuad Bey'in nazariyesine uygundur. Arapça, Acemce kelimeleri imkân derecesinde az kullanıyorlar; terkipleri büsbütün atmışlardır; Mehmet Emin Bey, şiirlerinde Arap ve Acemin vezirlerini hiç kullanmadı: Manzum eserlerinin istinasız hepsi, parmak hesabıdır; yani Necib Âsım'ın, Veled Çelebi'nin halk şiirlerinde bularak «**Millî Aruz**» adıyla nazariyatını tespit ettikleri takti'li parmak hesabıdır.

Müftüoğlu Ahmet Hikmet Bey

Ahmet Hikmet Bey 1870'te, İstanbul'da doğdu, ecdâdı şiir ve tasavvufu meşgul olmuş ulema sınıfındandır. Büyük babası **Hafız Abdülhalim Efendi** Yunan ihtilali esnasında Mora Müftüsü idi. İhtilalcilere karşı, Mora'da Os-

manlı hakimiyetini muhafaza için Müslümanları silâhlandırarak, bilfiil müdafaa tertibatı almıştı. İhtilalcilerin eline esir düştüğü zaman petrole yakılıp öldürüldü. Abdülhalim Efendi'nin oğlu ve Hikmet Bey'in babası Yahya Sezai Efendi Hamdullah Subhi Bey'in büyük babası Sami Paşa ile birlikte Mora'dan İstanbul'a hicret ettiler. Hikmet Bey, Yunanlılar tarafından şehid edilen büyük babası Müftü Abdülhalim Efendi'ye nisbetle «Müftüoğlu» ünvanını kullandı. Müftüoğulları ailesiyle Sami Paşa ailesi amca çocuklarıdır.

Ahmet Hikmet Bey, ilk tahsilini Dökmeciler'de mahalle mektebinde, sonra Aksaray'da Mahmudiye Rüştîyesi'nde daha sonra Soğukçeşme Askeri Rüştîyesi'nde aldı. Galatasaray Lisesi'nde tamamladı. Daha mektepte iken, o zamanın çoğu istidatlı gençleri gibi edebiyata hevesliydi; liseyi bitirmeden edebî bir eseri, basılmaya layık görülmüştü. Mektepten çıktıktan sonra hariciye memuru oldu ve Fransızcadan ufak birkaç eser tercüme etti. Sonra şehbenderlikle (konsoloslukla) dolaşmaya başladı. Kendisinin dediğine göre, 1895 senesi Kafkasya'da Poti şehrinde şehbender vekaletiyle bulunduğu sıralardadır ki «Edebiyatımızın millî bir gayesi bulunmasının elzem olduğuna kanaat getirmiştir.» Hariciyenin harici memurluklarından kurtulup nezarete yerleşince, çok sevdiği lisan ve edebiyat sahasında daha ciddi çalışmaya imkân buldu. Bir taraftan Galatasaray Lisesi'nde, Türkçe ve edebiyat muallimliği ediyor, diğer taraftan İstanbul'un edebi mecmualarına

küçük hikâyeler yazıp veriyordu. O zamanlar «Servet-i Fünûn» da neşrettiği hikâyeler tarz ve üslûp itibarıyla Servet-i Fünun edebiyatındanmış gibi görünür. Fakat Ahmet Hikmet Bey Kafkasya'da hasıl ettiği kanaata sadık kalmıştır: Serveti Fünun edebiyatçıları arasında, millî gayesiyle kendinî çabuk fark ettirdi. Ve bu gayeye doğru yürürken, Osmanlı üslubunu değiştirdi, yabancı kelimeleri attı, Türk-lüğün en eski tarihlerine daldı. Meşrutiyetin sonrasında, Ahmet Hikmet Bey'i yeni bir Türkçü, edebi Türkçülükte şair Emin Bey gibi Türkçü bulduk.

Millî Şair Emin Bey

Mehmet Emin Bey, edebî Türkçülüğün şüphe yok ki en bariz simasıdır. Ekserisinin Osmanlı sosyal hayatının yüksek veya orta denilen sınıflarından çıkmış olduğunu gördük. Mehmet Emin Bey'in ilk hususîyeti, tam halk içinden yetişmiş olmasıdır. Ve bu hususîyet Emin Bey'in düşünce ve yazma tarzlarına çok müessir olmuştur; kendisi de fikir ve üslûpça demokrattığını, her şeyden evvel, içtimai menşesine atf eder.

Baba ecdadı Terkos köylerinden Zekerîya köylüdür; babası bir balıkçı kayığı reisi olan Salih Reis'dir. Anası ise, Edirne civarından İstanbul'a gelmiş köylü bir aile kızı olan Emine Hanım'dır. Şair, Beşiktaş'ta, babasının mütevazı evinde, 1869 senesi Mayısında dünyaya geldi.

Emin Bey, yedi-sekiz yaşında «Saray Mektebi» denilen Sıbyan mektebine devama başlamıştı. Üç yıl sonra Beşik-

taş Askeriye Rüştiyesi'ne girdi. Onu tamamlayınca Mülkiye İdadisi'ne yazıldı. 18 yaşlarında İdadiden tasdikname alarak çıktı; ve Babiâli Sedaret Dairesi Evrak Odasına, maâssız katip tayin olundu. İki yıl sonra Hukuk Mektebine yazıldı; lakin biraz sonra tahsilini tamamlamak için Amerika'ya gitmek ümidine kapıldı ve İngilizceye çalışmak maksadıyla Hukuk Mektebini terk etti. Amerika'ya seyahatini sağlayacak olan Amerikalı Madam (Mot) bu sıralarda ölmüş olduğundan, Emin Bey Amerika'ya gidemedi ve Hukuk Mektebine de dönmedi. Hasılı Emin Bey, 21 yaşlarında (1891) mekteplerle münasebetini kesmiştir.

Millî şairimiz, mekteplere pek az borçlu olduğunu söyler: Vakıa İptidâiye ve Rüştiyede okuyup yazmak öğrenmiştir, fakat Mülkiye İdadisinde, kitabet hocalığını eden muharrir ve şair Lastik Said Bey, Emin Bey'in hatırında kaldığına göre, millî şairimizin ruhunda edebiyat zevki uyandırmaya muvaffak olamamıştır⁽¹⁾. Bu mektepte coğrafya dersini Müverrih (Tarihçi) Abdurrahman Şeref Efendi gibi mâruf bir zât okutuyordu; Emin Bey bu hocasının da ancak bir kaç hikâyesini hatırlıyor, millî, vatanî hissini uyandıran veya takviye eden tesirlerini hatırlamıyor!..

(1) Mamefih Lastik Saîd Bey, şu meşhur rubâinin yazarıdır:
«Arabca isteyen Urba'na gitsin
Acemce isteyen İrana gitsin
Frengîler Frengistana gitsin
Ki biz Türkîlîz, bize Türkî gerektir»

Emin Bey'in dediğine göre, ümmî (okuma yazma bil-meyen) babasının kitap okutup dinlemek merakıdır ki kendisinde şiir ve edebiyat zevkini uyandırmıştır: Salih Reis, uzun kış gecelerinde «Kerem ile Aslı», «Âşık Garib», «Battal Gazi» gibi halk roman ve destanlarını hatta Kemal'in «Evrâk-ı Perişan»ı gibi edebiyat kitaplarını, okur yazar oğluna okutup dinlerdi. Salih Reis'in halk edebiyatından duyduğu derin zevk, oğlu Mehmet Emin'e böyle, babasının, yani halkın duyacağı, zevk alacağı, faydalanacağı tarzda bir millî edebiyat vücuda getirmek lüzumunu ilham etmiştir.

Emin Bey, kendisi için ilk önce Kemal'i okudu; Kemal'in basılmış, basılmamış bütün eserlerini gözden geçirdi. Zaten Kemal, lisanının aristokrat olmasına rağmen fikri, hayali, ruhu itibariyle demokrattır; Kemal'in hamasî şiirleri, vatanî roman, tiyatro ve hikâyeleri ile hikâyeden pek de farklı olmayan tarihî parçaları halkın ruh ve hissini, Battal Gazi hikâyesi gibi heyecana getirebilir. Kemal Türkçü değildir, fakat Osmanlı şairlerinin zannımca en halkçısıdır. Bu cihetle Salih Reis'in «Evrak-ı Perişan» dan zevk almasını, Emin Bey'in ilk önce Kemal'e merak sarmasını tabii görmeliyiz.

Emin Bey, hukuka devam ederken, yalnız Münif Paşa'nın edebiyat, hikmet-i hukuk ve vahdet-i hukuk derslerinin kendisini celbettiğini söylüyor; lakin bu derslerden de aldığı tesirleri sarih surette hatırlamıyor.

Şu kadar ki daha Hukuk Mektebinde iken yazıp tab' ve neşrettirdiği ilk eserinin ahlak ve hukuk felsefesi ile alakadar olduğunu biliyoruz: 1890'da, Ebüzziya Matbaasında basılmış olan bu eser, millî şairimizin bu ilk eseri, «Fazilet ve Asalet» ünvanlı, iki, üç formalık mensur, ufak bir risaleciktir⁽¹⁾ .

Bu risaleyi yazdığı zaman, Emin Bey Babiâli katiplerinden idi. Risalesini dairesinin en büyük şefi olan Sadrazam Cevad Paşa'ya bittabi takdim etmişti. Risale, Sadrazamın hoşuna gitmiş ve Emin Bey'i Rüsumat Emni Hasan Fehmi Paşa'ya tavsiye eylemiştir. Hasan Fehmi Paşa Sadrazamının tavsiye ettiği Mehmet Emin Bey'i 700 kuruş maaşla Rüsumat Tahrirât Kâlemi Müsevvidliğine tayin etti; ve bir müddet sonra, takriben 1893 tarihlerinde, **Rusûmat Evrak Müdürlüğüne** tayin eyledi. Şair Emin Bey'in şöhreti, işte bu Rusûmat Evrak Müdürlüğü esnasındadır ki Türk âlemine ve Avrupa'ya yayıldı.

Emin Bey Evrak Müdürü iken, yukarıda kendisinden bahsettiğimiz **Şeyh Cemaleddin Afgani**, İstanbul'a gelmişti. Sultan Abdülhamid ona Nişantaşı taraflarında bir

(1) Bu eserin hiçbir nüshası şairin elinde kalmamış. İstanbul kitapçılarında arayıp bulamadım. Umumi kütüphanelerimizde ise, zaten yenice eserler nâdir bulunur. Yirmi, otuz yıl evvel okuduğumu hatırlıyorum; lisanı daha tasfiye görmemişti gibi geliyor. Esere o zamanın maruf şair ve edibleri bir hayli takrizer yazmışlar. Şair Emin Bey'in bugünkü edebî hüviyetini izahta o kadar mülhim olmamakla beraber, bu eserin kütüphanemizde bulunmasını istiyoruz. (A.Y.)

konak verdi. Çok seyahatlerle yorulmuş olan Şeyh Efendi de o konakta yerleşip kaldı; ve artık ölünceye kadar bir tarafa gitmedi.

Şöhreti Doğuyu ve Batıyı tutan Şeyh Cemâleddin'in ziyaretine İstanbul'un âlimleri, münevverleri koşmuşlardı. Her cuma ve pazar Şeyh'in ziyaret kabul ettiği günlerdi. Rusumat Evrak Müdürü Mehmet Emin Bey, Şeyh'in en devamlı ziyaretçilerinden idi. Uyuklayan İslam âlemini uyandırıp harekete getirmek, İslam kavimlere millî şuur vererek hayat haklarını anlatmak gayesiyle senelerdenberi Doğu ve Batıda dolaşan bu yenilik ve inkılab taraftarı Şeyh Sultan Abdülhamid'in şüphe ve korkusunu, şair Mehmet Emin'in ilgi ve saygısını celbetmişti. Padişahın casusları, Şeyh'in konağına girip çıkanları gözetlemeye başladıktan sonra bile şair, Şeyh'in vefatına kadar ziyaretine devam etti. Mehmet Emin Bey, Cemaleddin Afgani'yi kendisine hakiki üstad ve mürşid tanır ve fikirlerinin kısmen ondan mülhem olduğunu daima söyler: «Beni o yoğurmuştur. Eğer ruhların ebediyet ve ölmezliği varsa derim ki o, etlerini kemiklerini Maçka mezarlığının topraklarına bırakmış ise, ruhunu da bana yadigâr etmiştir. Cemaleddin'in ben de yaşıyor...»

Emin Bey'in bu sözlerinden fikirce Cemaleddin'e çok borçlu olduğunu çıkarıyorum. Millî şairin cür'et ve hareket itibarıyla Afganlı üstadını ruhuna ne derece varis olduğunu tayin, ikinci bir meseledir...

Emin Bey'in rivayetine göre, Şeyh Cemâleddin, meclisine devam eden kimselere, hep azim, güvenmeyi arttırmayı, sebat, fedakârlık, ölümden korkmamak gibi ruhi ve ahlakî esasları telkin etmek isterdi; sonra İslam kavimlerinin düşkünlüklerini gösterir ve onları yarı ayrı kavimler halinde kaldırmak, yükseltmek, bugünkü esir hallerinden kurtarıp hürriyet, medeniyet ve hakimiyete alıştırmak lazım olduğunu belîğ ve müessir bir lisanla anlatırdı. Bizim millî şairimiz de, Şeyh'in umumî sözlerini, bilhassa Türk milletine tatbik ederek, Türk milletinin fakr u zaruretinin, ihtiyaçlarını, ezcümle lisan ve edebiyat ihtiyacını, hürriyet-sizliğini medeniyetçe geride kalmış olduğunu düşünür ve üstadının tavsiyesi vechile bunların giderilmesi için, azim, sebat ve fedakârlıkla çalışmayı kurardı.

Emin Bey mürşidinîn birçok sözlerini ezberden bilir ve onları âdeta Hadis-i Şerifmiş gibi destur mahiyetinde telakki eder. Mürşidin hikmetlerinden birisi şudur:

«Sizde ne zaman kendilerini sevmeyen ve kendi şahıslarının olmayan insanlar yetişirse o zaman kara gününüz ak olacak, düştüğünüz yerden kalkacaksınız!..»

Mehmet Emin Bey, Şeyh Cemâleddin Afgani'nin meclislerine devam ederken kendisi ki Türkçe şiirleri yazmaya başladı. Yunan Harbi'nin arifesi idi. Ortalıkta harbin yaklaştığını hissettiren millî heyecan duyuluyordu. Türkçe şiirlerden birinin «Kur'an-ı Kerim»in doğrudan doğruya Cemâleddin'den mülhem olduğunu, bizzat Emin Bey söylü-

yor: Şeyh'in Hindistan'da yayınlanan «Makâlât-ı Cemâliyesi» Emin Bey'e İslâmı, ulemanın ve fukehanın tefsirinden biraz başka türlü anlamaya yol açmıştır. Türk şairine göre Kur'an, bir anadır; İslam ise, fakirleri, zayıfları, öksüzleri, derin bir şefkatle düşünen, «yürekleri iyilikle besleyen» ve «düşünen, «yürekleri iyilikle besleyen» ve «düşün, sonra inan!» diyen, hayır, merhamet ve akıl dinîdir. 1897'ye doğru yazdığı «Kur'an-ı Kerim» manzumesine, Emin Bey şimdi daha geniş bir mana vermek istiyor; bu şiiriyle yenilik dinî esasını koyduğuna inanır.

Yine o sıralarda yazılmış «Cenge Giderken» şiirini, Emin Bey üstadı Cemaleddin'e okuduğu zaman, Şeyh müridinî: «İşte asıl sizin edebiyatınız budur!» diye çok alkışladı; bu yolda yazmaya teşvik etti ve «Ben bunun bir de ihtilal ruhunu verecek eşini görmek isterim.» diye de şairinin ideal ufkunu biraz daha genişletmek istedi.

Mehmet Emin Bey'in en mühim eseri olan «Türkçe Şiirler» 1899 da yayınlandı⁽¹⁾. Bu şiir mecmuasının ilk parçası olan «Biz Nasıl Şiir İsteriz?» adlı manzume altında şöyle bir not var: «Manzumelerim, Yunan Muharebesi esnasında başlamıştır.» Lakin bu not hakikatı tamamen ifade etmiyor: Manzumelerin bazıları, mesela «Kur'an-ı Kerim» ve «Ah Analık» Yunan Muharebesinden evvel söylenmiş hatta basılmıştı. Sansür şartlarından dolayı şair, kitabına böyle bir kayıt ilavesine lüzum görmüştür.

(1) «Türkçe Şiirler», İstanbul'da, «Matbaa-i Ebüzziyâ»da 1316 (1899) senesinde, çok güzel, stilî ve resimli olarak basılmıştır.

Türkçülük cereyanının edebiyat kısmında, hatta umumîyetle Türkçülük fikriyatında büyük bir mevkii olan «Türkçe Şiirler», 63 sayfalık küçük bir kitaptır. Bu kitap Mehmet Emin Bey'in yalnız 9 küçük manzumesini ihtiva eder; kitabın başka sayfaları ressam Zonaro (Zonaro)nun Yunan Harbi'ne ait resimleriyle ve Recâizâde Ekrem, Abdülhak Hamid, Ş. Sâmi, Doktor Rıza Tevfik ve Fazlı Necib Bey'lerin bu manzumeleri hakkında Mehmet Emin Bey'e yazdıkları mektuplarıyla dolmuştur. Bu zatların hepsi Emin Bey'in yeni açtığı çığırı beğeniyorlar ve genç şairi teşvik ve takdir ediyorlar; lakin aralarında yeni mesleği en ziyade kuvvet ve katiyetle alkışlayan Ş. Sami Bey'le Doktor Rıza Tevfik Bey'dir. Beş, altı yıl sonra Hüseyin Cahid Bey'in «Çocuk Bahçesi'nde» çıkan alaycı bir makalesinde «Bu mesleğin sağdıcı» dediği Rıza Tevfik Bey'in mektubu, hakikaten bu yeni çığırın beyannemasi gibi bir şeydir. O zamanlar pek Türkçü olan Doktor, «Çocuk Bahçesi'nde» uzun uzun makaleleriyle ve karşısına çıkan Ömer Naci merhumun itirazlarına cevaplarıyla Emin Bey mesleğinin üşenmez ve yorulmaz bir propagandacısı olmuştur. Doktor'un «Türkçe Şiirler» de ve «Çocuk Bahçesi'nde» yayınlanan makaleleri genel olarak, bu yeni edebî mesleğin adeta «Manifest»ini teşkil eder.

İşte şu dokuz manzumeden mürekkep küçük şiir mecmuasıyla Osmanlı Türklerinin edebiyatında yeni bir çığır açılmış ve edebiyat sahasında Türkçülüğün belirli bir meslek haline geçmiş olduğunu görüyoruz.

«Türkçe Şiirler», yayınının müteakib, gittikçe artan bir gürültü kopardı: O zamanlar Osmanlı edebiyatının sultanları sayılan Abdülhak Hamid, Recaizâde, Tevfik Fikret gibi şair ve edibler, Türkçe şiirleri beğenmiş görünmekle beraber, methiyelerine bazı ihtirazi kayıtlar ilave etmeyi unutmuyorlar ve kendileri yazılarında asla bu yeni mesleğe yaklaşmak meylî göstermiyorlardı; ikinci, üçüncü derecede gelen Osmanlı nazım ve muharrirleri ise açıktan açığa menfî bir vaziyet almış ulunuyorlardı. Lakin Batının Osmanlı ve Türk edebiyatını inceleyen ve bu edebiyatla uğraşan alimleri, Emin Bey mesleğini kayıtsız ve şartsız beğendiler ve övdüler. Osmanlı Devletinin dışında yaşayan Türklerle, Osmanlılar arasında en Avrupaî kafa taşıyan kimseler de, bu hususta Avrupa müsteşriklerinin fikrine tamamen katılıyorlardı. «Türkçe Şiirler» üzerine kopan münakaşa ve kavgalar yeni mesleğin galebesi, hatta zafere gerçekleşmiş olan bugünde bile büsbütün sükun bulmamıştır. İsmail Habib Bey'in «Teceddüd Edebiyatı'nda yürüttüğü zikzaklı görüşler, o münakaşaların uzaktan gelen yankılarıdır...

Şair Mehmet Emin Bey'in çalışmaları, zannımca birkaç açıdan incelenebilir:

A) Emin Bey'in Türkçülük cereyanından yeri; B) Osmanlı Türk lisan ve edebiyatında rolü; C) Bütün Türk lisan ve edebiyatına tesiri, D) Sanatçı kıymeti; fikri, ahlakî sosyal ve siyasî temelleri.

Emin Bey'den bahseden Türklerin çoğu, eserlerinin sa-

natça kıymeti noktasına takılmış kalmışlardır; bazıları Türkçülük cereyanındaki yerinde tespiti çalışmışlardır; lakin Osmanlı Türk fikriyatında ahlakî, sosyal ve siyasî belirli temelleri yarattığına dair, Türkçe hemen hiç bir şey yazılmış değildir; yalnız müsteşriklerdir ki bu noktayı da gözden kaçırmamışlardır.

Umumi Türkçülük cereyanından bahseden bu makalenin kadrosu Emin Bey'in çalışmalarını çeşitli açılardan geniş olarak incelemeye elverişli değildir; bundan başka bu satırları yazan katıksız sanattan bahse hiç de yetkili olmadığını pek iyi bilmektedir. Bu makale, ancak umumî tarih açısından Türkçülük fikrinin tarihçesini tespit maksadıyla yazılmaktadır; bu fikrîn muhtelif sahalarda ortaya çıkışını, zincirleme gidişini, gelişmesini, elimizden geldiği kadar tam ve tarafsız göstermeye çalışıyoruz. Bu cihetle bizce asıl mühim olan mesele, Mehmet Emin Bey'in Türkçülük cereyanında tuttuğu yeri, oynadığı rolü tayin etmek meselesidir.

Türkçe şiirler şairi, bütün Osmanlı şairleri arasında ilk defa tam şuurlu bir surette dilinin Türkçe, milletinin Türk, millet çoğunluğunun halk olduğunu anlamış ve bunu gür sesiyle haykırmıştır.

Türkçe şiirlerin ikinci manzumesi, Türk dilinin, Türk şiirinin, Türk milletinin Dömeke tepesinden bütün âleme harp borularıyla ilanı gibidir:

«Ben bir Türküm, dinüm cinsim uludur!..»

Türk şairi, mensup olduğu milletini, Müslüman, Osmanlı gibi belirsiz ve karışık isimlerle yad etmiyor, millete hakiki adını veriyor; «Türk» diyor. Emin Bey'in nazârında Türk milletinin fikirlerini, hislerini, hatırlarını emellerini, elemelerini ifadeye yetecek bir Türk dili, bir Türk vezni, bir Türk şiiri vardır. İşte bu ilk dokuz manzumesinde, bu hakikati fiilen ispata çalışıyor.

Türk şairinin, bu ilk manzumelerinden itibaren, milletini, bütün milletlerden daha yüksek gördüğüne ve onu nihaysiz bir sevgi ile sevdiğine şahit oluyoruz:

«En güzel yüz bize çirkin, biz severiz: Türk yüzü.

En iyi öz bize fenâ, biz isteriz: Türk özü.

Milletimiz alkışlarız, anıldıkça «Türk» sözü.

Biz Türkleriz,biz bu kanla, biz bu adla yaşarız!..»

Emin Bey'den evvel, Türk millete evladından hangi şair, bu kadar mutlak, açık ve sade bir muhabbet ve bağlılık gösterebilmişti, Allahı severseniz!..

Milliyet hissi ve fikri, millî lisan ve edebiyatın istiklâline, yabancı tesirlerden korunarak gelişmesine çok ehemmiyet ve kıymet verir. Emin Bey'in, edebî çalışmasında Osmanlı-Türk dilinin istiklaline son derece ehemmiyet ve kıymet verdiğini görüyoruz: Türkçe Şiirler yazarından evvel, şair veya nesir yazarı hiçbir Türk muharriri, Mehmet Emin Bey kadar müstakil bir Türkçe ile yazı yazmıştır.

Türkçe Şiirlerde Arapça, Acemce kaideleriyle yazılmış çoğullar, terkipler hiç yoktur. Şair, Arapça, Acemce kelimelerde iyiden iyiye Türkçeleşmiş olanlarından başkasını hiç kullanmıyor ve Acem veznini şiirlerinden tamamen koğmuştur: Şiirlerini eski Türk vezni olan parmak hesabıyla tanzim ediyor. «Türkçe Şiirler»i ilk inceleyen müsteşrik Vladimir Minorsky (Vladimir Minorsky), ihtiva ettiği 9 manzumede 41 Arapça, 59 Acemce, 6 Rusça kelime bulup sayabilmiştir; lakin Minorsky'nin de dediği gibi, bu yabancı kelimeler, şey, gayet, akıl, ateş, bahçe, kulübe, sınır gibi büsbütün Türkçeleşmiş kelimelerdir.

Emin Bey'in izafetsiz (isim tamlaması), vasf-ı terkibi-siz (birleşik sıfat), %7,5'den fazla yabancı kelime kullanmaksızın, hamasî, dinî ve ahlakî mevzular üzerine, Batı edebiyatı tarzında lisan kaidelerine ve nazım kanunlarına tamamen uygun, akıcı, ahenkli ve heyecan verebilen dokuz, on manzume yazabilmesi, Osmanlı Türk lisan ve edebiyatının millîleştirilmesi yolunda bir inkılaba başarı ile başlamak demektir.

Milliyetperverlik, halkçıdır. Her yerde milletin büyük ekseriyetini halk tabakaları teşkil eder. Milliyet fikri kökünü halk tabakaları arasında yapar; ve onlardan ilham alarak gelişir ve olgunlaşır. Mehmet Emin Bey, içgüdüyle veya şuurlu bu hakikate tamamen vakıftır: Türkçe şiirler, halkçı şiirlerdir. Kitabın takdim yazısı bile, şairin halkçılığını gösterir: «Türk karındaşlarıma, çoban armağanı, çam sakızı.» 9 manzumeden hiçbirisinde hükümdara bağlılık ve aristok-

rat temayül görülemez. Bilakis birinci manzumeden itibaren demokrasi muhabbetini görüyoruz:

*«Biz o şiir isteriz ki çifte giden babalar,
Ekin biçen genç kızlarla odun kesen analar
Yanık sesin dinlerken göz yaşını silsinler.»*

Emin Bey'in dost ve düşmanlarınca tasdik olmuş şah eseri olan «Cenge Giderken» türküsü, ne kadar halkçıdır! **«Ben bir Türküm!»** diye bağırان Türk bir Anadolu köylüsüdür:

*«Bu topraklar ecdadımın ocağı;
Evim köyüm hep bu yerin bucağı»*

Zaten bu şiirin bir adı da «Anadolu'dan Bir Ses» değil mi?

Bu manzûmede Türk var, köy var, ocak var, yurt var, Tanrı var, vatan var, millet var; fakat sultan yok, saray yok, sarayı kuşatan dalkavuk tufeyliler yok: **«Cenge giderken»**, Cumhuriyetçi bir millet şarkısıdır! Profesör Horn'ün dediği gibi bir millet ilahisi (hymne)dir. Yunan Harbi sırasında şairen bağrından pek tabii bir surette kopmuş bir millet sesidir. Ne kadar aransa, bundan daha tabii, güzel, uygun, canlı, heyecanlı, bir millet ilâhisi bulunamaz. Yeter ki bu ilahiye layık olduğu surette bestelemeyi bilen bir musikişinas çıksın.

Emin Bey'den evvel, Namık Kemal, Tevfik Fikret gibi

halkçılığa az çok temayül eden şairlerimiz yok değildir; fakat bunların halkçılıkları, nedense yapmacık gibi bir şey hissettiriyor: Fransız romantiklerinden mülhem Namık Kemal ile Abdülhak Hamid, birisi sipahi diğeri ulema aristokrasisinden gelen bu iki asil Osmanlı, Balıkcıoğlu Mehmet Emin gibi halkın ruhuna girip, sesini işittirmeye muvaffak olabilmişler midir?.. Tevfik Fikret'in kalp ve vicdanı, incili bir şefkat ve insaniyet hissiyle doludur, buna şüphe etmiyorum; lakin rica ederim, bir İstanbul efendizâdesi olan Tevfik Fikret'in en demokratik düşüncelerle yazılmış şiirlerinde bile halka yüksekten bakıp acıma kokusunu şiirlerinde bile halka yüksekten bakıp acıma kokusunu duymuyor musunuz? Zannediyorum ki Mehmet Emin Bey'den evvel, hatta sonra, onun kadar halkın, köylünün hayatını, ıstırap ve elemelerini, ümit ve heyecanlarını terennüm etmiş bir Türk şairi gelmemiştir.

Türk şairinin işte bütün bu özellikleri dir ki, Türkçe şiirler çıkar çıkmaz, şiir ve edebiyatı yalnız yapmacık ve eğlence saymayan, şiir ve edebiyatın sosyal ve siyasî kıymetini hakkıyla anlayan Batılıların dikkat bakışlarını çekti. Müsteşrikler Türkler arasında yeni bir lisan ve edebiyat mektebi doğduğunu derhal sezdiler ve Türklerin asrî medeniyet yolunda mühim bir adımlarını teşkil eden bu vak'ayı alkışlarla kayıt ve tespit ettiler.

Türk ve Osmanlı edebiyatının ilmî bir surette inceleyerek bugün Avrupa şarkiyat âleminde değerli kitaplardan

sayılan «Osmanlı Şiirleri» ve «Osmanlı Şiirinin Tarihi» (Ottoman pomes - ve A. History of the ottoman Poetry) ünvanlı kitapların müellifi Mister Gibb (E.J.W. Gibb) Türkçe şiirlerin yayınlanmasından sonra Mehmet Emin Bey'e yazdığı Türkçe mektupta aynen şöyle diyordu:

«... Âkıbet, sizin marifetinizle Türk milleti sadasını buldu. Siz geldinîz ve ne Doğuya bakarak ne Batıya, kendi vatandaşlarınızın gönlünü okudunuz ve bunların duygularını kendi lisanlarıyla edibane bir tarzda arz ettiniz. Acizane fikrîmce, Türk şiirinin doğru mazmunu ile doğru ifade tarzını siz buldunuz. **Sizi altı asır beklemiştir** efendim. Londra, 6 Haziran 1899, E.J.W. Gibb.»

Mr. Gibb, «Osmanlı Şiirinin Tarihi» ünvanlı kitabında Mehmet Emin Bey'den ve «Türkçe Şiirler» den kısaca bahsedebilmiş ise de, bu kitap XV. asırdan sonra gelen Osmanlı şairlerine ulaşmadan kendisi vefat etmiş olduğundan, Emin Bey'i ve şiirlerini genişçe incelemeye muvaffak olamamıştır. Gibb'in kitabında Emin Bey'e dair yazdığı kısa, fakat kuvvetli not şudur:

«Bu yılın 1316 (1899) başında, Emin Bey'in «Türkçe Şiirler» ünvanlı küçük bir şiir mecmuası çıktı. Bu küçük risalede, Türk halk kitlesinin hakiki lisan ve hissini edebî tarzda arz etmek tecrübesi yapılmıştır. Anadolu köylüsünün ve asker neferlerinin ağzına konan bu küçük şiirlerle, Türk halkının sadası, ilk defa olarak edebiyatta işitilmiş

oluyor⁽¹⁾» (Poetry, London, 1900, pp. 134 1 5, note, 1. Gibb. A. Hist. of the ottoman)

O sıralarda Strasburg Darülfünunu müderrislerinden P. Horn (P.Norn)un «Türk Muasır Şair ve Ediplerinin Tarihi» (Gesch. d. Turkischen Moderne) ünvanlı eseri yayınlandı. Bu yazar da Türk şairini çok övmektedir. «Emin Bey rûhiyle Türk'tür; hisleri yeni olmakla beraber milletinden asla ayrılmak istemiyor. Osmanlılığın vatani olan «Anadolu'dan Bir Ses» ünvanlı şiirinde büyük bir gurur ile «**Ben bir Türküm!**» diye haykırıyor. Emin, bir manzumesiyle hakikaten bir halk ilahisi ortaya koymuştur. Bu ilahide de «Deutschland, Deutschland über alles» de olduğu gibi, hükümdardan bahis yoktur. Emin Bey'in şiirlerinde devamlı tekrarlanan fikir: Türk'ün her şeyi güzeldir ve her şeyden güzeldir.»⁽²⁾ (s. 58-9)

Meşhur müsteşrik Vambéry de, Emin Bey'e yazdığı bir mektupta, «Türkçe Şiirler» şairi gibi gayret gösteren zatlar meydana çıkacak olursa, Türk lisanının «Saygı makamına yetişeceğini» bildiriyordu.

Minorsky, «Emin Bey'in Millî Şiirleri» adlı 1903'de yayınlanan risalesinde, «Türkçe şiirler»in dokuzunu da

(1) Gibb'in metninden tercüme olunmadı. Vilâdimir Minorsky'nin «Emin Bey'in Millî Şiirleri» ünvanlı makalesindeki Rusça tercümesinden nakledildi. Minorsky'nin makalesi Moskova Asar-i Atika Cemiyeti'nin Şark Encümeni Asarının II'nci cildinde, 1903 senesinde yayınlanmıştır.

(2) Minorsky tercümesinden alındı.

Rusçaya tercüme ettikten başka, önsöz olarak, Emin Bey'in tercüme-i halini, lisanını, tekniğini, sanatını, açtığı çağırın yenliğini hayli genişçe inceliyor ve açıklıyor, sonra giriş kılıklı mektuplardan, bilhassa Rıza Tevfik ve Sami Bey'lerin mektuplarından bazı kısımlarını tercüme cyliyor, nihayet Mister Gibb'in kitabındaki görüşlere tamamen katıldığını söyleyerek risalesini şu sözlerle bitiriyor: «Emin Bey'in temiz lisan kullanmak, Türkçe şiiri kendisine uygun olmayan aruz vezninden kurtarmak, halkı sevmek, samimi ve insaniyetperver konular seçmek gibi kendine has ve unutulmayacak hizmetleri hatırlayarak, temenni ediyoruz ki Türk edebiyatının bu sağlam ve taze şiir goncası tamamen açılsın ve sevimli şairin çalışması uzun zamanlar sürsün.»⁽¹⁾

Derhal büyük sevinçle ilave edelim ki Rus müsteşrikin temennisi tahakkuk etti: Emin Bey'in mektebi genişledi ve kendisi hamd olsun, hâlâ içimizde sıhhat ve afiyetle çalışıp duruyor.

Biraz evvel, Emin Bey'in yeni çağırını, müsteşriklerle beraber en çok beğenenler, Osmanlı Devleti dışında yaşayan Türklerle Osmanlı Türklerinin tam Avrupaî eğitim ve öğretim görenleridir, demiştim. Filvâkî, Türkçe Şiirler'in yayınından sonra, belki en hararetli bir mektup ile Emin Bey'i tebrik eden Gaspıralı İsmail Bey olmuştur. Türkçü-

(1) Minorsy tercümesi, sayfa:24

lüğün bu muhterem emektarı, «Sevimli Karındaş» diye başladığı mektubunda diyor ki: «Şiirlerinizin lisanından başka, fikirleri de İstanbul'un «mâhtâb»dan, «kara saçla mavi göz» den ibaret şiirlerinin hepsinden üstündür. Cübeleri kıyamet olan efendilerin bastonları, ceketleri alamet olan şık beylerin usulüne muhalif, sade ve «kaba» Türkçe kâlem çekmek büyük cesarettir, edebî eserler arasına böyle meslekî (sistemli) bir eser aralaştırmak, Türk âlemine büyük bir hizmettir ki gönülden tebrik ederim.

«Türk âlemine, dediğim mübalağa zannolunmasın: Mübalağayı ne severim, ne ederim; doğrusudur, çünkü şiirlerinizi Edirne, Bursa, Ankara, Konya, Erzurum Türkleri anlayıp lezzetlenip okuyacakları gibi, Tiflis, Tebriz, Şirvan, Horasan, Türkistan, Kaşgar, Deşt-i Kıpçak, Sibirya, Kazan ve Kırım Türkleri de okuyacaklardır ki bu şerefe Nefhi ve Nabî erişemediler. Kırk elli milyonluk ve otuz asırlık bu âlemde ilk defa bir kaşık oğul balını yediren siz oldunuz ki size şeref, bize saadettir! Tekrar tebrik ederim.»

«İstanbul edebiyatının mesleksiz (sistemsiz) devamından ve tûti kuşu lisanından usanmış, kararmıştım; şiirleriniz pek büyük teselli oldu; bunun için de Allah sizden razı olsun!»⁽¹⁾

(1) Bahçesaray'dan, Mart 1889 tarihiyle yazılmıştır.

İsmail Bey bu mektubunda Türkçe şiirlerin bütün Türklükçe önemini bilhassa belirtmiştir.

Gaspıralının dediği çıktı: Mehmet Emin Bey'in şiirleri bugün değilse dün bütün Türk dünyasında, Türk dünyası mekteplerinde okunuyor ve ezberleniyordu; bugün de bu dünyanın her tarafında Emin Bey «Bütün Türkçü» şair olarak tanınıyor ve hürmet görüyor.

Osmanlı Türkleri arasında Emin Bey'in açtığı yeni çığır en çok ve en samimi alkışlayan tam bir Batı eğitim ve öğretimiyle büyümüş Fraşerli Ş. Sami ve Raif Paşazade Fuad Bey'lerle, tertip ve intizamsız da olsa, yine Batı eserleriyle kafasını doldurmuş Doktor Rıza Tevfik Bey oldu. Mesih'i ahlakı, ihtilalci fikirleri derin bir samimiyetle seven, acizlere, zayıflara kuvvetli bir dost-zulme, riyaya zorbalığa bütün ruhuyla amansız bir düşman olan şair Tevfik Fikret, Mehmet Emin Bey'in zavallılara, mağlup ve mağdurlara acıyarak onların hiç olmazsa sözüyle olsun, yaraların sarmaya çalışmasından pek duygulandı ve Türk şairini gayet samimi alkışladı.

Ş. Sâmi Bey, Türkçe şiirler münasebetiyle Emin Bey'e yazdığı mektupla kalmamıştır:

1899 senesi Martının 1'inci günü yayınlanan «Sabah» gazetesine basılmış «Edebiyat-ı müstakbelemiz» ünvanlı mühim ve büyük makalesinde, **«Lisanımızı sadeleştirelim, lisanımızı Türkçeleştirelim!..»** diye hülasa ettiği maksadının lüzum ve menfaatlerini uzun uzadıya anlattık-

tan sonra, makalenin nihayetlerinde diyor ki: «Öteden beri ihtar ve tavsiyesinden geri durmadığımız ve kendimiz açamadığımız çığır açıldı. Farkında olmayanlara müjdeleyebiliriz. «Türkçe Şiirler» unvanıyla pek güzel, hoş bir kisvede yayın sahasına sunulan bir kitapçık herkesin dikkatini çekecek benzeri görülmemiş bir eserdir. Sahibi Mehmet Emin Beyefendi, bu kitaba aldığı, dokuz parça şiiriyle bu arzu ve tavsiye ettiğimiz çığırı açtı. Bu kitapçığın yayını edebiyat tarihimizde büyük bir vakıa gibi kabul edilmeye layıktır. Evvelki senenin fikir ve çalışma mahsulü olup işbu 1316 (1899) senesi yayın sahasına sunulan **bu eser lafz ve şekil yönüyle ve lisan itibariyle müstakbel edebiyatımızın binasının ilk temel taşıdır...**

«... Mehmet Emin Bey'in şiirlerinde tuttukları yolu herkes temamiyle takibe muktedir olamaz ise, yani o kadar yazamasa da, hele bir kere ona çalışması, her şeyin Türkçesini aramış, bulunmazsa, o vakit çaresiz Arapça veya Farsça, yani en kullanılanı ve bilineni kabul ve kullanmalı; lakin bu kabilden olan kelimeleri de lisanımızın dilbilgisi kaidelerine uygulayarak kullanıp, Farsça izafetlerden, vasf-ı terkibilerden vaz geçmeliyiz. Bugün kullanmaya mecbur alacağımız bir Arapça veya Farsça kelimenin de yarın Türkçe'sinin bulunması mümkündür; zira Türkçemiz pek geniş olup yeryüzünün pek mühim bir kısmında söylendiği halde, halen derli toplu değildir...»

Ş. Sâmi Bey'in bu makâlesi, yalnız Türkçe şiirlerin tenkidi olmak itibariyle değil, müstakil Türk edebiyatının Türk üslubunun, lisanında ve Türkçülüğün programı olmak cihetiyle de çok mühim ve kıymetlidir. 1908 inkılabından sonra Selanik'in «Genç Kâlemler»inde büyük bir velvele, ölçüsüz bir gurur ve iddia ile ortaya atılan «Yeni lisan» davasının bütün esasları, Ş. Sami Bey'in «Genç Kâlemler»den dokuz sene evvel yazdığı bu makalede mevcut olduğunu görüyoruz. Ve bu emelin ilk tahakkuku da Emin Bey'in şiirleridir. Türkçe şiirlerin yayınından biraz sonra Emin Bey'in bazı manzûmeleri «Servet-i Fünûn»da yazılıp çıktı; «Kibritçi Kız»la «Kesildi mi Ellerin» ilk önce «Servet-i Fünûn»da yayınlanmıştır. 1903'de Mehmet Emin Bey, Raif Fuad ve Rıza Tevfik Bey'lerle, «Resimli Gazete»yi aldılar; fakat birinci nüshasını bile neşre muvaffak olamadılar; zira sansür, kabındaki yıldız ve balık resimlerinden kuşku lanarak basılan nüshaları toplattı!.. Emin Bey, bu basılmış fakat yayınlanmamış mecmuaya «Köyde Fırtına» şiirini koymuştu.

1904 senesinde, Türk şairi, bazı manzumelerini, İzmir'de çıkan «Muktebes» ve Selanik'te çıkan «Çocuk Bahçesi» mecmualarında neşreliyordu; İstanbul'a nisbetle vilayetlerin sansürü daha az şiddetli olduğundan Emin Bey şiirlerinde daha serbest bulunabiliyordu. «Muktebes» de «Hayat Kavgası»; «Çocuk Bahçesi»nde ise «Ölü Kafası»,

«Zavallılar», «Zavallı Kayıkçı», «Çiftçilik», «Ey Genç Çiftçi», «Çekiç Altında» manzûmeleri yayınlandı⁽¹⁾ .

8 Eylül 1904 tarihli «Çocuk Bahçesi» mecmuasında Fîlozof Rıza Tevfik Bey'e ithaf edilmiş «Ölü Kafası» ile Fîlozofun «Türklerin Muhterem Şairi Mehmet Emin Bey'e» hitaben yazılmış uzun bir mektubu bir arada çıkmıştı. Bu mektup, mini mini «Çocuk Bahçesi»ni dolduruyordu. Fîlozof Doktor, her zamanki gibi sağa sola saparak her şeyden bahsederek, Türk şairinin eserlerini methediyordu. Bazen millî şairimizi kutup kaşifi (Nansen)e benzeterek onun gibi «Kutub-ı emelin yolunu buldunuz.» diyor; bazen eskiden Türkçe yazmaya uğraşan şairlerle mukayese ederek, «O himmetlerin tamamen kısır ve faydasız kaldığını» söylüyor ve «Anlamışsınız ki yalnız aruz veznini veya hut Arapça kelimeleri yahut teşbihler ve eski tasvirler ile beraber onları edaya vasıta olan vasf-ı terkiibîleri vesair terkipleri terk etmek ile iş bitmeyecek; anlamışsınız ki Türkçe şiir yazmak bu yabancılıkların hepsinden kâlemmini kurtarmak, zihnini temizlemekle beraber Türklüğün fikir has-salarını ve vicdanî hasletlerini, zevkine, keyfine, ihtiyacına ve itikadına göre yazmaktır. Fazla olarak o gibi hususlardan mürekkep olan bu kavmi mizacı sevmek, hem samimiyetle sevmektir...

(1) Meşrutiyetten sonra bu manzumelerle «Türkçe Şiirler» bir araya toplanarak «Türk Sazı» adlı büyüyecek bir kitap olmuştur. — Türk Yurdu kitapları: «Türk Sazı», Mehmet Emin. — Nâşiri: İbrahim Hilmi. 268 sayfa. Yayın tarihi gösterilmemiştir; 1913 olsa gerek yayın yeri: İstanbul.

«İşte», yaratılıştan olan şairlik istîdadınız güçlükleri yenen şahsî kudretiniz bir yana bırakılırsa, sizin büyük muaffakiyetiniz bu kadar güç, bu kadar çeşitli sebeplere dayanıyor olsa gerektir.» diye Türk şairinin mesleğinde tamamen muvaffak olduğunu beyan ediyordu.

Nihayet, bu yol çıkmaz sokaktır, niceler girdi, pişmanlıkla döndü; yahut bu üslûpla ancak âdi şeyler, köy hayatına müteallik küçük şiirler yazılabilir, fakat ilmî bir mevzu ifade edilemez gibi, Emin Bey'e edilen itirazları sayarak reddediyordu: «Öyle parlak, öyle büyük manzumelerle davanın aksini isnat ettiniz ki altı yüz senelik edebiyatımızda bir misal daha göstermek kolay değildir demekte pervâ ettim...»diyordu. Ve bu davasını isnat için, şairin «Bize diyorlar ki», «İlm», «San'at», «Para», «Bir Delikanlıya», «Yemek ve Yenmek», «Yavrumuzu Çoğaltalım» ve nihayet «Ölü Kafası» şiirlerini gösteriyordu. ve kendisine ithaf edilen bu felsefî şiirin

*«Güya ki bir kasırga var; Bunu ona, onu buna katıyor;
Bir el var ki çürük kefen parçasını çiçek yapıp atıyor.»*

parçasını Ömer Hayyam'ın bu mevzuda yazılmış rubailerine bile tercih ediyordu.

Doktorun bu mektubu, «Servet-i Funûn» edebiyatçılarının ikinci safında gelen genç bir subayın, Ömer Naci Bey'in cevabını celbetti. «Çocuk Bahçesi»nin müteakib nüshasında (15 Eylül) «Evzân-ı Şiiriyemize Dair» başlıklı ve Ö. Naci imzâlı bu kısa cevap sevgili üstadlarına dokunulmuş olmasından müteessir, gayretli, heyecanlı ve istidatlı bir genç öğrencinin savunma taarruzudur.

Tıka basa doldurulmuş Arapça, Acemce kelimeler, terkiplerle yenilip yutulamayacak kadar şekerlenmiş bu mektupta genç şairin iki davası var: Birincisi aruz vezni, parmak hesabına nazaran «Daha ruh okşayıcı ve tannân, düşünce ve duyguları tebliğ ve hikâye etmede daha hassas ve kıvrak, daha nalan, daha ahenklidir»; ikincisi Türkçe şiirler, Doktor'un iddia ettiği gibi herkes tarafından okunup anlanamaz: «Edebiyat bütün vücut ve eşkâline, bütün maksatlarına ve kanunlarına rağmen, yine bunu anlayanların hisse-i ihtisasına dahil kalacaktır.»

Bu suretle Doktor Rıza Tevfik'le, Mülazım Ömer Naci arasında başlayan edebî ve lisanî kavga «Çocuk Bahçesi»nde iki ay kadar sürdü. Ve bütün çeşit kavgalar gibi, git gide mevzudan uzaklaştı; dallanıp budaklandı; evvelden tatlı tatlı başlayan şahsî ima ve telmihler, söz uzadıkça kekrelerdi, hatta acılandı. Kavga kızıştıkça, Servet-i Fünuncuların meşhur kavga pehlivanı Hüseyin Cahid Bey bile söze karıştı, şair ve doktorla alaya kalkıştı; derken başka bir zâbit muharrir, Raif Necdet Bey Türkçüilerin imdadına koştu.

Hasılı yeni meslek etrafında hayli cenkleşildi. Edebî muharebelerin hepsinde olduğu gibi bu muharebede de iki taraftan hiç birisi gerilemedi; mevkilerini muhafaza ettiler.

Millî şairimiz kendisi ide kavgaya sözle değil, işle iştirak ediyordu: Çocuk Bahçesi'nin çoğu sayfeleri şiirlerine

dair mektup ve cevaplarla dolarken, O da aynı mecmuada Türkçe şiirlerini neşre devam ediyordu; «Ömür Yolunda yahut Yolcu», «Sokak Kapısı Önünde», «Çekiş Altında», «İmtihan», «Zavallı Kayıkça», «Günahkâr», «Yavrumuzu Çoğaltalım!» manzumeleriyle «İhtiyar Değirmenci» mensûresi, o münakaşaların yapıldığı aylarda basılıp çıktı.

O zamanlar Türkçülük edebiyatının nazariyatçılarına başkanlık eden Doktor Rıza Tevfik, iyi bir ta'biyeci olmakla beraber, harbte Servet-i Fünuncuların galebe çaldıkları iddia edilemez. Ömer Naci Bey aşırı bir gayretle mektuplarını gittikçe uzun yazmaya, yazdıkça mürekkebine daha çok zehir katmaya çalıştıysa da, Servet-i Fünun edebiyatının hakiki önde gelenleri; -her yerde ve daima kavga arayan «Kavgalarım» muharriri hariç -tarafsız kaldılar; zaten Tevfik Fikret merhum, evvelden beri Mehmet Emin Bey'in açtığı yeni çığıra taraftardı; bir kaç senedir, Türk şairini teşvik ediyordu:

1900 ve 1901'de Emin Bey'e yazdığı iki mektup, bu büyük kalpli ve büyük istidatlı Osmanlı şairinin Türkçe şiirlere bakışını çok açık ve kesin bir surette gösterir:

«... «Servet-i Fünûn»un bu haftaki nüshası «Kesildi mi Ellerin?» şiiriyle süslenmiş olarak çıktı. Bu nefis şiir için sevgili ellerini tekrar tekrar öperim. Şiirin bu eserde ben-ce hayalin gayesi olan etkileyici bir noktaya çıkmış. Yayını Servet-i Fünun'dan çekilmiş olduğum bir zamana tesa-

düf etmeseydi, gazete namına teşekkürlerimi sunardım... Şimdi yalnız edebiyat namına bu cidden nefis eserlerin devamını temennî...» eylerim⁽¹⁾ .

İkinci mektubunda, Emin Bey'in «Zavallılar» adlı şiirini okurken, Fikret'in evinde hasıl oluveren manzarayı tasvir ediyor: «Dinleyenlerin içinde hiçbirisi sesinize yabancı kalmıyordu, hatta küçük Halûk bile... Manzumenizin her cümlesini, her kelimesini zaptediyorlar, sözlerinizin hiçbirisini kaçırmıyorlar, fikrinizle sanki ele ele yürüyorlardı...»

Bitirdiğiniz zaman Halid Ziya Bey parmaklarının arasında tutup küllenen sigarasını silkti, Hikmet Bey yerinde düzeldi ben muvaffakiyetinizi tebrik için ne diyeceğimi şaşırarak, öyle sıralarda daima yaptığım gibi şaşkın bir «evet»le gülümsedim, deminden beri çenesi ellerinin için-

(1) 25 Mart 1317 (1900) tarihli olan bu mektup, Tevfik Fikret'in o sıralarda rûhi haletlerini, elimi hislerin ifade ve Mehmet Emin Bey'e çok emniyet ve itimat eden yakın ve samimi bir dost olduğunu göstermek itibariyle dikkate değerdir. «Sevgili Kardeşim» samimi hitabı ile başlayan bu mektupta zavallı şair. «Hal-şinas bir vicdan karşısında daima fışkırmaya hazır olan uğursuz üzüntülerini iskat edememek zafından» dolayı cevapta geciktiğini söyledikten sonra şöyle devam ediyor: «Bildiklerimin, önünde menfaatini bilmez, kâr ve zararını tanımaz bir çocuk bir hasta, bir divaneden başka bir telakki görmediğimi gördükçe vakıa kendi hesabıma memnun, fakat onların hesabına mütecellim oluyordum. Bunun için beni ayıplamayacak kalpleri bulunca derdimi dökmek, karşılarında bütün aczimle, bütün çocukluğumla, bütün hastalığımla, bütün divaneliğimle ağlamak, hıçkırmak istiyorum!... Sen o kâlemlerden biri olduğun için... Ah Emin Bey kardeşim, böyle her dakika zehirlenerek yaşamak çok güç şey!» (Bu mektubun aslı Rûşen Eşref Bey'dedir: Ben kopyasından aldım. —A.Y.)

de, saçları omuzlarında, gözleri dudaklarınızda, büyülenmiş ve şaşırmış, dinleyen Haluk, yalnız O vaziyetini değiştirmede. Hepimiz bir güzel manzumenin samimi olmak sıfatında anlaşıyorduk...»

«...Çocuk yerinden kalkıp yanıma geldi,yavaşça fakat heyecanlı! dedi ki: -Bu ne güzel şiir,baba!»

İşte muvaffakiyetinize âid en büyük tebrik azizim...

Ben kendi hesabıma, şimdiye kadar yazılarımdan hiç biri bu kadar açık, bu kadar kuvvetli bir muvaffakiyet belirtisine mazhar göremediğim için size gıpta ederim...

«... Tamamıyla kaniyim ki ben şiirde bir yaşama gayesi arayanlardanım; şiiri bir hayal oyuncağı addedenlere iştirak edemem.

«...Bana kalırsa başarınızın vasıtası yalnız vezin değil, konu seçimi, tasavvur ve duygulanma tavrı, fikirlerin tebliği, ifade saflığı, hülasa bütün kuvvetiyle lafz ve mana uygunluğu.»

Tevfik Fikret Bey, bu çok kıymetli mektubunda Osmanlı şairlerinin son zamanlarda aruz veznine verdikleri hafiflik ve çevikliği izah ettikten sonra, şöyle bir sual ortaya atıyor: «Hece vezni, millî vezin denilen sade vezin ile aruz vezinlerinden hangisini tercih etmeli?.. Bu bahiste en doğrusu Halid Ziya Bey'in dediğidir: -Tercihe mahal yok, aruz vezinleri, hece vezni, hangisi olursa olsun madem ki

bugün konuştuğumuz lisana uyuyor, ikisini de kullanırız. Hüner onları faydalı ve tesirli olarak kullanabilmektedir.»⁽¹⁾.

Rıza Tevfik -Ömer Naci kavgasından sonra tarafların sözlerinden ziyade şairin şiirleriyle bir nokta tamamen anlaşılmış oldu: Emin Bey yeni bir edebî meslek tesis ediyor; bu mesleğin en bariz sıfatı, Türk dilinin, Türk kaide-lerinin, , Türk üslubunun, Türk âhenginin, Türk hayatının Osmanlı lisanı denilen halitada istiklal ve hakimiyetini temine çalışmasıdır; denilebilir ki Osmanlı imparatorluğunun dağılırken Türklüğün siyaset sahasında yarattığı büyük vak'aya benzer bir hadise, o zamanlar, Yunanla harp olurken Osmanlı lisanı sahasında meydana gelmiştir: **Emin Bey'in şiirleri, şiirli veya şiirsiz, Türk dilinin istiklal ve hakimiyet beyannâmesidir.** Türk dili, istiklal ve hakimiyetini, İstanbul'un asıl Türk milletinden ayrı, karışık, bencil, gayesiz, gündelik özel çıkarlarından, maddî ve kaba zevklerinden başka bir şey düşünmeyen ve kendilerini bir çeşit aristokrasi sayan tufeylî zümreye dayanarak kuramazdı. Millî şair peygamberane bir insiyak ile Türk dilinin

⁽¹⁾ Buraya yalnız bazı kısımlarını nakledebildiğim bu uzun mektup: Hisar: 8 Kanunsani 1318 (1901) tarihlidir; Tevfik Fikret'in sanat ve üslûp telakkilerini ifade etmek itibarıyla çok mühim olan bu mektubun tamamı neşrolunmalıdır. Biz, naklettığımız kısımları aslından istinsâh ettik. (A.Y.)

istiklal ve hakimiyetini Türk halkına dayanmakla temin kabul olabileceğini anladı. Bütün mevzuları Türk halkının hayatıdır; ıstırap ve hamasetle dolu, Anadolu köylüsünün hayatıdır; Mehmet Emin Bey'in ilk şiirleri, yaşadığı günlerde Anadolu köylüsünün hayatından alınma müsellevhalardan müteşekkil bir millî destandır. Bu millî destan tamamen demokratiktir: Fukaranın, zavallıların, elem ve ıstırap çekenlerin, yaralarını açıp gösterir. Emin Bey İstanbul ve saray şairleri gibi keyf ve eğlence şarkıları yazmak, söz oyuncakçılığı ile istidad ve zamanını heder etmek istemiyor: O'nun şiirleri merhamet ve şefkat dolu, hak ve insaniyeti seven, zavallı Türklerin yaralarına merhem arayan birer feryad, birer yardım istemedir. O da Tevfik Fikret gibi şiirlerde bir yaşama gayesi, bir sosyal maksat arıyor, «şiiri hayal oyuncağı addetmiyor.» -sonradan yazdığı «Benim Şiirlerim» manzumesi bu gayesini ne iyi anlatır:

«Zavallı ben, elimdeki şu üç telli saz ile

Milletimin felâketli hayatını söyleyim,

Dertlilerin göz yaşını çevrem ile sileyim!..»

Böyle düşünen, böyle duyan bir adam, milletin felaketsiz hayatını hazırlamış ve devam ettirmiş müesseselere tabii muhabbet ve hürmet göstermez: Emin Bey Osmanlı sosyal hayatının zirvesini teşkil eden padişaha, onu kuşatan türedi mahlûkata, İstanbul'u dolduran saray ve hükümet

adamlarına, onlara çatıp keyf ve sefasına bakan sahte münevverlere ve genellikle zulüm ve tahakküme kaynak veya âlet olanlara karşı derin ve ısrarlı bir kin ve husumetle doludur. Her şiirinde bu kin ve husumeti hissedilebilir. Emin Bey, yalnız demokrat değildir; köylülere muhtarın, mahallî beylerin, İstanbul efendilerinin reva gördüğü mezalimi tasvir eden şiirlerine bir ihtilalci ruhu ile üfleyebilmiştirler. Türkçe şiirler karanlık ve elemli manzara ve tesirlerle dolu olmakla beraber Türk şairi, ümitsiz bir bedbin değildir, O bütün bu içtimaî ve siyasî haksızlıkların önünü alabilecek bir kuvvete iman eder ki o kuvvet de «ilim»dir. Mehmet Emin Bey reformasyondan, Rönesansdan ve XVIII. asır felsefesinden aldığı mahdut ve mühim intibalarla **ilmin** ve bir dereceye kadar **hürriyetin** bütün yaralara sargı olabileceğine inanır. 1900 tarihlerinde beliren bu fikir ve hissi, gittikçe olgunlaşmıştır. İnkılabı müteakib şiirlerini toplayıp bastığı kitabında, «Türk Sazı»nda «Yaralılar» bölümünden sonra «Sargılar» kısmı gelir ve bu kısım Gutenberg, Luter, Colomb ile başlarken bunlara şair **Müjdeciler** adını vermektedir.

«İlim»e, «hürriyet»e iman, millî şairi, 1908 inkılabından önce «Genç Türkler»e, İttihad ve Terakkicilere yakınlıştırmıştı. Hatta bir aralık şair, yaradılış ve mizacını gözden geçirerek ihtilalci bir teşkilata üye oldu; «İttihad ve

Terakkî» fırkasıyla münasebet tesis eyledi. Belki şiirlerinde seçilmiş mevzuların mana ve gayeleri anlaşılmasından, belki ihtilalci fikir ve hareketlere temayülünün hissolanmasından, her halde vazifesini ilgilendirmeyen sebeplerden dolayı, 1907 senesinde,yani inkılabdan bir yıl evvel Rüşumat Evrak Müdürü Mehmet Emin Bey, Erzurum Rüşumat Nazırlığına tayin olunarak payitahttan uzaklaştırıldı; 1908 inkılabı vukua geldiği zaman, millî şairimiz Erzurum'da bulunuyordu.

Mehmet Emin Bey'in inkılabdan sonraki faaliyetinden ileride bahsedeceğiz. Şimdi bir noktanın daha açıklanmasını lüzumlu görüyoruz: Emin Bey Türkçe şiirlerini yazmaya başlamadan evvel Necib Âsım, Veled Çelebi ve Ş. Sami Beyler gibi Türkçülüğü bilhassa lisan, filoloji ve tarih sahalarında kurmaya ve yaymaya çalışan zatlar vardı; bunların fikirleri hemen hemen aynı olmakla beraber belki o zamanın siyasî şartlarından dolayı belli bir teşkilat haline geçmemişlerdi. Mehmet Emin ve Hikmet Bey'lerle Türkçülük edebiyat sahasına intikal etmiş oldu. Fakat bunlar da inkılaba kadar edebiyatta Türkçülük mesleğini üyeleri belli ve aralarında dayanışma bulunan teşkilatlanmış bir mektep haline getiremediler. Mehmet Emin Bey'in edebiyatta Türkçülük mesleğinin, bu yeni mektebi meydana getirdiğine şüphe yoktur; hatta Mehmet Emin Bey'le

fikir arkadaşları Raif Fuad ve Rıza Tevfik Beylerin, yeni mesleği teşkilatlandırmak için bir mecmua çıkarmaya teşebbüs ettikleri de bir emr-i vakidir; fakat bu mecmuanın bir nüshası bile neşredilemeyeceğini yukarıda anlatmıştık. Binaenaleyh inkılaba kadar ne lisan, ne tarih, ne de edebiyat sahalarında bir Türkçülük teşkilatının vücut bulmadığını görmüş ve tespit etmiş oluyoruz.

VII

SİYASÎ TÜRKÇÜLER

Osmanlı imparatorluğu dahilinde Türkçülük cereyanının, Yunan Harbi öncesi ve sonrasında, ne kadar gelişmiş olduğunu gördük. Aynı zamanda, yine Osmanlı Türklüğü kültürüne mensup bir iki adamın imparatorluk hudutları haricinde, Türkçülük cereyanına hizmet eden çalışmalarını zikretmeliyiz. Bunlar, Türkçülükle bilhassa siyaset sahasında meşgul olmuşlardır.

Söz konusu etmek istediğim kimseler, Tunalı Hilmi ile Akçuraoğlu Yusuf ve Hüseyinzade Ali Bey'dir.

Tunalı Hilmi

Hayatının son demlerinde Büyük Millet Meclisinde Zonguldak mebusu bulunan Tunalı Hilmi Bey, Tıbbiye Mektebinden kaçıp Avrupa'da genç Türk safiyetiyle yayına başlar başlamaz, kendisinin klasik Jön Türklerden biraz başka türlü düşünüp, başka türlü yazdığını gösterdi: Avrupa'daki Genç Türkler, İstanbul bey ve paşalarından veya bey ve paşazadelerinden ibaretti; hepsi, Osmanlı birliğini esas bir umde telakki eden meşrutiyetçi liberallerdi; hemen bir asırdan beri Avrupa'yı sarsan milliyet ve halkçılık cereyanlarını adam akıllı anlayamamış, hele Osmanlı

Ülkesinde bu cereyanların hasıl ettiği tesirleri hakkıyla kavrayamamış kimselerdi. «Anâsır» tabiriyle reel kıymetlerini «Millet»lerin «ittihadına» ve bu «ittihad» sayesinde «Osmanlı Milleti» namını verdikleri hayali varlığın «terakki» edeceğine, safdilane inanıyorlardı.

Tunalı Hilmi Bey de bu temel akidelerde, önceleri arkadaşlarından ayrılmaz; o da siyasetten «Osmanlıcı» dır; O da Midhat Paşa Kanun-ı Esasisi'nin uygulanmasını isteyen meşrutiyetçi ve hürriyetçidir; o da unsurların birleşmesi sayesinde «Osmanlı millet»inin terakki edeceğine iman edenlerdendir... Ancak, ilk yazılarından itibaren halka, Osmanlı ülkesinde halkın büyük çoğunluğu olan «Köylü»ye çok ehemmiyet verir; ve yazılarının çoğunu halka, köylüye hitaben yazar; onların dertleri az çok bilir; ve o dertleri kurcalayarak, halkı, köylüleri mevcut rejim, hükümet ve hükümdar aleyhine hareket ettirmek ister. Tunalı'nın ilk yazılarından, yalnız liberal ve meşrutiyetçi değil, liberal meşrutiyetçi olmakla beraber, halkçı, demokrat, Tuna havâlisinde yaygın bir tabir ile «padonyak» olduğunu görüyoruz. Bu siyasî fikir, hatta içtimaî, kelimelerine, üslubuna edasına ve risalelerinin isim ve şekline tesir etmiştir. Halka hitap ederken halkın anlamadığı Arapça ve Acemce kelimelerden, terkiplerden çekinir, halk tabirlerini atasözlerini çok kullanır, üslûbu -kötü ve yanlış bir tabir ile -«amiyane»dir, risalelerine ekseriya halkın camilerinde dinlemeye alıştığı «hutbe» tarzını, ve ismini verir, hutbe-lerde olduğu gibi anlatmaktan ziyade hürmet ve korku

duygularını telkin için âyet ve hadise ve ismini verir, hutbelerde olduğu gibi anlatmaktan ziyade hürmet ve korku duygularını telkin için âyet ve hadisler zikreder.

Tunalı'nın siyasî halkçılığı, lisanla «halkçılığını» ve - Türkçe yazdığı cihetle - «Türkçülüğünü» doğurdu. Yine o halkçılıktır ki Tunalı'nın «Milliyet» meselelerine, başka arkadaşlarından fazla ehemmiyet ve kıymet vermesine yol açtı. Başta çeşitli Osmanlı unsurlarına, kendi lisanlarında, yani Arnavutça, Arapça, Bulgarca, Rumca, Ermenice ilh. hitabelerde bulunmak isteyerek, bazı hitabelerini tercüme de ettirdi; fakat kendisine kulak asıp dinleyenlerin hemen münhasıran Türk olduğunu anlayınca, «unsurların birleşmesi», hayalinden uzaklaşmaya başladı; nihayet vak'aların uyarmasıyla siyasî Türkçülüğe kadar ilerledi. Lakin Tunalı bu son olgunlaşma noktasına, meşrutiyetin ilanından bir hayli zaman sonra ulaşabilmiştir. Bizce Hilmi Bey'in hususiyeti halkçılığıdır; bu halkçılıkta, Türkçülük bittabi bulunuyordu; fakat Tunalı kendisi bile galiba bunun pek farkında değildi.

Tunalı'nın Türkçülüğü sonradan vak'aların tesiriyle ortaya çıktı ve gelişti⁽¹⁾ ... Ve Ankara'da coşkun ve fazla heyecanlı bir hâl aldı⁽²⁾.

(1) «Memiş Çavuş, ben bu meclise girmeliyim». — Sayfa 13. Ankara, İtikat Matbaası, 1337 (1923)

(2) Tunalı Hilmi Bey, eski Tuna vilayetine Eski Cuma kasabasında, ağustos 1871 tarihinde doğmuştur. Kantarcıoğulları'ndan İsmail Ağa'nın oğlu Hilmi, alı ya-

Akçuraoglu Yusuf Bey

Akçuraoglu Yusuf'un biraz şuurlu Türkçülüğü Harbiye Mektebi sıralarından başlar. O zamanların yani Yunan Harbi arifelerinde, Necib Âsım Beylerin, Veled Çelebi Efendilerin, Bursalı Tahir Beylerin Türkçülüğe ait risale ve makaleleri yayınlanmakta idi; Gaspıralı İsmail Bey'in «Tercüman»ı da bir aralık İstanbul'a gelip dağıtılıyordu. Akçuraoglu'nun bu yazılarından fikir aldığı muhakkaktır. Bu tesirlere, bu nevî eski Türklük, orta Asya Türklüğü daüssilası ilave olunmalıdır. Akçura ailesinin kökü ve bağları, Yusuf'un daha on, on iki yaşında iken Orta Asya Türklüğünün bir köşesi, Başkırdistan bozkırlarını görüp, orada biraz çadır hayatı yaşaması, biraz kımız içmesi, bu daüssilayı belki izah edilebilir.

şında mühacir oldu. Ailesiyle dolaştığı Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde iptidâî ve rüşdi tahsil gördükten sona. Kuleli Tıbbiye İdadisi'ne yazıldı. Gülhane Tıbbiyesi'nin IX. salfhasında iken genç Türklük fikir cereyanına kapılarak. 1896'da İsviçre'ye kaçtı; ve orada neşriyata. siyasî faaliyet başladı. Bir hayli maceradan sonra 1902'de Kahire'ye yerleşti. Meşrutiyetin ilanını müteakib İstanbul'a döndü. Meşrutiyet hükümeti, Tunalı Hilmi Bey'i kaymakamlıklarda ve Muhacirin Müdüriyeti Sevkiyat-ı Hariciye memurluğunda istihdam etti. Miltareke devresinde İstanbul Meclis-i Mebusanı'na Ereğli'den mebus seçildi. Gazi'nin davetine uyarak Ankara'ya gelip «Büyük Millet Meclisi»ne âzâ oldu. İkinci ve üçüncü «Büyük Millet Meclislerine», «Cumhuriyet Halk Fırkası» tarafından Zonguldak mebusu seçtirildi. Meclislerde Tunalı'nın coşkun sesi. daima Türkçülük ve halkçılık uğrunda yükselmekte idi. 1928 senesi Temmuzun 24'ünde İstanbul'da vefat etti. Tunalı'nın başlıca eserleri 11 adet hitabesiyle. «Memiş Çavuş» piyesidir. Birkaç parçaya bölünen bu piyes manzumdur. «Memiş Çavuş» Türk köylüsünü temsil eden bir kahramandır.

(Bakınız: Yakub Kadri, «Koca Çocuğun Ölümine Dair» — Milliyet, 6 Ağustos 1928)

Akçura ailesi; Kuzey Türklüğünün eski ailelerindendir. Bütün aristokrat aileler gibi, Akçuraoğulları da baba ve dedelerini, dört yüz yıl evveline kadar, bilmem kaç göbek sayar, dururlar. Yusuf'un babası, büyücek bir çuha fabrikası sahibi, oldukça zengin Hasan Bey adlı bir fabrikatör idi. Anası, Kazan'ın eski, maruf ve zengin bir ailesi olan Yunusoğulları'ndan Bibi Kamer Banu Hanım'dır. Yusuf, 1879 senesi Kanun-ı evvelinin (Aralık)/ ikinci günü, Volga sahilindeki Simbir (bugünkü Olyonovsk) şehrinde doğdu. Yusuf, henüz iki yaşında iken babasını kaybetti ve yedi yaşını ikmal etmeden anasıyla beraber İstanbul'a geldi; ve İstanbul'da, elifbadan başlayarak tahsil merhalelerini katettikten sonra, 1897 senesi Harbiye Mektebinden Erkan-ı Harbiye sınıflarına ayrıldı.

Akçuraoğlu, daha mektepte iken muharrirliğe heves etmişti. İlk basılı makalesi Türklüğün iki kolunu birbirine tanıtmak yolunda yazdığı **Şahabeddin el-Mercani** tercüme-i halidir. 1897'de, İstanbul'un «Malumat» mecmuasında yayınlanan bu makale, Kuzey Türklüğünün en ünlü âlimlerinden ve Kuzeyde dinî yenilik ve millî uyanış hareketinin ilk reislerinden yukarıda ismi geçen Şahabeddin Hazret'in düşünce ve çalışmalarını ve bu suretle Kuzey Türklüğünün irfan seviyesini, fıkri hareketlerini, Güneydeki kardeşlerine anlatmak maksadıyla yazılmıştı⁽¹⁾. Yu-

(1) «Musavver Mâlûmat» gazetesinin cilt: XXI, numara: 69;20 Kanun-ı evvel 1312 (=2Kanun-ı sani 1897) tarih ve numaralı nüshasında, Hazret'in bir resmiyle beraber yayınlanmıştı. Aynı makale Kazan'da Hazret'in 100. doğum yıldönümü münasebetiyle telif olunan «Mercani» adlı büyük kitabı da idhal olunmuştur. «Mercani», Kazan, Maarif Matbaası 1333 (1915) sayfa 422.

suf, «Şahabeddin Hazret» tercüme-i haliyle beraber Güney'de millî fikir mevzularından ve asri medeniyete iltihak taraftarlarından «Kayyumu'n-Nâsirî» nin tercüme-i halini de yazıp aynı mecmuaya vermiş ise de, bu ikinci makale basılıp yayınlanmamıştır.

Bu sıralarda Akçuraoglu Yusuf, tatil aylarını, akrabasının oturduğu Kazan, Simbir şehir ve köylerinde geçirerek, Kuzey Türklüğünün hayat ve düşüncelerini yakından takibe imkân buluyordu ve yol üzerinde bulunan Kırım'ın Bahçesaray'ına uğrayarak eniştesi İsmail Gaspıralı'yı ziyaretle ondan feyz alıyordu. Amcalarından Simbir'de oturan Akçuraoglu İbrahim Bey, çeşitli Batı lisanlarıyla eski ve yeni Türkçe lisanlarına vakıf, Uygurca'yı okuyup yazabilen araştırmacı bir zattı. Yusuf, İbrahim Bey'i ve zengin kütüphanesini ziyaret ederek, amcasının Türk âlemine Türkolojiye ait sohbetlerinden istifade de kusur etmiyordu. Bizzat Şehabeddin Hazret ile Kayyumü'n-Nasır'yi de ziyaret etmişti. İşte söz konusu iki tercüme-i hâl, bu sıra seyahatlerinden ve bu ziyaretlerden sonar kaleme alınmıştır.

Yusuf, harbiyenin ikinci sınıfında iken, Genç Türklük düşüncesine katılma ve hizmet töhmetiyle kırk beş gün pırangabendliğe mahkum oldu. Mahpustan çıkarıldığı zaman Mekâtib-i Harbiye Nazır-ı Sanisi Rıza Paşa, kendisine ancak sınıfının en çalışkanlarından olduğu (sınıfın dördüncüsü idi) dikkate alınarak lütufkâr davrandıklarını ve bu yolda ikinci bir hareketi hiss olunursa mutlaka tard olunacağını ihtar etmişti.

Erkan-ı Harbiye sınıfına ayrılmasından birkaç ay sonra tekrar tevkif olunarak, o zamanlar İstanbul'un bütün münevver ve hürriyetperver gençliğini korkutan Taşkışla Divan-ı Harbi'ne sevk olundu. Yusuf'un sınıf arkadaşlarından bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin Londra Sefiri bulunan Ahmet Vefik Bey de (sınıfın birincisi idi) Divan-ı Harbe gönderilenler içinde bulunuyordu. Divan-ı Harb, hiçbir ciddi sebep olmadığı halde, her iki Erkan-ı Harbiye Mülazım-ı Sanisini askerlik mesleğinden tard ve Yusuf'u müebbeden kalebendliğe mahkum etti!...

Taşkışla Divan-ı Harbi mahkûmları, II. Abdülhamid'in bir iradesiyle, mahkûmiyet dereceleri nazara alınmaksızın topyekûn (Fizan)a gönderilmek üzere Trablusgarb'a sevk olundular. Ancak 84 kişinin Fizan'a gönderilmesine kafi meblağın Trablusgarb Vilayet-i Celilesi hazinesinde bulunamaması sayesinde, bütün sürgünler Trablusgarb Kalesi'nin eski kasrında hapsolundular; kısmen yerin üstünde bir asker koğuşunda, kısmen yer altında bir nevi zindanda geçen bu mahpusluktan, Avrupa'daki Genç Türklerin bir zümresiyle Osmanlı sultanı arasında akdolunan mütareke şartlarından birisinin tatbiki suretiyle kurtulabildiler. Hiç olmazsa şehir dahilinde hareket serbestliğine kavuşan Akçuraoglu, Fırka Erkan-ı Harbiyesi'ne katılmış Erkanı Harbiye Mülazım-ı Sanisi rütbe memuriyetiyle bir müddet erkanı- Harbiye Kalemin'de ve livalara muallimlik vazifesinde çalıştıktan sonra, arkadaşı Ferid Bey'le beraber, ufak

bir maltız kayığı içinde Trablus'tan kaçarak, Fransa'ya, Paris'e gitti.

Paris'te ilk görüştüğü **Türk mültecilerinden Doktor Şerafeddin Mağmumi merhum**, kendisine Osmanlılık fikrinin çürüklüğünden, çeşitli unsurların anlaşmasını temin etmenin imkânsızlığından, Türk milliyetperverliğinden gayri hiçbir salim fikir bulunmadığından, Batılıların umumiyetle Doğu ve Türk düşmanlıklarından, medenilerin dillerine doladıkları adalet ve insaniyet sözlerine inanmak tam bir ahmaklık olacağından ve bütün bu hakikatleri ona Paris'teki hayat ve gözlemleri telkin etmiş bulduğundan bahseylemişti. Doktor Şerafeddin Mağmumi'nin bu sözleri milliyetçiliğin izleri zaten dimağında biraz mevcut olan Akçuraoğlu'na çok derin bir tesir icra ettiğini hâlâ hatırlarım.

Ahmet Ferid Bey'le Yusuf, vakit geçirmeksizin «Serbest Ulum-ı Siyasiye Mektebi»ne talebe kaydolundular. O zamanlar (1899) Boutmy, Albert Sorel, Funk Bretano, Anatole Leroy-Beaulieu, Renouvier, Levy Bruhl gibi Fransa'nın ünlü âlimlerinden sayılan zatlar, mektepte ders veriyorlardı ve zatların hepsi, bazı zaman farkı olmakla beraber, **ciddi milliyetperverlerdi**. Bu üstadlar her iki ilim talibinin fikir ve muhakemelerine artık değişmeyecek kadar belirli bir veche verdiler. Albert Sorel, bütün bugünkü asır tarihinde, en hakiki amil olarak «millet»leri buluyor-

du. Funk Breantano, tarihi hayatta «İktisadi amiller»i asli amil tanıyordu ve eşkal-i zevahire, mücerred efkâr ve amale değil, realitelere kıymet vermeyi talim ve telkin ediyordu. Boutmy, bilhassa siyasî ve sosyal müesseselerin meydana çıkışında milletlerin psikolojisine dikkati çekerek evolasyon yoluyla meydana çıkışların sağlam olduğunu göstermeye ve ispata çalışıyordu. Hasılı Giyom sokağının bu alayızsız, fakat pek ciddi mektebi, Doğuya ancak bazı kritikleri gelebilen siyasî ve sosyal fikirlerin menbalarından biri idi. İlme susamış gençler, bu menbadan kana kana içebilirlerdi.

Akçuraoglu'nun Güney ve Kuzey Türklüğü muhitlerindeki müşahedelerinden ve kendinden önce gelen Türkçülerin eserlerinden, sohbetlerinden çıkmış intibalara dayanan siyasî ve sosyal fikir ve muhakemeleri, siyasî ilimler mektebinde hayli açıklık kazandı; Akçuraoglu, siyasî ilimler mektebinden aldığı derslerle milliyetçiliği ve Türkçülüğü siyaset sahasında düşünmeye başlamıştı.

Yusuf, bir taraftan mektebine devam ederken; diğer taraftan Genç Türk toplantılarına da giderdi. **Ahmet Rıza Bey** tarafından yayınlanan Türkçe **Şûrâ-yı Ümmet** gazetesinde birkaç makale, Fransızca «**Meşveret**» gazetesinde, Fransız tarihçilerinden «Male» ve «Debidour»u tenkid ederek Midhat Paşa'nın meşrutiyetperverliğinde samimi olduğunu iddia ve ispata çalışan uzunca bir makale ve-

rip yayınlattırmıştır⁽¹⁾ . «Şûrâ-yı Ümmet»te çıkan makaleler, daha sonra İstanbul'da küçük bir risale halinde toplanmış ve yayınlanmıştır⁽²⁾. Çoğu 1902 senesinde yazılmış olan bu makalelerin Ulum-ı Siyasiye Mektebi derslerinden çok mülhem olduğu fakat, İttihat ve Terakki, akidelerinden tamamen sıyrılmadığı görülür: Bu makalelerde milliyet meselesine temas olunmakla beraber, henüz siyaset sahasında milliyetperverlik yoluna katiyetle gidilmemiştir. Ancak bir iki noktada, Sorel'in tesiri altında, «Milliyet»in kuvvet, kıymet ve ehemmiyeti anlatılmak istenilmiştir ve hiçbir makalede «Millet-i Osmaniye» tabiri yoktur. Onun yerinde «Osmanlı ülkesinde oturan muhtelif akvam», «Heyet-i Müctemia-i Osmaniye», «Heyet-i Osmaniye» gibi tabirler kullanılıyor. Osmanlı ülkesinde oturan halkların, kavimlerin kavimce menfaatleri müşahede ve ifade olunuyor. Osmanlı topluluğunun bu kaimler tarafından bozulmakta olduğu tespit ediliyor. Fakat muharrir henüz, Osmanlı birleşmiş topluluğunun, çok çetin, âdeta olmayacak şartların meydana gelmesi halinde muhafaza imkân haricinde bulunmadığını zannediyor: «Cemiyet-i Osmaniye»nin öyle bir şekil ve hâl kabul etmesi gerekir ki

(1) Extrait de «Mechveret»: Midhat-Pacha, la Constitution Ottomane et l'Europe, par Y.A. Paris, 1903.

(2) «Eski Şûrâ-yı Ümmet»te çıkan makalelerimden —İstanbul, «Tanın Matbaası» 1320 (1913).

Osmanlı ülkesinde oturan halk, anılan birleşmiş topluluğun haliyle muhafazasında menfaatkâr olsun, yani ayrılmakta yalnız faide bulmamakla kalmasın, ziyan görsün.» («Bir tavsiye»-Sayfa 38). Aynı makalenin biraz aşağılarında ise şöyle deniliyor: «Memleketin durumunun düzelmesi demek, yalnız idare şeklinin değişmesi demek değildir, bütün Cemiyet-i Osmaniye'nin inkılabı demektir.» (Sayfa 41).

1903 öğretim yılı nihayetinde, Akçuraoglu Yusuf, Paris Serbest Ulum-ı Siyasîye Mektebi'nde üçüncü mükâfatla diploma aldı. Diploma alabilmek için hazırlanması gereken Travail (iş)in ünvanı: «Esai sur l'histoire des Institutions de l'Empire Ottomans (Osmanlı Saltanatı Müesseseleri Tarihine Dair Bir Tecrübe)»dir. Aslı olan Fransızcadan «Medhal» kısmı bilahare Türkçeye tercüme olunarak basılıp yayınlandı⁽¹⁾, asıl metni ve hatimesi henüz basılmış ve yayınlanmış değildir.

Muharrir, eserin methalinde, Osmanlı saltanatı müesseselerinin asıl kaynaklarından olan Türk ve İslam hukuk ve teşkilatına dair umumî bilgiler verdikten sonra, asıl metninde, «Eski rejim» ve «Yeni rejim» diye ikiye ayırdığı Osmanlı müesseseleri tarihinin büyük vakıalarını toplamaya

(1) «Bilgi Mecmuası»nın 1'inci ve 2'inci numarasında basılmış ve yayınlanmıştır. İstanbul 1329 (1914).

ve bu müesseselerin görebildiği kadar mümeyyiz vasıflarını tespit ve izaha çalışmıştır; hatimesinde ise Osmanlı İmparatorluğu'nun ne yolda değiştirilmesinin uygun olacağına dair, şahsi görüş ve düşüncelerini ortaya koymuştur. Derslerden tasarruf olunabilen dar zamanda, ancak sınırlı kaynaklardan istifade ile yazılan bu mektep çalışmasının ciddi bir ilmî kıymeti olmamakla beraber, Akçuraoglu'nun o zamanlar siyasette milliyete meselesine akışını göstermesi itibariyle bir ehemmiyeti vardır. Eserin hatimesi nihayetlerinde muharir, Osmanlı Saltanatı'nda ıslahat meselesine birkaç açıdan bakılabileceğin ifade ediyor:

a) Bir unsurun menfaati, b) Muhtelif unsurların menfaati, c) Hükümdarın ve hükümeti elinde bulunduranların menfaatleri, nihayet d) «Devlet»in menfaatleri. Mevcut bilgilerime göre, «Genç Türk» namını taşıyan ıslahatçılarla, Tanzimatçılar, söz konusu meseleyi münhasıran «Devlet» açısından halle çalışmışlardı; lakin bu hareketlerin fikriyatında muhtelif görüşlerin ayırım ve tahliline girişilememişti.

«İş»in muharriri de, henüz hayatını sürdürmesinin imkân haricine çıkmamış olduğuna inandığı Osmanlı Devleti'nin yani «Devlet»in menfaati açısından, mütalaa ve muhakemesini yürütmüştür. Akçuraoglu'na göre bu açıdan Genç Türkler programının asıl ilkesinin uygulanması mümkün değildir: **«Milliyet fikrinin bu kadar inkişafından ve muhtelif milliyetler arasında ve bilhassa iki din**

arasında bu derece husumetin tahsilinden sonra, imparatorluğun unsurlarını birleştirecek ve kaynaştıracak bir millet teşkil etmek mümkün değildir.»

Muhafazakârların istedikleri gibi kuvvet ve icbarla da İmparatorluğun birlik ve bütünlüğünü muhafaza mümkün değildir. XX. asır Avrupası buna müsaade etmez. Eğer I. Selim, IX. Şarl veya Katolik Ferdinand zamanında bulunsaydık, Müslüman olmayanların cümlesini imhaya ve Müslümanları bir millet halinde birleştirmeye muktedir olabilirdik...»

Biraz aşağıda:

«Bana öyle geliyor ki Müslüman olmayan milliyetlerin «otonomi»leri mukadderdir. Eğer Osmanlı Devleti bu milletler için kendiliğinden hemen hemen müstakil «self gouvernement»ler teşkiline razı olmazsa, onlar kuvvet ve şiddetle «otonomi»lerini koparıp alacaklardır. İgnatiev, «ya otonomi ya anatomi» demekle haklı idi; ikinci imparatorluk, Osmanlı saltanatında «imtizac ve temâsül (:uyuşma ve benzeme)» prensiplerinin tatbikini teşvik ile hatalı hareket etmiştir.

«Bundan dolayı, ya Osmanlı saltanatı eski tecrübelerinden istifade ederek, imparatorluğun Müslüman olmayan unsurlarına millî otonomiler verecek ve bu suretle onların devlete olan zayıf bağlarını büsbütün kesmelerine mani olabilecek (zira bu unsurların kuvvetli bir tanzim ve tertip

edilmiş parçalar halinde bulunmalarında daima menfaatleri vardır); yahut anılan unsurların demir ve ateşle otonomilerini kazanmalarını bekleyecektir.»

Hatime şu sözlerle bitiyor:

«Hasılı Osmanlı İmparatorluğu, varlığını koruyabilmek için bir birleşik devlete (etat fédératif) şekle dönüşmelidir.» Bu satırlar, 1903 tarihinde, yani İkinci Osmanlı Meşrutiyetinin ilanından beş, Arnavutluk, Makedonya ve Batı Trakya'nın ayrılmasından on beş sene evvel yazılmıştı; ve o zamanlar İttihat ve Terakki Fırkası'nda hakim ve yürürlükte olan düşünceye tamamen zıt idi; âdem-i merkeziyet taraftarı Genç Türkler bile, idari âdem-i merkeziyetlere kadar gidiyor ve açıktan milliyetlere bir hak tanımak cesaretinde bulunmuyorlardı...

Vakıa Akçuraoğlu'nun bu nazari reçetesinin de eksik bilgilere ve safdiline muhakemelere dayandığını itiraf etmeliyim:

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan, mesela Makedonya, Sırp, Bulgar ve Romenlerin millî otonomilerini kazanmakla, Osmanlı İmparatorluğu birliğinde yaşamaya razı olacaklarını tasavvur, meselenin mühim unsularından olan Sırp ve Yunan Krallıklarıyla Bulgar Prenslüğünü ve büyük devletlerin Balkanlardaki tesirlerini hiç de nazara almamak demekti: Bundan başka bazı unsurlar arasında belki bir asırdan beri had bir surette mevcut husumet de unu-

tulmuş gibi idi; keza bu unsurların bir arada yaşamaktan elde edebilecekleri menfaatler de kâfi derecede araştırılmış değildi. Bu mütalaaların mevzuumuza göre ehemmiyeti, 1903'den itibaren Akçuraoğlu Yusuf'un artık Osmanlı birliğinin şiddetle sarsıldığına ve Osmanlı ülkesinde oturan milletlerin, millî gayelerine ulaşmalarını önlemenin mümkün olmadığına dair kesin kanaatıdır; yani milliyet meselesine verdiği kıymet ve ehemmiyettir.

Milliyet meselesine verdiği bir kıymet ve ehemmiyete, Akçuraoğlu'nun gittikçe daha salim bir anlayışa götürecektir...

Akçuraoğlu Yusuf, Paris'te tahsilini bitirdikten sonra Osmanlı Devleti hudutları kendine kapalı bulunduğundan Rusya'ya akrabasının yanına gitti ve Akçura ailesinin asıl kökleri olan «Züyebaşı» köyünde amcası Yusuf Bey'in yanında bir müddet kaldı. İşte bu köyde iken, «Kahire» de çıkan, Türk gazetesine «Üç Tarz-ı Siyâset» ünvanlı makalesini yazıp gönderdi.

Bu uzunca makaleye, gazetenin baş muharriri Ali Kemal Bey (Ferid Paşa Hükümetinde Dahiliye Nazırı olan Ali Kemal), «Cevabımız» başlıklı, tenkit eden ve hatta alay eden bir makale ile mukabele etti. O sıralarda Mısır'da bulunan Ahmet Ferid Bey (Büyük Millet Meclisi Hükümetinde Milliye ve Dahiliye Vekili ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Londra Sefiri olan zat), «Bir mektup» ile arkadaşı Yusuf'un düşünce ve görüşlerini açıklamak ve kısmen

doğrulamak yolunda münakaşaya karıştı. Ve bu bir sıra makaleler «Türk» gazetesinin 24-34 numaralı nüshalarında (Mayıs, Haziran 1904) basılıp çıktı ⁽¹⁾ .

Akçuraoğlu Yusuf'un kendi bakış açısından en mühim eseri olan bu birkaç sütunluk makale ile, ilk defa **siyasî sahada Türkçülük** meselesi, bütün açıklığı ile söz konusu edilmiş oluyordu; bu makalede ilk defa, Osmanlı Saltanatının takip ettiği veya takip edebileceği «üç tarz-ı siyaset» yani «**Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük**» sarih bir surette tespit ve beyan olunuyordu.

Makale şu sûrette başlıyordu:

«Osmanlı iilkesinde Batıdan feyz alarak, kuvvet kazanmak ve terakki arzuları uyanalı belli başlı üç siyasî yol tasavvur ve takip (Ebaucher) edildi sanıyorum: Birincisi Osmanlı hükiimetine tabi muhtelif milletleri tasnif ederek ve birleştirerek bir Osmanlı Milleti vücuda getirmek. İkincisi hilafet hakkının Osmanlı Devleti hükiimdarında olmasından istifade ederek biitün İslamları söz konusu hükümetin idaresinde siyasetten birleştirmek (Frenklerin Pan-İslamisne) dedikleri Üçüncüsü ırka dayanan siyasî bir Türk milleti teşkil etmek.»

⁽¹⁾ Bu üç makale «Türk» de yayınlandıktan sonra Mısır'da bir risale halinde toplanıp basılmıştır. Risalenin nüshaları kalmadığından İstanbul'da basıldı. «Üç Tarz-ı Siyaset» İstanbul, Matbaa-i Kader. 1327 (1912). Şimdi nüshaları nadirdir.

Bu suretle «Üç Tarz-ı Siyaset» kısaca tarif olunduktan sonra, beherinin biraz genişçe açıklamasına geçiliyordu. Türkçülük siyaseti hakkında şöyle deniliyordu:

«İrk üzerine müstenit bir Türk siyasî milleti husule getirmek fikrî pek yenidir. Gerek şimdiye kadar Osmanlı Devleti'nde, gerekse gelip geçen diğer Türk Devletleri'nin hiçbirisinde bu fikrîn mevcut olduğunu zannetmiyorum. Şu muhakkak ki son zamanlarda İstanbul'a Türk milliyeti arzu eden bir mahfel, siyasî olmaktan ziyade ilmî bir mahfel teşekkül etti. Şemseddin Sami, Türkçe şiirler muhterem müellifi, Necib Âsım, Veled Çelebi ve Hasan Tahsin(?) bu muhfelin göz görünen üyeleri olup, «İkdam» bir dereceye kadar düşüncelerinin benimseyicileridir.»

«... En çok Türklerle meskûn Rusya'da Türklerin birleşmesi fikrinin müphem bir surette varlığına inanıyorum. Henüz doğmuş olan «İdil edebiyatı» Müslüman olmaktan ziyade Türk'tür, dış basıklar olmasa bu fikrin kolaylıkla gelişmesine Osmanlı ülkesinden fazla müsait muhit, Türklerin en kalabalık bulundukları Türkistan ile Yayık ve İdil havzaları olurdu. Kafkasya Türklerinde bu fikir mevcut olsa gerek, Azerbaycan'a Kafkas'ın fikrî tesiri olmakla beraber Kuzey İran Türklerinin ne dereceye kadar Türklerin birleşmesi taraftarı oldukların bilmiyorum.»

«Ne olursa olsun, ırka müstenit bir siyasî millet icadı fikrî henüz pek turfandadır, pek az yaygındır.»

Makalenin ikinci kısmında «bu üç siyasetten hangisinin faydalı ve kabil-i tatbik olduğu» araştırılıyor ve derhal «faydalı dedik, lakin kime ve neye faydalı» suali soruluyor.

«Bu suale cevap ancak meyl-i tab'ımız diğer bir tabirle aklınızın henüz tahlil edemediği, hak veremediği hissimiz verebilir: Ben Osmanlı ve Müslüman bir Türküm; bundan dolayı Osmanlı Devleti, İslamiyet ve bütün Türkler menfaatine hizmet etmek istiyorum. Lakin siyasî, dinî ve nesebî olan bu üç cemiyet menfaatleri müşterek midir? Yani birisinin kuvvetlenmesi, diğerlerinin de kuvvetlenmesine sebep olur mu?»

Bu suale cevap verebilmek için üç cemiyetin menfaatlerini mukayese ederek nihayet şu karara geliyor:

«Her üç cemiyete mensup bir şahıs Osmanlı Devleti menfaatine çalışmalıdır. Lakin Osmanlı Devleti'nin menfaati yani kuvvet kazanması bahsimizin mevzuunu teşkil eden üç tarz-ı siyasîden hangisini takiptedir ve bunlardan hangisi Osmanlı ülkesinde tatbik edilebilir?»

Makalenin üçüncü ve son kısmı, bu son suallere cevap araştırıyor: «Osmanlı milleti teşkili» gayesiyle yapılan tecrübeleri, buna karşı çıkan iç ve dış engelleri etraflıca anlattıktan sonra diyor ki: **«Binaenaleyh, zannımca artık Osmanlı milleti vücuda getirmekle uğraşmak, beyhude bir yorgunluktur...»**

Akçuraoğlu nazari olarak ulaştığı bu neticeye, bundan sonra ef'alinde, hareketinde daima sadık kalacak ve makalesinin yayınından dört sene sonra «İttihat ve Terakki» cemiyetinin Osmanlı ülkesinde Meşrutiyet ilan ettirmesini müteakib ortaya çıkabilir zannettiği unsurların birleşmesi siyasetine karşı bir vaziyet alamayacaktır.

«Osmanlı milleti vücuda getirmek» siyasetini bu suretle attıktan sonra makale «Tevhid-i İslam» (İslam Birliği), ve «Tevhid-i Etrâk» (Türk birliği) siyasetlerinin münakaşasına geçiyor ve muharririn bu iki siyasetten birisini diğerine tercihte tereddüt eylediği görülüyor. Mamafih «Tevhid-i İslam» dan bahsederken, «Tevhid-i İslam siyasetinin tatbikinde dahili maniler, az güçlük ve katlanılabilecek surettedir; lakin harici maniler pek kuvvetlidir. Osmanlı devletinin ciddi bir surette Tevhid-i İslam siyasetini tatbik kalkışmasına, (Hıristiyan Devletleri), belki de muvaffakiyetle karşı koyarlar.» diyerek İslam siyasetinin tatbik olunabilmesinin pek şüpheli olduğunu izhar ve ifade ediyor.

«Tevhid-i Etrak» siyasetine gelince, bunun tatbiki mümkün olduğu takdirde, yazarın görüşüne göre birçok faydalarından birisi, «Osmanlı ülkesindeki Türklerin hem dinî, hem ırkî bağlar ile pek sık birleşmesine ve esasen Türk olmadığı halde bir derece Türkleşmiş diğer Müslümanların daha ziyade Türklüğe benzeme»sine ve hatta **«henüz hiç benzememiş ve fakta millî vicdanları bu-**

lunmayan unsurların da Türkleştirebilmesine» hizmet edeceği keyfiyetidir. Buna mukabil, Türkçülük siyasetinin «Osmanlı ülkesinde oturan, Müslüman olup da Türk olmayan ve Türkleştirilmesi mümkün olunmayan kavimlerin Osmanlı Devleti elinden çıkması ve İslamiyeti Türk ve Türk olmayan kısımlarına ayrılarak artık Osmanlı Devleti'nin Türk olmayan Müslümanlar ile ciddi bir münasebeti kalmaması mahzuru vardır.»

Muharir, «Batı'nın tesiriyle Türkler arasında milliyet fikirleri girmeye başlamış» olduğunu tesbit etmekle beraber, siyaset sahasında Türkçülüğün «henüz yeni doğmuş bir çocuk» olduğunu söyleyerek; mamafih «zamanımız tarihinde görülen umumî cereyanın ırklarda» olduğunu ve «Türk birliği» aleyhine harici manilerin nispeten az bulunduğunu ve hatta bazı Avrupa devletlerinin «Rusya'nın menfaatlerini zararlı olduğu için bu siyaseti destekleyebileceklerini» ilave ediyor.

«Osmanlı milliyeti» siyasetinin Osmanlı Devleti'ne faydalı ve kabil-i tatbik olmadığına katiyetle hükmeden Akçuraoğlu Yusuf, İslam ve Türk siyasetlerini tercihte bu katiyeti gösteremediğinden, «Üç Tarz-ı Siyaset» makalesi, «Türk» gazetesini muharirlerine tevcih edilmiş şu sual ile son buluyor: «Müslümanlık, Türklük siyasetlerinden hangisi, Osmanlı Devleti için daha faydalı ve kabil-i tatbiktir?»

Evet, Akçuraoğlu, bu makalesinde «Türklük», yahut makalede ekseriya zikrettiği tabir ile «Tevhid-i Etrâk» si-

yasetini, «Müslümanlık» yahut «Tevhid-i İslam» siyasetine tercih ederek fikri evelüsyonunu henüz tamamlamış değildir; fakat fikri evelüsyonunun hangi cihete doğru gittiğini, bu makaleden çıkarmak kabildir: Makalede Türkçülük siyasetinden bahsederken *«İslam dinî; Türk milliyetinin teşkilinde mühim bir unsur olabilir. İslam Türklüğün birleşmesinde son zamanlarda Hristiyanlıkta olduğu gibi içinde milliyetlerin doğmasını kabul edecek şekilde değişmelidir. Bu değişme ise hemen hemen mecburidir de; Zamanımız tarihinde görülen umumî cereyan ırklardadır. Dinler, dinler olmak bakımından gittikçe siyasî ehemmiyetlerini, kuvvetlerini kaybediyorlar. İçtimaî olmaktan ziyade şahısileşiyorlar. Dolayısıyla dinler ancak ırklarla birleşerek ırklara yardımcı ve hizmet edici olarak siyasî ve içtimaî ehemmiyetlerini muhafaza edebiliyorlar»* denilmektedir.

Bugünkü düşünceme göre, bu makalede mühim bir tahlil noksanı vardır: «Türklük siyaseti» ile «Türk birliği», «İslam siyaseti» ile «İslam birliği» birbirlerine karıştırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin içerde «Türklük» veya «İslam» siyaseti takip etmesi, dışarda «Pan-Türkist» veya «Pan-İslamist» olmasını mutlaka icap ettirmez. Ve bu tahlil de yapılabilmiş olsa idi, 1908'den bugüne kadar vaki olan hadiseler, daha çok açık görülmüş ve ifade edilmiş olurdu.

Ne olursa olsun, vak'alara dayanacak aksi açıklanınca-ya ve isnat edilinceye kadar iddia olunabilir ki bu makaleden evvel Osmanlı saltanatının son devresindeki siyaset tarzlarını tasnif ve tayin eden ve her tarza belli bir isim vererek ana çizgilerini meydana çıkaran bir eser yazılmış değildir; bundan başka hemen bir asra yakın, lisan, edebiyat ve filoloji ve hatta siyaset sahasında Türkçülük fikri ve fikri cereyanı mevcut olduğu halde, Türk milliyetçiliğinin siyasette haiz olabileceği kıymet ve ehemmiyete dair, «Üç Tarz-ı Siyaset» den önce bu derece açıklık ve kesinlikle görüş beyan eden bir eser yazılmış olduğunu da bilmiyorum⁽¹⁾ .

«Üç Tarz-ı Siyaset»in ehemmiyeti de, işte bu tahlil ve tespitlerindendir. 1908 Meşrutiyetini müteakip, «Osmanlılık, İslamlık ve Türklük (... tasnifi ve bu tabirlerin ifade ettiği siyasî ve içtimai mefhumlar, Osmanlı ülkesinin içinde ve dışında, bilhassa Türkler arasında çok işlendiği gibi, siyasî ve içtimaî hayatın tatbikat sahasında dahi her üç tarz-ı siyasetin daha ziyade açıklık ve şuursal tahakkuk ettirilmesine çalıştığı bir emr-i vakidir.)

«Üç Tarz-ı Siyâset» Batı muharrirlerinin dikkatin içermekte de gecikmemiştir. Yalnız şarkiyat ile meşgul bazı hususî mecmua ve serlerde değil, Doğuya ait umumî eser-

(1) Eğer mevcut olup da haberdar olmamış isem, bilenlerin lütfen beni uyarmalarını ve aydınlatmalarını rica ederim. (A.Y.)

lerde bile Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük fikir ve siyasetlerinden, tabirler aynen kullanılmak üzere bahsedilmeye başlanmış ve «Üç Tarz-ı Siyaset» muharriri, Türkçülük hareketinin reis, kurucu ve yayıcılarından olarak gösterilmekte bulunmuştur⁽¹⁾ .

Akçuraoğlu, «Üç Tarz-ı Siyaset» makalesini bir sual ile bitirmiş olmakla beraber, Rusya'dan geldiği zaman, bütün Türk âleminde, kültür ve siyaset sahalarında, milliyet fikrinin tatbiki kabul ve faydalı olduğuna kanaat getirmiş bulunuyordu. Ve Rusya'da bulunduğu seneler, bu fikrinin yayılmasına hayli müsaid idi: Yusuf, Rus-Japon muharebesi ve onu takip eden 1905 ihtilali ve Rusya'da meşrutiyetin ilan ve tatbiki sıralarındadır ki Rusya'da bulundu. Za-

(1) Bu yolda yazılan eserlerden gözüme işenleri aşağıda gösteriyorum:

1- P. Krisal, «Les Turcs á la recherche d'une áme nationale», «Mercure de France» V.: 47, No: 3640. — 14 Août 1912.

2- x, Les Courants politiques dans la Turquie contemporaine. — «Revue du monde Musulman» V.:XXI, Decembre 1912.

3- x, Le Panislamisme et le Panturquisme, «Revue du monde Musulman» V.: XXII, Mars 1913.

Kırk sayfalık bu uzun makalede «Üç Tarz-ı Siyaset» hayli etraflıca tahlil tetkik ve tenkid edilmiş ve Akçuraoğlu Yusuf, İslam birliği fikrinin kurucu ve yayıcılarından Seyid Cemaleddin Afgani ile mukayese olunmuştur.

4- Gaston Gaillard, «Les Turcs et l'Europe». Paris, 1921, page: 298.

5- Lothrop Stoddard, Le nouveau monde de l'Islam, traduit de l'anglais, Paris, Payot 1923.

Lothrop Stoddard - «Yeni âlem-i islam», İngilizceden Türkçeye tercümesi — Mütercim Ali Rıza Seyfi — İstanbul, 1922 — sayfa 229.

6- A. Sanhoury, «Le Califat», Lyon, 1926. sayfa 495.

7- Commandant M. Larcher, «Le guerre turque dans la guerre mondiale», Paris, Chiron, 1926. «Le probleme turc» sayfa: 17-37.

ten Kuzey Türklüğü muhiti, yukarıda zikrolunan Şahâbeddin Mercani, Gaspıralı İsmail Bey gibi milliyetçilerin ve onların öğrencilerinin senelerden beri lisan ve kültür sahasında devam eden irşadıyla, siyasî sahada dahi milliyetçi, Türkçü, hatta «Bütün Türkçü» (Pan-Türkist) fikirlerin neşr ve telifine hayli müsait bir zemin haline gelmişti. Akçuraoğlu, bu vaziyetten derhal istifayede ve siyasî sahada Türk milliyetçiliği fikirlerini her vasıta ile yaymaya ve bu yolda mümkün olan teşkilatların tesisine çalıştı. Evvelen, ekserisine yakınlık ve akrabalık bağlarıyla bağlı bulunduğu «Kazan» zengin ailelerinin gençlerini aydınlatmaya ve teşkilatlandırmaya uğraştı ve Kazan gençliğini aydınlatmak maksadıyla o sırada da «Kazan»ın yenileşme yoluna girmiş medreselerinden «Medrese-i Muhammediye» de tarih, coğrafya ve Osmanlı - Türk edebiyatı muallimliğini deruhte etti⁽¹⁾ . Sonra Kazan'da «**Kazan Muhbiri**» adlı bir gazete çıkarttırmaya muvaffak oldu ve Kuzey Türkçesiyle ilk çıkan bu gazetenin yazı heyeti reisliğinde bulundu. Nihayet, Akçuraoğlu, bütün Kuzey Türklerini, millî bir siyasî teşkilat halinde toplamak gayesiyle, Gaspıralı İsmail Bey, Ali Merdan Bey Topçubaşı, Abdürreşid Kadı İbrahimioğlu gibi emekdar cemaat hadimleriyle beraber çalışarak 1905 ihtilali sıralarında «**Rusya Müslümanları İttifa-**

(1) Akçuraoğlu'nun «Ulum ve Tarih» adlı risalesi, bu medresede okutulan tarih mukaddimesinden hülasa olunmuştur. Bu risale Kazan'da Haritonof Mathaasında 1906 senesinde basılarak «Maarif Kütüphanesi» tarafından yayınlanmıştır.

kı» ünvanlı büyük fırkanın teşkil ve tesisine hizmet etti ve fırkanın merkez idare azalığına ve Umumî Katipliğine seçildi. «Rusya Müslümanları İttifakı», Rusya'da oturup, Türklerin büyük çoğunluğunu teşkil eden, Kuzey, Türkistan ve Azerbaycan Türklerini münevverleriyle yüksek ve mutavassıt şehir ahalisini ve köylülerin çoğunu bilhassa, vicdan hürriyeti, «bütün Rusya ahalisinin fertleri arasında hukuk eşitliği» İçünkü Çarlık rejiminde, Rus olmayan ahalinin fertlerinin hukuku, Ruslara nisbetle sınırlandırılmış ve eksiltilmiş bulunuyordu, ve «kültür sahasında millî gelişmeye kanunen müsaade gayeleri etrafında toplanmış büyük bir siyasî teşkilat mahiyetinde idi. Bu teşkilat, birinci «Duma» (Rus Meclis-i Mebusanı) ya seçimler yapılırken, ciddi bir faaliyet göstererek, Kuzey Türklerinden azami miktarda mebus seçtirmeye muvaffak oldu. Fakat tam seçimler kızıştığı sıralarda, Akçuraoğlu Yusuf'un seçilmek hakkını haiz olmadığından habersiz bulunan Kazan Jandarma İdaresi, onu tevkif ettirerek, ta seçimler tamamlanıncaya kadar umumî hapis hanede mahpus bulundurdu⁽¹⁾.

Akçuraoğlu, mapustan çıktıktan sonra da, Rusya'da bulunduğu müddetçe, yani 1908 tarihine kadar, mütemadiyen Türk milliyeti gayesine müteveccih siyaset ve kültür

⁽¹⁾ «Mevkufiyet Hatıraları» — A.Y. İkinci baskısı (birinci baskısı Rusya'da Örenburg'dadır) İstanbul. «Türk Yurdu» Kütüphanesi 1320 (1914).

işleriyle meşgul oldu: «Rusya Müslümanları İttifakı»nın Petersburg'da, mebuslar nezdinde teşkil olunan bürosuna çalıştı. «İttifak»ın kongrelerini tanzim ve idare işlerinde çalıştı. «Kazan Muhbiri», «Vakit», «Tercüman» gazetele-
rinde muharrirlik ve muhabirlik etti. Nijni Novgorod Pa-
nayırı esnasında (19 Ağustos 1906) toplanan «İttifak»ın
üçüncü kongresinde Umumî Katiplik vazifesini ifa ederek,
bu kongrenin «İttifak»ın arzusuna uygun bir neticeye ulaş-
masına çok çalıştı⁽¹⁾ . Bu kongrede bütün kararlar Türk-
çe'nin İstanbul şivesiyle kaydolunduğu gibi, Gaspıralı İs-
mail'in Türk milliyetçiliği ve Türk birliği açısından çok
mühim olan şu teklifi de kabul olundu:

**«Umûmen Türklerin aslı, nesli birdir. Zaman ve
mekân ihtilafıyla şive âdetlerimizde ihtilaf peyda ol-
muştur. Bu ihtilaf, yekdiğerimizi anlamayacak derece-
ye gelmiştir. Bundan sonra mekteplerimizi bir olan
edebî lisanımıza hizmet edecek hale getirmek lazı-
m-
dır. Kongrelerin mektep ve medrese komisyonu tara-
fından hazırlanmış lâyihasında, iptidai mekteplerimiz
için dört öğretim senesi tayin olunmuştur. Bunun üç
senesinde sade, mahalli şive ile tedrisat icra edilip, son**

(1) Bugünkü Sovyetler Cumhuriyeti Birliği'ne dahil «Tataristan Cumhuriye-
ti'nin» kültür işlerinde çalışan mühim simalarından İbrahimof tarafından yazılıp
1926 senesinde (Kazan)da «Tataristan Devlet Neşriyatı» matbaasında basılan «1905
Senesi İhtilalinde Tatarlar» ünvanlı Türkçe ve Rusça eserin, resmî kaynaklardan,
hatta gizli dosyalardan aldığı malumata müstenit muhteviyatı arasında Akçuraoğ-
lu'nun o devrelerdeki siyasî ve kültürel faaliyeti tespit ve karakterize edilmektedir.

senesi de umum Türk lisanıyla yazılmış kitaplar okutulmalıdır; bu sayede derece derece muhtelif şive ve lehçeler birleşmiş olur»

İsmail Bey'in bu teklifi kongre tarafından alkışlarla kabul olundu ve bütün Rusya'da oturan Müslümanların cümlesi için örnek mahiyetinde hazırlanan Mektep ve Medreseler Islahı Programı'na eklendi.

1906 ve 1907 seneleri Kuzey Türkleri arasında milliyetçilik Türkçülük hareketinin en canlı bir devresidir: Rusya İmparatorluğu'nun Japonya önünde mağluben ric'atı, Rusya'nın hürriyetçi, meşrutiyetçi, müsavatçı, ihtilalci, iştirakçi muhtelif unsurları ile Rusya'da oturan Rus olmayan milletlerin cümlesini memnun ederek hareket ve faaliyet sevk etmişti. Bazı Rus olmayan milletlerde tam bir istiklal bazıları kültürel muhtariyet ve istiklal kazanmak sevdasına düşmüşlerdi. Bu umumî hareket ve heyecan Rusya'da oturan Müslüman Türklerin de muhtelif kısımlarına, irfan seviyeleri nispetinde tesir yapmıştı. Japon darbesiyle gevşemiş istibdat idare, terakkiperver unsurlara ve muhtelif milletlere karşı, hiç olmazsa bir müddet için, müsadekâr davranmak mecburiyetini hissetmişti. Japon darbesini, meşrutiyetçi ve ihtilalci unsurlarla onlara iltihak eden müterakkî milliyetler ve alel husus sendikali-ze olmuş nakliye vasıtaları ve muhabere memur ve amelesinin müthiş grevleri takip etti. Bunun üzerine, Çar hükümeti yelkenleri indirerek, bir nevi meşrutiyet ilan zorunda kaldı. Bütün bu hareketleri takip ve kısmen bunlara iştirak eden Kuzey Türkleri, hazırlığı nispetinde, milliyetin ortaya

çıkması ve çeşitli kısımlarının birleşmesi yolunda mesai harcamaya başlamıştır. İşte bu mesai, 1906 ve 1907 senelerinde yüksek bir dereceye ulaşmış bulunuyordu ve «İttifak»ın üçüncü kongresiyle ⁽¹⁾, onu müteakip icra olunan İkinci Duma seçimleri ⁽²⁾ bu mesainin derecesini gösteren harici belirtilerdendir.

1906 ve 1907 senelerinden itibaren denilebilir ki Kuzey Türklerinin heyet-i umûmiyesinde Azerî, Tatar, Başkır, Kazan, Özbek... ilah gibi kabilevi farklar eksilerek, millî birlik fikrine müstenit ciddi bir «millî şuur» hasıl olmaya başlamıştır. 1905-1907 hareketleri, zahiren Rusya Müslümanları ünvanı altında yürütülmüş ise de, hakikaten bir millî hareket idi. Rusya'da Türkleri, mezheb açısından ikiye, Sünni ve Şii kısımlarına ayıran ihtilafın da izalesine bu sıralarda cidden çalışmışlardır. Bütün Rusya Müslümanlarının üçüncü kongresinde, kabul olunan kararın birisi de şu idi:

“Muhtelif mezhebler arasındaki farklar önemli değildir. Ve bu farklar Rusya Müslümanlarının rûhanî işleri için umumî bir müessesenin vücuduna dinî açıdan bir engel teşkil etmez.»

(1) «Rusya Müslümanları İttifakı»nın üçüncü kongresinin müzâkerât zabıtları basılmış ve yayınlanmıştır: Musa Beyoğlu «Umum Rusya Müslümanlarının III. Resmî Nedve Kongreleri Zabıt Ceridesi» — «Rusya Müslümanları Üçüncü Nedvesinin Mukarrarâtı» Kazan. Matbaa-yı Kerime, 1906.

(2) İkinci Duma seçimlerinde «İttifak» Birinci Duma'ya seçilenlerden daha fazla üye seçtirmeye muvaffak olmuştur.

Bu kararı Şii mezhebinden olan Azerbaycanlı Ali Merdan Bey Topçubaşioğlu teklif etmiş, üyeleri arasında birçok Sünnî ve Şii ruhaniler bulunan kongre ise bu teklifi, «Sünnilik, Şiilik yoktur. «Bitsin ihtilaf!» sadaları ve dakikalarca süren alkışlarla ittifakla kabul eylemiştir.

1907 senesinden sonra, Rusya'da tekrar irtica başlıyor. 3 Haziran 1907'de İkinci Duma'yı dağıtan Çar hükümeti seçim kanununun muhalifler ve Rus olmayanlar zararına değiştirip, muhtelif ve Rus olmayan matbuatın yayını sınırlıyor ve umumiyetle muhalifler ve Rus olmayanlar aleyhine takibat yaptırıyor. 1907 irticaî, siyasî hayata henüz yeni karşımaya başlayan Kuzey Türklerini biraz ürkütmekle beraber, ihtilal ve hürriyet devrelerinde atılan tohumlar boşa gitmiş değildir. Matbuat, hakiki şartlara az çok uyarak, yine Türk milliyetperverliği gayesine müteveccih, meşrutiyet ve hürriyetin tekrar tesisi için gayret sarfeden yayınına devam eder. Bahusus tamamen Türkçü olan Kuzey Türk edebiyatı (ulum, tarih vesaireyi içine alan en geniş manasıyla) feyz ve süratle gelişmektedir.

Bu irticaya karşı terakkiperver Rus uzviyetleri ile basını mukabeleye başladıkları gibi kuzey Türk basını da susmadı. Ezcüme Akçuraoğlu Yusuf'un «**3 Haziran Vak'a-yı Müessifesi**» ünvanlı bir risalesi basılıp çıktı⁽¹⁾. Bu risalede muharir, «Hukuk açısından bu vak'a nedir? -Devlet fayda-

(1) Y. Akçuraoğlu. —»3 Haziran vak'a-yı müessifesi». Orenburg. Kerimof Matbaası, 1907.

sı açısından ne gibi neticeler verecektir? -Bu vak'adan en çok mutazarrır olan Müslümanlar bu cezaya hangi hareketleri ile müstahak oldular? -Müslümanlar bu darbeye nasıl mukabele etmelidirler?» suallerini soruyor ve bunların cevabını veriyordu. Akçuraoğlu, vâk'ayı Rusya'nın menfaatlerine zararlı bir «darbe-yi devlet» olarak vasıflandırdıktan sonra, irtica ile cesaretleri eksilmiş olması muhtemel Kuzey Türklerini bazı görüşler ile takviye ve cesaretlendirmeye çalışıyor ve o cümleden olarak diyordu ki:

«XIX'uncu asırda cihan medeniyet tarihine en çok tesir icra eden müessir milliyet fikridir. Millîyet fikrine bu büyük kuvvete hiçbir şey galip gelmedi. Yüzbinlerle muntazam ordular, bu fikir karşısında yenildi. Bugün millîyet fikrini yenebilecek kuvvet, şiddet, zulüm, top, tüfek değildir; belki milliyet fikrinin ana ve babası olan hürriyet ve eşitlik fikirleri onu yenebilir... içtimaî ve siyasî inkılabların en kavi sebebi içtimai sınıflar, hakim mahkum milletler arasındaki hakiki kuvvetler dengesi olup, zahiri ve hemmiyetsiz vak'aların tesirleri pek azdır. Müslümanlar, yahut umûmiyetle Rus olmayanlar halklar, Ruslarla olan münasebetlerinde, ne kadar kuvvet gösterebilirlerse, ancak o kadar hukuka malik olabilirler. Binaenaleyh Rus olmayanlar ve demokrasi aleyhine kanunun değiştirilmesi, bu iki nevî içtimaî kuvvetlerin zaafındandır; yani Rusya Müslümanlarının kusurları cezayı gerektiren cürümleri, kuvvetsizlikleridir... Müslümanlar, evvelden beri mutadları olan boyun eğmek, tabasbus ve madara etmek siyaseti ile darbelerden masun kalacaklarını tasavvur ediyorlarsa çok yanılıyorlar.»

Akçuraoglu'nun bu risalesi bütün Türk ve Müslüman hareketinin Rusya'da amansız ve insafsız düşmanı olan müsteşrik ve Sansör Profesör Simirnov tarafından, Matbuat Kanunu'na muhalif görülerek savcılığa ihbar edilmiş ve muharririn takibine başlanmıştır. Muharrir, o sıralarda doktorların tavsiyesi üzerine, mutedil iklimli olan «Kırım»a gelmişti. Ve Bahçesaray'da İsmail Bey'in «Tercüman» gazetesinde çalışıyordu. Mustantıkın celbnamesi, kendinî arayıp bulmadan evvel, Osmanlı Saltanatında Meşrutiyet ilanı haberi kulağına gelip yetiştii. Bu haber üzerine, Akçuraoglu ufak tefek işlerini alelacele tasfiye ederek İstanbul'a koştı (Ekim 1908)...

Hüseyinzâde Ali Bey

Akçuraoglu'nun «Üç Tarz-ı Siyaset»i, «Türk» gazetesinde basılıp çıktıktan bir müddet sonra, aynı gazetenin 56'ıncı numarasında (24 Teşrin-isâni 1904) «Mektub-ı Mahsus» başlıklı ve (A. Turâni) imzalı bir makale yayınlandı. Makale sahibi, açıkça ifade etmemekle beraber, «Üç Tarz-ı Siyaset» münakaşasına⁽¹⁾ karışıyor; ve «sunni olarak ayrıca (Pantürkizm), (Panislamizm) namlarıyla müslek icadına ne lüzum vardır?» demekle ve «Türk» gazetesi baş muharririnin bazı görüşlerine katılmış gibi görünmekle beraber, kendisine «Panislamizm»e ve «Pantürkizm»e muhalif değil, bilakis taraftar bulunduğunu anlatıyordu:

(1) «Üç Tarz-ı Siyâset» münakaşası «Türk»ün 23-34 numaralı nüshalarında intişar etmişti.

«Müslümanlar ve bilhassa Türkler, her neredede olursa olsun, ister Osmanlı'da ister Türkistan'da, ister Baykal Gölü'nün etrafında, ya Karakurum civarında olsun, yekdiğerlerini tanıyacak, sevecek, Sünnîlik, Şîilik ve daha bilmem nelik namlarıyla mezheb taassubunu azaltıp Kur'ân-ı Kerim'i anlatmaya gayret edecek, dinin esasının Kur'an olduğunu bilecek olurlarsa elvermez mi?»

«Bir millet için her şeyden önce arzu edilecek şey kuvvettir. Bir milletin kuvvet kazanması, mütecanis unsurlar arasında manevî bağların artmasına bağlıdır. Özellikle karşılıklı sevginin artmasına çalışmalıdır... Mesele birbirimizi tanımak, sevmek, medenileşme yolunda birbirinize yardım etmek meselesidir... İran'ın Kaânilerine varıncaya kadar mektep öğrencilerine şiirlerini ezberletmek, fakat Mirzâ Şîr Nevâi'den iki satır olsun, zor okuyabilmemek... İşte utanılacak haller...»

«A. Turanî», bu mühim «Mektub-ı Mahsus»unun başında, Tatar diye ayrıca bir kavmin mevcut olmadığı Kırım-lıların, Kazanlıların, Orenburgluların hep Türk oğlu Türk olduklarını izah ve isnat ettikten sonra, «Umûm Türklüğün medâr-ı iftihârı olan Cengizler, Timurlar gibi harp dahîlerine dair hakaretamız sözler dercetmek... Kaş yapayım derken göz çıkarmak kabilindendir.» diyordu.

«A. Turânî» müstear adı ile bu «Mektub-ı mahsus»ı yazan zât, Azerbeycan Türklerinden Hüseyinzade Ali Bey idi. Yalnız kültürel değil kültürel ve siyasî Türkçülük ka-

rakterinin Azerbeycan'da ilk naşiri olan Hüseyinzade'nin bu mektubu 24 Teşrin-isâni 1904 tarihiyle yayınlanmış ise de, kendisinin Türkçülük idealini daha evvelce kabul etmiş kimselerden olduğunu, bu mektubun incelenmesinden bile çıkarmak güç değildir.

Sulh ve sükûn, anlaşma ve ahenk taraftarı olan Ali Bey «Mektub-ı Mahsus» ile münakaşada bulunan tarafların tez ve antitezlerini yüksek bir «sentez» halinde telif etmek istemişti; bunun içindir ki her iki tarafın bazı fikirlerini kabul etmiş görünüyordu. Fakat bu makalede vasıl olduğu netice Müslüman Türkerin birleşmesine hizmet lüzumudur. Hüseyinzade Ali Bey, «Mektub-ı Mahsus»unun en nihayetinde (Vambery)den bahsederken «Adı geçen âlimin mektubunu okurken yâdına vaktiyle Türklüğe dair yazdığım kıtalar geldi. Bunları mektubuma ilave ederek zat-ı âlinize gönderiyorum» diyor. Fakat Türklüğe dair yazdığı kıtalar, «Türk»te neşredilmemiştir. Ali Bey'in 1915 senesinde bana söylediğine göre bu kıtalar Mısır'a gönderilmelelerinden bir kaç sene evvel yazılmışlardı. Hiçbir yerde kayıtlı ve yayınlanmış olmayan bu kıt'alardan Ali Bey'in o zaman yadında kalan parçalar şunlardı:

«Sizlersiniz, ey kavm-i Macar bizlere ilvân:

Ecdâdımızın müştereken menşei Tûran...

Bir dindeyiz biz, hepimiz hak-perestân;

Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kur'ân?

*Cengizleri titretti şu âfaki ser-a-ser,
Timurları hükmetti şehen-şahlara yek-ser,
Fatihlerine geçti bütün kişver-i Kayser,*

Bu manzumeye göre, Hüseyinzade yalnız, Pantürkizm'e taraftar değil, daha geniş olan, «Panturanizm» taraftarı olmak lazım gelir. Ve zaten kullandığı müstear adı da «A. (Ali) Turani» bunu gösteriyor. Hüseyinzade Ali Bey, Müslüman Türkler arasında «**İlk Turani**», yani «**Pan-Turanist**»dir dersek, hata etmiş olmayız, zannındayım. Lakin şunu da ilave etmeliyiz ki daima hayatta anlaşma ve sükûn arayan Ali Bey, Turaniliğini şiddet, katiyet ve ısrarla müdafaa etmiş değildir. Mamafih onun şairane Turancılığı, 1908'den sonra, İstanbul'da diğer Türkçüleri, ezcümle **Gökalp Ziya**'yı yaratmıştır.

Ali Bey Hüseyinzade, 1864 senesi, Bakü vilayetinin Salyan kasabasında doğmuştur. Validesinin babası, o zaman Kafkasya Şeyhülislamı idi. Kendi babası Tiflis Müslüman Mektebinde muallimlik ediyordu. İlk önce babasının mektebinde, sonra Tiflis Rus jimnazında daha sonra Petersburg Ulum-ı Tıbbiye Fakültesinde tahsil ile 1889'da Darülfünun diploması almıştır. Diplomasını alır almaz, Rusya'yı terkedip Türkiye'ye gelmiş ve Mekteb-i Tıbbiye-yi Askeriye'ye kayıt ve kabul olunmuştur.

Daha Tiflis'te iken büyük babası Şeyh Ahmet Salyani ile onun dostu Mirza Feth Ali Ahundof'un sohbetlerinden,

münakaşalarından istifadeye başlamıştı. İran ve Rus medeniyetlerinin tesiri altında yetişmiş bu iki istidatlı şahsiyet, kendi Milliyetlerini az çok bulmuş kimselerdi: Şeyh Salyani «Vakıf»ın Türkçe şiirlerinden, Farsça şiirlerinden ziyade zevk aldığını söylemek cüretini gösteriyordu. Mirza Feth Ali ise, yukarıda bahsettiğimiz veçhile Azerbaycan'ın lisanî Milliyetçiliğinde hizmeti geçen ricalindendir. Ali Bey'in jimnaz talebeliğinden itibaren Türkçeye, Türkiye'ye, Türklüğe bağlılık duymaya başlamasında, bu iki büyük Azerî'nin tesirleri muhakkaktır.

Ali Bey, Petersburg'da diğer Türk illerinden gelmiş talebeler ile tanıştı; sevişti. Asıl Ulûm-ı Tıbbiye Fakültesi'ne kayıtlı olmakla beraber, Elsene-i Şarkıyye Fakültesi'nin bazı derslerine de devam etti; müsteşriklerin ilmî usulleriyle Doğu mütefekkir ve şairlerini tanıdı.

Kafkasyalı Ali Hüseyin Efendi'nin İstanbul Tıbbiye-yi Askeriyesi'ne girişi, «**Türk Yurdu**»na yazdığım tercüme-i halinde⁽¹⁾ dediğim veçhile:

«Oraya taze ve hoş kokulu bir Avrupa medenî havasının esmesi gibi oldu... Talebesinin çoğu Anadolu ve Rumeli'nin uzak ve karanlık vilayetlerinden toplanmış bu mektepte, Ali Bey bir Kuzey güneşi gibi parladı... Yunan ve Latin edebiyatına aşina olduktan başka Alman, Rus ve İngi-

(1) Akçuraoglu Yusuf, Hüseyinzâde Ali Bey, «Türk Yurdu», cilt: VIII, sayfa 2555'den itibaren.

liz edebiyatlarını hayli okumuş ve Doğu edebiyatına müsteşrikler bakış açısından vukuf peyda eylemiş bulunuyordu; üstesine ressamdı; ve keman çalıyordu. Arkadaşlarının hemen hepsi devr-i kadim ediplerinin isim ve resimlerini küçük Larousse'dan biliyorlardı; Rus düşünce ve edebiyatına vukûfu da ancak Fransız gramer ve lügatlerinden hecelenen parçalara münhasır kalmış idi. Ali Bey, İstanbul Mekteb-i Tıbbiyesi'ne Batı düşüncesini, Batı edebiyatını, Batı irfan ve medeniyetini, hasılı Batıyı tanıtmakla porfesörlerinden çok hizmet etti. Arkadaşlarından Doktor Abdullah Cevdet Bey, Ali Bey'in Mekteb-i Tıbbiyedeki tesirlerini şöyle hikâye ediyor:

«Ali Bey sessiz, mütefekkir haliyle, esrarengiz yalnızlığı ile üzerimizde bir peygamber tesiri icra ediyordu. Evet, o bir Resulü'l Hak idi.»

Ali Bey, Mekteb-i Tıbbiye'de iken Türk Milliyetperverliği, Türkçülük yahut Turancılık fikrini taşıyor muydu ve yaydı mı?

Bu suale cevap verebilmek için, yukarıda zikr ve derc olunan «Pan-Turanist» manzumeden gayri elde hiçbir materyal yoktur. Ali Bey,manzumeyi daha Mekteb-i Tıbbiye'de iken yazmış olduğunu söylüyor. Hüseyinzade'nin Mekteb-i Tıbbiye'den tabib yüzbaşısı rütbesiyle diploma alıp çıkması 1895 tarihinde olduğuna göre, manzumenin yayınlanmasından 10, 11 sene evvel yazılmış olduğu anlaşılıyor.

Hüseyinzâde'nin asıl Milliyetperverlik faaliyeti Azerbaycan'a dönüşünden sonra ortaya çıkmıştır.

Ali Bey Tıbbiye'den çıkınca Osmanlı-Yunan Harbine Askeri Tıbbiye Yüzbaşı sıfatıyla iştirak etti. Sonra 1900 da müsabaka imtihanını kazandı ve Mekteb-i Tıbbiye'yi Askeriye'de Emrâz-i Cildiye ve Efrenciye Muallim Muâvini tayin olundu. Lakin bu vazifesinde uzun müddet kalamadı; Devr-i Hamidi polisi tarafından takip edildiğine kanaat getiren Hüseyinzade, İstanbul'u terk ile Azerbaycan'a döndü.

Hüseyinzâde'nin Azerbaycan'a dönüşü, Akçuraoglu'nun Rusya'ya geldiği zamanlara tesadüf eder: Rus-Japon Harbinin başlaması yakındı. Harp başlayıp, Rus mağlubiyetleri baş gösterince, Rusya'da her nevi muhtelif unsurların faaliyeti arttı ve Çar hükümeti ahaliye karşı daha müsaitkâr davranmak mecburiyetini hissetti. **Bu müsadekârlıktan istifade eden Azerî Türkleri, Bakü'de Rusya'nın ilk günlük Türkçe gazetesi olan «Hayat»ı kurdular.** İlk nüshası 1905 senesi haziranında yayınlanan bu gazetenin kurucuları, **Zeynelâbidin Takîoğlu, Ali Bey Hüseyinzâde, Ahmet Bey Ağaoğlu ve Ali Merdan Bey Topçubaşioğlu** idi. Ali Bey iki sene kadar bu gazetenin müdürlük ve baş muharrirlik vazifesini ifa etti.

Ali Bey'in «Hayat»ta çıkan ilk makalelerinin en mühimleri **«Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir?», «Bize Hangi İlimler lâzımdır? ve «Yazımız, Dilimiz ve**

Birinci Yılımız!» ünvanlı makaleleridir. Birinci makale-siyle Türklerin ırk ve lisanlarına dair tetkikatta bulunur ki gayesi, Türk kavimlerinin bir bütün, bir birlik teşkil etmekte olduklarını meydana çıkarmak ve göstermektir. İkinci makalesinde, bize muassır ilimler lazımdır, der asrîlik telkin eder; ve bu makalede, Müslüman Türk kavimle-ri için bir esas olarak: «**Türkleşmek, İslamlaşmak, Avru-palılaşmak**» icabettiğini iddia ile ispata çalışır. Ali Bey'in bu üçlü düsturu, iyi bulunmuş mesud umdelerdendir; bu umde, Türk âleminin her tarafına yayılmış ve bilhassa Meşrutiyetten sonra İstanbul'da çok işlenmiştir: Mesela Gökalp Ziya Bey «Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaş-mak» mevzuu üzerine birçok yazı yazmıştır.

Hüseyinzâde Ali Bey'in tab ve meşrebi, istîdat ve fa-aliyeti, gündelik gazetecilikten ziyade, mecmua muharirli-ğine uygundu; «Hayat» kapandıktan sonra, yine Zeynelâ-bidin Takîoğlu'nun mâli yardımıyla çıkan «**Füyûzât**» adlı bir mecmuanın müdür ve başmuharirliğini deruhte etti. 1906 Teşrin-i sânisinden 1907 senesi nihayetine kadar çı-kan bu mecmuanın koleksiyonu, Hüseyinzâde'nin siyasî ve felsefî fikirlerini anlamak ve yazma üslubunu tetkik et-mek için en kıymedâr bir vesikadır.

Bilhassa «Füyûzât»ta yayınlanan makalelerinin esas ve eşkalinden Hüseyinzâde Ali Bey'in **Türk, Türkçü hatta Osmanlıcı** olduğunu derhal intikâl olunur: Bütün Türkler arasında Osmanlı Türkçe'sinin yayılmasını, bütün Türklerin edebî lisanının Osmanlı Türkçesi olmasını ister ve kendisi yazılarını oldukça temiz Osmanlı edebî Türkçesiyle, o za-

manlar İstanbul'da muteber yeni Edebiyat-ı Cedide üslu-
buyla yazar. Siyasetten Osmanlı devletini, Osmanlı Türklü-
ğünü müstakil Türklüğün nüvesi telakki eder. Bu cihetle,
bütün Türklük meselesinde nazarı, «Üç Tarz-ı Siyaset»in
«Türkçülük» fikrine yakın demektir.

Ali Bey'in «Füyûzat»daki uğraşmalarında en ziyade
nazar-ı dikkati celbeden bir cihette Azerî Türklerini, bir
kaç asırdan beri, bilhassa mezhepçilik vasıtaları ile cezbe
çalışan **İrânilik (İranizm)** e ve ona nisbetle az bir zaman,
henüz 50, 60 seneden beri tesirini göstermeye başlayan,
fakat daha çok vasıtalar ve kuvvetlere mâlik olan **Ruslaş-
tırma (Rusifikatsiyon)** ya karşı Türklüğü, Türklüğün saf-
vet ve birliğini müdafaaya himmet ve gayret göstermesi-
dir. Ali Bey, Azerî Türklüğünün müdafaasında ihtiyat kuv-
veti ve dayanak noktası olmak üzere, mezhep ayrılığından
yüksek duran İslâmi birlik ile Osmanlı Devleti'ni buluyor-
du: «Füyûzât» Şii ve Sünni ihtilafının kalkmasına, Osman-
lı Türk medeniyetinin tanıtılmasına, sevilmesine çok çalış-
mıştır.⁽¹⁾

Yeni Azerî edebiyatını, Marksizm usulleriyle tetkik
eden bir Azerî genci, yeni Azerî edebiyatında bir kaç dev-
re ayırarak devirlerden birisine «**Füyûzat Edebiyatı**» na-
mını veriyor ve bu edebi cereyanı karakterize etmek üzere
diyor ki:

⁽¹⁾ Akçuraoglu Yusuf, Hüseyinzade Ali Bey. «Türk Yurdu», cilt: VIII, Sayfa
2584.

«1905'inci yıldan sonra, Azerbeycan'da «Ali Bey Hüseyinzâde» baş olmak üzere, yeni bir edebi cereyan başlamıştı. Evvelce «Hayat» gazetesiyile kendisini gösteren bu cereyan, bilahare 1906'ıncı seneden itibaren, «Füyûzât» mecmuasında kendi hakîki simasını bulmuştu. Bundan dolayı yeni Azerbaycan edebiyatının bir merhalesine «Ali Bey» veyâhut «Fiiyâzât» devresi denilir.

«...Bu edebiyat «Mirzâ Feth Ali»den itibaren devam eden halkçı edebiyatın karşısına, romantik-güzideler edebiyatı sıfatıyla çıkmış ve hayata girmişti. Bu cereyan için ilham menbaı, artık Ahundof'daki gibi halk hayatı, göreneği değil, belki her türlü halkçılık ve demokratizinden ârî bulunan Osmanlı Tanzimat ve «Servet-i Fünûn Edebiyatı idi.»⁽¹⁾

O sıralarda Azerî içtimaî hayatında meydana gelen değişiklikleri Marksizm açısından tahlil ettikten sonra makale muharriri A. Nazım Bey devam ediyor:

«Ali Bey Hüseyinzâde'nin Azerî edebiyatındaki en büyük hizmeti, bu ihtiyaçları vaktinde anlayarak hareket etmesi idi. Bu ihtiyaçlar, Azerî muhit ve münevverlerinin artık Batıya, İran'dan ve Rusya'dan ziyade «Türkiye» ye dönmesiyle doğmuştu. Bu ise, doğmakta bulunan «Millîyetçilik» sâikası ile idi.»

⁽¹⁾ A. Nâzım, «Yeni Azerî Edebiyatı Hakkında» —»Türk Yurdu», XII. Senc: cilt:VI; Numara: 31 (Temmuz 1927)

«...1905'inci yıla gelinceye kadar, galibiyet Rus medeniyetinin malı olmuş ve bu medenîye cemiyetin hakim ve rehber unsuru olmuştu. Lakin bu da uzun sürmedi. 1905'inci yıllara üçüncü bir medeniyet sistemi buna katıldı. Bu da Tanzimat devrinden sonra Türkiye'de vücuda gelen «Osmanlı-Avrupa» medeniyeti idi.

«...Bu suretle Rus medeniyeti malup olmaya ve yerini «Osmanlıcılık»a terk etmeye başladı. İşte bu hareketi vaktinde kavrayan Ali Bey Hüseyinzâde kurduğu «Füyûzât» mecmuâsı ile münevverleri şuurunu tanzim ve muayyen istikamete sevk etmişti. Bu suretle, Osmanlı edebiyat-ı cedîdesi, hem şekil, hem dil, hem de mevzû itibariyle, vücuda gelmiş Azerî edebiyatı için bir ideal olacaktı. «Füyûzât» edebiyatı, işte bu yeni hareketin ve yolun mahsulü olarak meydana çıktı.»

Biraz zorla, bacaklarından çekilerek Marksizm şeması içine sokulan bazı vakıalara göz yumarsak, A. Nâzım Bey'in Füyûzat ve Füyûzât devresi ve Ali Bey'in bu devrede rolünü, hayli isabetle teşhis ve tayin ettiğini kabul edebiliriz.

Hâsılı Hüseyinzâde Ali Bey, Azerbaycan'da yalnız lisan ve edebiyat sahasında değil, hata siyasetin nazariyatında bile, merkez Osmanlı devleti olmak üzere, Türkçülük, Bütün Türkçülük, hatta Pan-Turanistlik fikri cereyanına ilk açıklık veren adamdır. Böyle bir adam, Rusya'da irtica

başlayıp, faaliyet sahası darlaştığı bir zamanda, Osmanlı saltanatında hürriyet ve meşrutiyet ilan edilince, bittâbi Bakü’de, yahut Tiflis’te oturup kalamazdı; 1910 senesinde İstanbul’a geldi. İstanbul’daki faaliyetini ileride göreceğiz.

VIII

AĞAOĞLU AHMET BEY

Ağaoğlu Ahmet Bey'e, Türkçülük cereyanında hususi bir mevki ayırmak lazımdır, itikadındayım. Ağaoğlu Ahmet Bey, Türk milliyetçiliği fikrine Şeyh Cemaleddin Afganî gibi bilcümle Müslümanların, hatta bütün Doğuluların hayat, saadet, istiklal ve istikbali kaygısıyla birkaç merhale-den geçerek ulaşmıştır.

Ahmet Bey, 1869 senesi, Azerbeycan'ın Şişe (Şuşa) şehrinde doğdu. Şuşa, milletimizin halk edebiyatındandı ve saz şairlerinin eserlerinde ismi çok geçen ve tabiatın güzellikleriyle «dünyanın en dil-nişin yerlerinden birisi olan» «Karabağ» yaylasının merkezidir; ve Ağaoğlu'nun basılmamış otobiyografisinde dediği gibi «Karabağ, Şirvan ile beraber, Azerbaycan Türk kültürünün, Türk musikisinin ve Türk edebiyatı ile Türk milliyetçiliğinin de beşiğidir.»

Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu memleketlerinden olan Karabağ ve Şirvan, Osmanlı Devleti'nin Doğu eyaletleriyle sıkı münasebette bulunduğu gibi, payitahta gönderdiği güzideleriyle de Osmanlı-Türk medeniyetinin yükselmesinde müessir olabilmıştır. Osmanlı-Türk şairleri, âlimleri ve siyasileri arasında Karabağlı ve Şirvanlılar

pek az değildir. Ağaoğlu'nun baba tarafından ailesi galiba XVIII. asırda Erzurum'dan bütün kabilesiyle Karabağ'a hicret ederek Gence'ye, oradan Karabağ'a gelip yerleşmiş ve Karabağ beylerinden Hakverdioğulları ailesiyle akrabalık kurmuştur.

Ahmet Bey'in babası Mirza Hasan, hâlâ yarı göçebe bir hayat geçiren Sarıca Ali adlı Türk kabilesinden Refîi Bey'in kızı Taze Hanım ile evlenmiş ve bu izdivaçtan Ahmet Bey dünyaya gelmiştir.

İsmi önünde «Mirza» ünvanının bulunuşu da gösteriyor ki Ahmet Bey'in babası ulema sınıfındandı. Hele Mirza Hasan'ın babası Mirza İbrâhim Şuşa'nın en meşhur alimlerinden sayılırdı, hattattı ve Türkçe şiir yazardı. Ez-cümle, Hamdullah Subhi Bey'in büyük babası Sami Paşa'nın manzumesini⁽¹⁾ hatırlatan aşağıdaki muhammes dikkat çekicidir:

*«Dilâ etme dünyâyâ zevk ü heves:
Cihandan tam'a, cihandan ümid kes
Gelir gûşuma dem-be-dem böyle ses:
Cihan bey birâder nemâned herkes.
Dil ender cihân âferîn bend ü bes...*

(1) Ey zâir-i sahip nefes.
Hubb-ı sevâdan meyli kes.
Dünyada kalmaz hiç kes
Allah bes, bâkî heves...

Ahmet Bey'in amcaları Türkçeden başka Farsça, Arapça ve Rusça bilirlerdi. Hasılı bütün aile, Şuşa'da ilim ve irfanıyla mümtazdı. Bilhassa Mirza Hasan'ın dayısının ailesi Karabağ'ın en meşhur ulema ocaklarından idi. Ahmet Bey, çocukluğundan itibaren böyle bir ailenin içinde büyütülmüş oldu:

«Gençlik günlerimin hemen hepsini ilmî ve irfanî mücadeleler arasında geçirmek mecburiyetinde kaldım. O zaman daha Azerbaycan Türk ailesi içinde pederşahi an'ane ve alışkanlıklar hakimdi. Gayet sert ve hain olan büyük amcam Mirza Mehmet, bütün aile üzerinde bir hakim-i mutlak idi. Onun her sözü, beraber yaşayan ve en azından kırk kişiden ibaret olan bütün aile efradı için bir kanundu. Mirza Mehmet, çok mutassıb ve dindardı...»

«... Gün geçmiyordu ki evimizin geniş divanhaneğinde bir çok ilim ve irfan erbâbı toplanıp pilavla nargile arasında muhtelif dinî meseleler üzerinde, uzun uzadıya müinakaşalar cereyan etmesin.»

«O zaman Azerbaycan henüz dinî hayatın sıkı şebekeleri içinde mahsurdu; ortada dinî müinakaşalardan başka hiç bir endişe ve düşünce yoktu... Halli imkânı bile olmayan ve ehemmiyet itibariyle bir çekirdek içini doldurmayan incelikler etrafında günlerce, haftalarca, aylarca, senelerce devam eden müinakaşalarla bulunurlardı.»

«Mesela şeyhi, imamın doğrudan doğruya ve Allah'ın tavassutuna müracaat etmeksizin âlem-i gayb, rezzâk-ı

dünya, şefî-i rûz-ı cezâ ... ve ilh olduğunu iddia eder müteşerri' bunu inkâr eder, Kerim Hanı ise imamla beraber Kerim Han-ı Zendi'nin de aynı faziletlere sahip olduğunu ortaya sürerdi... Bunlar yekdiğerini lânetleyerek ve birbiri tekfir ederek kavga eder dururlardı.»

«İşte ben uzun seneler devam eden bu gibi münakaşaların, mücadelelerin içinde büyüdüm.»⁽¹⁾

Evinde geceleri böyle anlaşılmaz ve sonu gelmez metafizik münakaşaları dinleyen Ahmet Bey gündüzleri mahallesinin mektebine gidiyordu. O zamanlar, yani XIX. asır son çeyreğinde Şuşa'nın sıbyan mektebi de, Ahmet Bey'in tasvirinden anlıyoruz ki, bütün İslam âleminde bulunan sıbyan mekteplerinin aynısıdır: Sıra falan yok, mahallenin altı yaşından on beş yaşına kadar erkek çocukları, döşeme tahtasına diz çökerek bağıra bağıra sallanırlar, müalim efendiler, elleride uzun değnek, «mehâbet-engîz bir tavırla» oturuyorlar, başuçlarında koca falaka asılı... Mektepte yalnız Farsça ve Türkçe dersler okutulur. Türkçe Fuzûlî'nin «Leyla ve Mecnun»ı ile Molla Camî'nin «Ferişte»sini ezberlemekten ibaret. Diğer derslerin hepsi Farsça; bu Farsça dersler içinde neler yok: Sadi'nin «Bostan ve Gülistan»ı, Hafız'ın «Divan»ı, hatta Mirza Mehdi Han'ın «İnşa» ve «Tarih-i Nâdir Şah»ı!

(1) Ağaoğlu Ahmet Bey'in basılmamış otobiyografisinden.

Ahmet Bey mahalle mektebinde okurken hususî bir muallimden ayrıca Arapça tahsil etti. Umumiyetle okumada gösterdiği istîdat ve heves, falakalı hocadan daha korkunç büyük amcanın bazen takdirini celb ediyordu: «Göreceksiniz: Bu oğlum müctehid olacak!..» diyordu. Arapça'dan «Mutavvel»e kadar çıktığı zaman, şehrin vali muavini olan dayısının oğullarına öğrettiirmeğe başladığı Rusça derslerine, amcasının ve babasının izni ve hatta haberi olmaksızın, yalnız anasının rıza ve muaveneti ve dayısının teşvik ve himayesi ile devam etti. Baba ve amcanın haberi olunca, hassaten amca protestoya kalkıştı ise de, makam sahibi olan dayının işe müdahalesi, sert amcanın yumuşamasına kâfi geldi... Ve nihayet Ahmet Bey, şehrin yegâne asrî talî mektebine dahil oldu.

Şuşa ahalisinin yarısı Türk, yarısı Ermeni idi. Mektep Ermenilerle meskun yukarı kısımda bulunuyordu. Mektepte ancak dört Türk çocuğu vardı, beşinci olarak Ahmet Bey geldi. Ahmet Bey, ilk defa bu mektepte, Ermenilerin Türk husumetini kendi nefsinde tecrübe etti:

«Bu beş kişinin senelerce devam eden tahsil esnâsında Ermeni çocuklarından çektiklerini tarif etmek imkân hâricindedir. Teneffüs esnasında biz, beş Türk çocuğu, çabuk davranıp arkanızı bir duvara dayamayı büyük bir muvaffakiyet addediyorduk. Yüzlerce Ermeni çocukları birden üzerimize hücum ediyorlar, birisi başımızdan kalpağı alıp atıyor, diğerleri tekmelerle dört, beş altın kıymetinde olan

Buhara derisini topraklar üzerinde yuvarlıyorlardı. Bazıları kıymetli ve ekseriya deve yününden mamul rubaları-mızın eteklerine yapışıyorlar, öteye beriye çekiyorlar, parçalıyorlar, sirmalarını söküyorlar; mukâvemetle kalkışır-sak, yumruk, tokat ve tekmeler altında bizi eziyorlardı. Bazı arkadaşlarımdan çoğu dayanamadılar. Mektebi terk et-tiler. Son sınıfa kadar Türklerden yalnız ben dayanabil-dim.⁽¹⁾»

Ahmet Bey 1884'de bu şehir mektebini tamamlayarak iki sene evvel açılmış olan «Realne Uçilişe»ye, yani kla-sik tedrisattan ziyade reel uluma, riyaziyat ve tabiîyyata ehemmiyet veren bir nevi liseye dahil oldu. 1887'de bu li-seyi mükâfatla bitirdi.

Ahmet Bey, lise hocalarının hatırasını daima şükran ve minnetle yâdeder. Otobiyografisinde lise hocalarına dair şu satırlar var:

«Bu mütevâzi, vazifeşinas, meslek aşkı ile dolu insan-ları hatırlarken hâlâ derin bir şükran hissi ve minnettâr-lıktan kendimi alamıyorum. Bunlar, bende ve bütün arka-daşlarımda ilme, irfana, hakka ve hakikate karşı derin bir îman ve aşk doğurarak bizim için hayat yolunu ışıklandı-ran nurlu birer meş'ale oldular. O zaman Rus münevver-leri, bilhassa Tolstoi, Dostoievski, Turgeniev gibi idealist-

(1) Basılmamış otobiyografisinden.

*lerden mülhem idiler; Çarlığın, istibdâdın, zulüm ve ceb-
rin, taassub ve cehaletin amansız düşmanı idiler. Üçüncü
Aleksandır gibi cabbâr bir çarın bütün şiddetlerine, bütün
murâkabelerine rağmen, bu muallimler talebeye ilim, ir-
fan, güzellik ve hürriyet aşkını zerketmek yolunu buluyor-
lardı; talebelerine kendi kendilerini terbiye etmek ve yetiş-
tirmek çarelerini telkin edebiliyorlardı...»⁽¹⁾*

Realni Mektebi'ni bitirince, yüksek tahsil için Peters-
burg'a gidip, «Institue Politecnigue»e, müsabaka imtiha-
nında muvaffak olarak, kabul edildi ise, de, bilahare göz-
leri ağrıdığından memleketin dönüş mecburi oldu. Gözleri
iyileşince 1888 senesi başlarında, tahsilini tamamlamak
için (Paris)e gitti. Paris'e varınca, ilk işi, noksan olan
Fransızcasını tamamlamak oldu.

Ahmet Bey, Azerbaycan Türkleri içinden tahsil için
Avrupa'ya giden ilk gençtir. Moskova'ya, Petersburg'a,
Kiev'e Ahmet Bey'den evvel de dört, beş genç gitmişti;
fakat Rusya hududunu aşamamışlardı. Hudut aşırı memle-
ketlere gidip tahsil an'anesi, ancak Doğu ilimleri ve dinî
ye talebeleri de mevcut idi. Müctehid olmak isteyenler
Kerbela'ya, Meşhed'e, Medine'ye, Mısır'a gidiyorlardı.
Ahmet Bey, bu an'enenin cephesini değiştirdi. Ağaoğlu'na
Paris'e gitmek fikrini ihtimal ki kendisinden on yedi yıl

(1) Basılmamış otobiyografinden.

evvel Paris'te bulunmuş olan Kırımlı İsmail Bey Gaspiralı'nın hareketi ilham etmiştir.

Paris'te altı ay devamlı ve sabırlı bir çalışmadan sonra Ahmet Bey 1888-1889 öğretim yılında Hukuk Mektebine devam ile dersleri iyice anlayabilecek kadar Fransızca'yı elde etmiş bulunuyordu. Ertesi sene, bir taraftan Hukuk Mektebine devam etmekle beraber, diğer taraftan «Ecole des hautes Etudes pratiques»in ve «Ecole des langues Orientales vivantes»in bazı derslerini takibe başladı. «Amelî Yüksek Tedkîkat» mektebinde profesör Ceymiş Darmesteter (James Darmesteter)in «Şark Akvamı Tarihi», «Şark Lisanları» mektebinde ise, Şefer (Scheffer) ve Barbiye Dömonyer (Barbier de Meynard)ın Arapça, Acemce ve Türkçe lisan derslerini takip ediyordu.

Ağaoğlu mekteplerde, kütüphanelerde inceleme ve araştırmalar ile meşgul olduğu kadar, Avrupa hayatını hayattan anlamaya çalışıyor ve bu hayatı Doğu hayatıyla mukayese ederek bazı neticeler ulaşıyordu. Ağaoğlu'nun Paris'e geldiğinin ertesi senesi, 1889 senesi, büyük Fransız ihtilâlinin sene-yi devriyesi ve bu münasebetle kurulan cihanşümul serginin açıldığı yıl idi. Bu sergide Batı medeniyetinin en yeni mükemmel çeşit çeşit eserlerini görmek kabildi. Ahmet Bey sergiyi araştırmacı gözüyle seyir ve temaşada kusur etmedi. Sergiye dünyanın dört tarafından meşhur ve meçhul adamlar toplanmıştı; aralarında Doğulular da vardı. İran Şahı Nasrüddin Şah'la, Fransa Reis-i

cumhuru Sadi Carnot bir araba içinde önünden geçerken Ahmet Bey'in gözleri bu manzarayı sembolik bir kıymet vererek hıfz etti: «Şahın tacındaki pırlantalar, gözleri ka- maştırıyordu. Göğsü mücevheratla örtülü idi. İri gözleri, kalın çatık kaşları, dik başı, tasviri kabil olmayan bir gurur ve kibirlenme ifade ediyordu... Carnot'nun sade siyah re- dingotu, dik beyaz fukolu, mütevazi tavrı, bu gurur ve ki- birlenme ile tam bir tezat teşkil ediyordu. Ben ilk defa hür ve serbest bir milleti temsil eden bir reis ile azamet ve ce- berutu temsil eden bir müstebidi yan yana görüyordum. Lakin Paris halkı bu azamet ve ceberhut ile de alay etmek oyunu çabuk buldu⁽¹⁾ ...»

Ağaoğlu, Şah'ı bir defa daha görüyor; bu sefer daha zi- yade düşündürücü bir manzara karşısındadır; «Gece idi; yine halkın iki safı arasında geçiyordu, yolda üzerindeki mantoyu, her nedense, omsuzunun bir hareketi ile yere at- tı ve arkasından gelen sadrazama çevrilerek: «Berdar!» emrini verdi. Zavallı sadrazam, derhal o kalabalığın gözü önünde yerlere kadar eğildi, mantoyu kaldırdı ve bir uşak gibi kolu üzerine alarak taşıdı, durdu. Şah'ın bu edası ve sadrazamın bu mezelleti, Şark istibdadının mahiyetini gös- teren bariz numunelerdendi!»⁽²⁾

(1) Basılmamış otobiyografisinden.

(2) Basılmamış otobiyografisinden.

Ağaoğlu Ahmet Bey, 1890 senesinde, **Ahmet Rıza Bey**'le tanıştı. Daha evvel sefaret müsteşarı şair Ferruh Bey ile görüşmüş idi; uzun seneler Abdülhamid istibdâ-diyle mücadele eden Rıza Bey'i, Ahmet Bey'e tavsiye eden sultan sefîrinin müsteşarı Ferruh Bey olmuştur; Ferruh Beykalben hürriyetperverdi ve Ahmet Rıza Bey'e karşı derin bir hürmet hissiyle dolu idi. «-Ağaoğlu da Ahmet Rıza Bey'e karşı, o zamanlar derin bir hürmet hissi duyar. Abdülhamid'in sefiri vasıtasıyla kendisine 100.000 Frank teklif ettiği halde, fakir Ahmet Rıza'nın bunu kabul etmemesi, genç ve idealist Ahmet Bey'in muhabbet ve hürmetini coşturan sebeplerdendir.

Bu sıralarda Ahmet Bey Paris'in âlimleriyle, edibleriyle de tanışır. Âlimlerin ve ediblerin toplantı yeri olan salonlara kabul olunur. Paris hayatını bilenlere, bunun o kadar kolay olmadığı malumdur. Bir iki sene içinde âlim ve ediplerin toplandıkları salonlara girmek ve devam edebilmek için, Ahmet Bey'in kendisini hocalarına cidden takdir ettirebilmiş olması lazımdır:

«Muallim Jarmes Darınesteter'in teveccühünü celbettim: Adı geçen hakkımda unutulmaz sözler ve gayretler göstermeye başladı. Beni evine davet etti; Paris'te mühim edebî bir salon sahibi olan ve Paris edipleri arasında mümtaz bir mevki kazanmış bulunan Marie Robinsone'a takdim etti. Ben de Robinsone'nun salonuna muntazam devam etmeye başladım. Bu salonun ziyaretçileri arasında, o zaman Fransa'nın âlim ve ediplerinden olan Ernest

Rönan (Ernest Renan), Hipolit Ten (Hyepolit Thaine), Gaston Paris (Gaston Paris) Opera (Oppert), Madam ve Mösyö Diyafua (Dieulafoi) gibi zatlar vardı. Ev sahibesi beni bunlara takdim etti⁽¹⁾ .»

Ahmet Bey, Paris'te iken Doğu ve Batı âlimlerini mukâyeseye yarayan tuhaf bir hadisenin daha şahidi olur. Evvelce Doğunun şahlarından birisiyle, Batının bir hükümet reisini yan yana görmüştü. Bu sefer de Doğunun dervişlerinin birisiyle Batının müdekkikleri arasında bulunur. Ve bu garip hadise kendisinin de dediği gibi, müstakbel mukadderatının tayinine vesile oldu. İran Şahı Paris'te bulunduktan bir müddet sonra, bu büyük şehre Afganlı bir derviş gelip çıkar. «Gayet güzel, uzun boylu, esmer ve dolgun yüzlü, göğsüne kadar uzayan kalın kara sakallı, üzeri tespihlerle örtülü bu acaip adam», birçok seyyah dervişler gibi diyar diyar dolaşarak İstanbul'a gelmiş ve İstanbul'da iken İran Şahı'nın Paris'e gitmiş olduğunu işitmiş ve bunun üzerine, kendi kendisine:

— Madem ki Şah-ı İran be Paris mireved, men ki Şah-ı cihanem çera nerevem?!...(2).

Demiş ve Paris yolunu tutup oraya kadar gelmiş. «Şah-ı cihan» Paris sokaklarında garib derviş kıyafetiyle, elinde

(1) Basılmamış otobiyografisinden.

(2) Madem ki İran Şahı Paris'e gidebiliyor, ben iki cihan şahıyım, niçin gitmeyeyim?!...

keşköl ve asâsıyla dolaşırken, polis yakalamış, yersiz, yurtsuz bir serseri diye derhal tevkifhaneye tıkmış. Bir gazeteden, Doğulu bir dervişin tevkif olunduğunu haber alan Ahmet Bey, tevkifhaneye gidip adamcağızı kendi ikâmetgâhına oturtmak taahhüdüyle kurtarır; Paris matbuatı, dervişle, dervişin serbest ve orijinal sözleriyle alâkâdar olur; ve nihayet Ahmet Bey'in sevgili üstadı, İran din ve medeniyeti mütehassıslarından Darmester diğer müsteşriklerden bazıları da Ahmet Bey'in aracılığı ile dervişini görür ve konuşurlar. Dermesteter, dervişle yaptığı sohbetin hülasesini yazıp kendisine vermesini Ahmet Bey'den ister. Bu hülasa üstadın mukaddimesiyle «Jurnal de Debka (Journal des Debats)»da aynen yayınlanır. Bu hikâyeyi daha ziyâde tafsilât ile anlattıktan sonra Ahmet Bey şöyle diyor: «İşte benim ilk kere, matbuat sahasına atılmam bu suretle cereyân etti; ve o günden bu yana kadar talimimizi tayin eyledi...(1)

Demek oluyor ki Ağaoğlu Ahmet Bey, henüz **yirmi bir yaşında iken, muharirliğe Fransızca bir makale yazarak, 1890 tarihinde Paris'te başlamış oluyor;** kendisini matbuata bir mukaddime ile takdim eden zat o zamanın meşhur Fransız âlimlerinden üstadı James Dermesteler'dir. Makalede Afganlı derviş münasebetiyle Doğunun tasavvuf felsefesinden, hayat ve edebiyatından bahsolun-

(1) Basılmamış otobiyografisinden.

maktadır. Makalenin müsvettesi veya matbusu bugün Ahmet Bey nezdinde mevcut değildir.

Artık muharirlik hayatın atılmış olan Ağaoğlu, yine üstadı Dermesteterd'in tavsiyesiyle Madam Adam'ın aylık «Novel Rövü (Nouvelle Revue)» siyle haftalık «Rövü Biö (Revue Bleue)» mecmuasına, Doğu kavimleri ve hayatına dair yazılar yazmaya devam etti. 1892 senesinde Londra'da toplanan Müsteşrikler Kongresi'ne iştirâk ederek, kongreye «**Şiî Mezhebinin Menâbii**» ünvanlı bir inceleme takdim eyledi. Bu tedkikname, kongrenin kararıyla basıldı ve yayınlandı.

Görülüyor ki Ahmet Bey, Paris'te tahsil ile meşgul iken, şahsî ve ailevî istidad ve temayülüne eklenen üstadlarının teşvik ve delaletiyle ilim ve tahrir hayatına girmişti, en çok meşgul olduğu mevzular, Doğunun tarihi ve dinleri idi. **Aynı zamanda gazetecilik de ediyordu.** Tiflis'te çıkan Rusça «Kafkas» adlı gazetede haftada bir kere Paris'ten yazılıp gönderilmiş bir «Tefrika»sı yayınlanıyordu. Rus gazetelerinin tefrikalarını daima iyi üslûp ile yazılmış biraz da ilim çeşnisi bulunan makaleler teşkil eder. Ahmet Bey bu makalelerinde İslam âlemi, ve İslam âleminin Türk hayatı ile meşgul oluyordu.⁽¹⁾

⁽¹⁾ Ahmet Bey'in «Revue Bleue» da yayınlanmış bir makalesini, bundan on, on iki sene evvel kendisinde görmüştüm. Bu hayat devresinde yazılmış diğer makalelerini, maalesef, göremedim. Ahmet Bey'in o sıralarda, düşünce tarzını, idealini hakkıyla tayin edebilmek için, bu makalelerin incelenmesi lazımdır. (A.Y.)

Ağaoğlu Paris'te iken, **Şeyh Cemâleddin Afgâni** ile de tanıştı. Şeyh o sıralarda Paris'e gelmişti; Ahmet Bey otobiyografyasında diyor ki: «İslam âlemi mütefekkirlerinden Cemaleddin Afgani Hazretleri, Paris'teki ikâmetleri esnasında benim mütevazi meskenimi, başkalarına tercih etmek lütfunda bulunmuşlardı ve haftalarca beraber kalmıştık...» Evvelce meçhul bir Afganlı derbeder dervişi hapisten kurtarıp kendi ikametgâhında alıkoyan Ahmed Beye, sonra meşhur bir Afganlı seyyah şeyhi de -belki aynı odada- misafir etmiş demektir!..

Ağaoğlu Paris'te altı yıl kadar kadı: Hukuk mektebinden lisansiye oldu, «College de France»dan bir diploma aldı. Ve 1894 senesi mayısında Paris'i terkederk, İstanbul yoluyla Kafkasya'ya döndü.

İstanbul'da dört ay kadar ikâmet etti ve o zaman Maarif Nazırı olan Münif Paşa ve Kafkasyalı tarihçi Murad Bey'le sık sık görüştü, fikir alışverişi yaptı. İstanbul'a ilk defa geldiği zaman, Ağaoğlu Ahmet Bey'in taşıdığı düşünce ve emellerini gösteren yazılı eserler, maalesef, elimizde değildir.

Ahmet Bey ta yirmi bir yaşından beri muhtelif lisanlarda pek çok yazı yazmış bir Türk muharriridir; çok şayan-ı teessürdür ki yazılarını kendisi saklamadığı gibi bugün kitapçılardan veya kütüphanelerden arayıp bulmakta pek zordur; zira Ahmet Bey'in yazılarından çoğu gazete ve mecmualarda basılıp yayınlanmıştı; hele Rusça gazetelerde

yayınlanan, makale ve tefrikalarını bulmak, zannederim ki bugün imkân harcine çıkmıştır... Bu cihetle Ahmet Bey'in fikri değişme ve gelişmesini, eserlerinden takib etmek, halli müşkil bir mesele halindedir.

Kafkasya'ya dönüşünden sonra, Ahmed Bey Paris'ten makaleler gönderdiği Tiflis'in «Kafkas» gazetesine muharrirlik ettiği gibi, Tiflis'in jimnazına da Fransızca muallimi oldu.

O sıralarda Bakü'de Rusça «Kaspy» adlı bir gazete çıkıyordu. Bakü'nün Türk zenginlerinden meşhur **neftçi milyoner Hacı Zeynelâbidin Takioğlu**, «Kaspy»yi satın alarak Azerbaycan Türklerinin hukukunu müdafaa ve menfaatlerine hizmet eder, Rusça bir Türk organı haline getirdi ve bu gazetenin baş muharirliğine Ağaoğlu Ahmed Bey'i celbetti⁽¹⁾. Ahmed Bey bu vazifeye devam etmekle beraber Bakü Jimnazında ve Bakü Âli Ticaret Mektebi'nde Fransızca muallimliğini de üstlendi. 1902'de, Ağaoğlu'nun telkini ile Hacı Zeynelâbidin, Rus hükümetinden Türkçe bir gazetenin baskı ve yayınına mücadele koparmaya çalıştıysa da muvaffak olamadı.

Rusya'nın o devirdeki siyaseti, Rusya'da oturan Müslümanların kendi lisanlarında yayın yapmalarına, her suretle mani olmayı hedef tutuyordu. Bin müşkülâtla çarpışma-

(1) Basılmamış otobiyografisinden.

ya mecbur olan «Ekinci», «Ziya» ve «Keşkül» çok devam edememişlerdi. Nasılsa evvelce Gaspıralı İsmail Bey'e yarısı Türkçe, yarısı Rusça yazılmak üzere bir gazete neşri için verilen imtiyazın da bir siyasî hata olduğunu, Rusya'nın Müslüman ve Türk tebaası işlerinde ihtisas sahibi sayılan misyoner İlminsky ve Profesör Smirnov gibi nüfuzlu müsteşrikleri iddia edip duruyorlardı. «Tercüman»ın kapatılması için bir hayli teşebbüsler vâkî olduysa da, İsmâil Bey'in zekâ, maharet ve enerjisi, bütün Türk ve İslam düşmanlarının entrikalarına mukâbele ile, yirmi, otuz milyonluk Türk kitlesinin kendi lisanında çıkan bu ufacık haftalık yegâne gazetesinin yayının devamını temin edebilmiştir. Lakin bir ikinci «Tercüman»ın kapatılması için bir hayli teşebbüsler hakî olduysa da, İsmail Bey'in zekâ, maharet ve enerjisi, bütün Türk ve İslam düşmanlarının entrikalarına mukâbele ile, yirmi, otuz milyonluk Türk kitlesinin kendi lisanında çıkan bu ufacık haftalık yegane gazetesinin yayınının devamını temin edebilmiştir: Lakin bir ikinci «Tercüman»ın daha meydana çıkmasına Rus bürokrasisi, başarıyla mani olabiliyorlardı. Ve bu hâl Rus-Japon seferine, yani 1904 senelerine kadar devam etti.

Rus-Japon Harbi'nde çarlığın yediği mağlubiyet darbesi, senelerdenberi hazırlanan Rus inkılap hareketine kuvvet ve cesâret vermişti. Hükümetin zaafından bilistifade Zeynelâbidin Takiyev de evvelki teşebbüsünü tekrarladı ve bu sefer muvaffak oldu: Bakü'de ve genellikle bütün Kafkasya'da ilk kere olmak üzere Türkçe günlük bir gaze-

te, «Hayat» çıkmaya başladı. O sıralarda İstanbul'dan Kafkasya'ya dönmüş olan Hüseyinzâde Ali Bey'le Ağaoğlu Ahmet Bey Azerbaycan Türk gazetesinin başına geçtiler.

Evvelce, Ahundzadeler, Melekezadeler, Ünsîzadeler, Kafkasya'da Türk millî his ve şuûrunun uyanmasına az çok tesir etmiş olmakla beraber, bu şuurun kuvvetli ve görünür bir hale gelmesi, iddia edilebilir ki Azerbaycan'da gündelik matbuatın tesisinden itibaren başlar. **Ve bu büyük işin ilk hâdimleri Hüseyinzade ile Ağaoğlu'dur.**

Ahmet Bey «Hayat»da bir sene kadar çalıştıktan sonra ayrılarak müstakilen «İrşâd» adlı gündelik bir gazete çıkarmaya başladı. Bu Azerbeycan Türklerinin ikinci günlük gazeteleridir. «İrşâd»ın mesleğini bizzat Ağaoğlu şöyle tarif ediyor:

«Bir taraftan Rus hükûmetine karşı mücâdele ederek her nevî umumî ve siyasî haklardan mahrum olan Türk unsuruna bu hakları dahi temin etmekten, diğer taraftan Türk unsurunun kendisinde birlik fikrini temin maksadıyla mezhep ayrılığını ve bilhassa Sünnî-Şiî düşmanlığını kaldırmay açalmaktan ibaretti. Bununla beraber halkı ilim ve irfana ısındırmak, Türkçe mektep vesâir irfan müesseseleri vücuda getirmek için uğraşmak lazımdı.⁽¹⁾»

Gerçekten Azerbeycan Türklüğünün mühim meselelerinden birisi de Sünnî-Şiî ayrılığı ve düşmanlığı teşkîl edi-

(1) Basılmamış otobiyografisinden.

yordu. Bir zamanlar bu ayrılıktan istifade eden İranîlik, bütün Azerbeycan'ı Farslaştırmaya uğramıştı; Ruslar Azerbeycan'a hakim olunca bu ayrılık ve düşmanlığı körüklüyerek, mütemadiyen yekdiğeri aleyhine düşmanlık eden bi iki İslam fırkasının arasını mümkün olduğu kadar açarak Türk milletini zayıflaştırmaya ve bu sayede kendi hakimiyetlerini tesis ve takviyeye çalışmışlardı.

Bu temelsiz ve manasız mezhep ayrılığının zararlarını, bundan yabancılara istifadesi dereceseni ortaya koyarak ve isnat ederek **Kafkasya Türklüğünde birliğin ortaya çıkmasına en çok çalışan millet hadimleri Gaspıralı İsmail Bey ile Ağaoğlu Ahmet, Hüseyinzade Ali ve Topçubaşı Ali Merdan Beyler'dir.**

Azerbaycan ve İran Türklerinin mezheb ayrılığı yarası, Ahmet Bey'i eskidenberi işgal etmektedir. Kafkasya'ya döndüğü sıralarda yazılmış mükâleme tarzında basılmış bir risâle⁽¹⁾ sinin mevzuu mezheb ayrılığının islama dokundurduğu zararlardır. Bu risalede Ağaoğlu, İslamla bir Şiî ahundunu konuşturuyor; fakir ve zayıf İslam, hassaten mezheb ayrılığı yüzünden başına gelen felaketleri, zengin ve şişman ahundun kan fışkıran besili yüzüne haykırır. Heyecan ve hararetle yazılan bu risaleden Ahmed Bey'in di-

(1) Bu risalenin ünvânı «İslam ve Ahund»dur. Basılmadığı halde Azerbaycan rûhanîleri ve mutaassıb halk arasında bir hayli dedikoduya ve yazarına karşı düşmanlık ve gücenme celbetmiştir.

nî ve mezhebî meselelerde geniş ve derin bilgisi meydana geldiği gibi, o sıralarda, yani 1900 enelerine doğru, kavmin gelişme ve ilerlemesine İslamın hatalı anlayışını ve bilhassa bundan doğan mezhebler ayrılığını en mühim bir engel addettiği de anlaşılır.

Ahmet Bey Türkçe gazeteciliğe başlamadan evvel «İslama göre ve İslamda kadın» ünvanlı Rusça bir risale yazıp yayınlamıştır.⁽¹⁾ -Bu risale dahi, basılmamış Türkçe «Diyalog» gibi İslamın görüşlerinde terakkîperver olduğunu, Abbasilerin orta devirlerine kadar bu terakkî-perverhane hareket devam ettiği halde, daha sonra âlimlerin ve Şeyhlerin menfaatperestlikleri yüzünden İslamın gerilediği ve çöktüğünü iddia etmektedir. Ahbed Bey bu rikalesinde İslam'ın gerilediği ve çöktüğünü iddia etmektedir. Ahmed Bey bu risalesinde İslamın ilerlemesine ve gerilemesine ölçü olarak «kadın»ı almıştır. Ahmed Bey'in incelemelerine göre Hazret-i Peygamber, kadını, eski İran medeniyetine ve İslam'dan önceki Arab âdetlerine nisbetle çok yükselmiştir. Kur'ân'ın ruhuna nazaran, birden fazla eş caiz değildir. İslam âleminde Kur'ân'ın emirlerine, Peygamber'in sözlerine, İranî ve Süryanî medeniyetlerin galebisinden itibaren ki kadın, kültürel ve sosyal mevkiinden düşmeye başlamıştır. «Türk-Tatar» kavimlerinin İslamı kabuliye İslam âlimeni hakim olmasını müteakib, kadı-

(1) Bu eser Tiflis'te, 1901 senesinde, Martirosyans Matbaasında basılmıştır.

nın mevkii tekrar yükselmiş ise de bu kuvvetli unsurun adet kanunları bile Doğunun en eski medeniyetlerinden olan İran ve Süryan medeniyetlerine galip gelemeyerek, kadın yine kültür ve sosyal bakımdan düşmüş ve nihayet bugünkü (yani 1901 senesinde Azerbaycan'daki) derekesine inmiştir.

İslam kavimlerinin kurtuluş ve ilerlemesini temin için, Ağaoğlu'nun fikrince bilhassa iki mühim meselenin halli lazımdır: **Kadın meselesi ve alfabe meselesi.**

Fikirlerini ve düşüncelerini çok dikkate değer gördüğüm bu risalenin son sayfalarını aynen tercüme ediyorum:

«Müslümanların kurtarılması, onların manevî, hatta siyasî kalkınmaları, yalnız iki meselenin halline bağlıdır. Kadın meselesi ve alfabesinin ıslahı.»

«Zamanımız Müslüman kadını, ancak serbest ve şuur-lu bir ana ve bir zevce oluncadır ki sosyal görevini his ve ifa edebilecektir; yalnız bu şartlar dahilinde çocuklarının karakter ve iradesini terbiye ve onlara yüksek hissiyat ve asil fikirler telkin edebilir; bugünkü şartlar dairesinde Müslüman kadının çocukları birtakım manasız mevcudiyetlerden ibarettir.»

«Boğucu harem havası içinde geçirilen tenbel ve sırf hayvanî bir hayat, kadının bedenî gelişmesine de mücade etmediğinden ırkın bedeni çöküşüne de sebep olmaktadır. Alfabenin güçlüğü ise okuyup yazmayı çok zorlaştırdığından Müslümanların akıl ve kalblerinin aydınlatma yolunu

kapamaktadır. Kadın ve alfabe işte İslam âleminin en hakiki iki düşmanı, onun tedavi olunamayan iki hastalığı ki onların tesiri altında bu âlem yavaş yavaş mahvolmaktadır. Yalnız son zamanlarda Müslümanlar bu iki meseleyi ciddiyetle nazar-ı dikkate almaya başladılar. Lakin bu hususlarda İstanbul'da, Kahire, Bombay ve Kalküta'da gösterilen himmet ve gayretler, ki erkeklere olduğu gibi kızlara da mektep açmak ve alfabe ıslahı teşebbüsünde bulunmakla ortaya çıkmaktadır, kâtif sayılamaz; bütün bu gayretler, mutlaka ölümü doğurabilecek müzmin ve öldürücü hastalığa arşı zayıf ve geçici ilaçlar derecesindedir. Müslüman âleminin uyanması ve o âlemin medeni milletler muhitine girebilmesi için, çok şiddetli bir sarsıntıya ihtiyaç vardır; Müslümanların kendi reformasyon devrini geçirmeleri ve içlerinden gayet kuvvetli bir irade sahibi ve nefsinin iş için tamamen fedaya hazır bir adamın gelip çıkması lazımdır.⁽¹⁾ Böyle bir reformatör (müceddid) yukarıda gördüğümüz veçhile bizzat İslamda tarih ve geleneklerinde isteklerine uygun bir zemin bulabilir. Tekrar ediyoruz: Ne Kur'ân, ne şariat kendiliğinden gelişmeye muhtelif değildir, yalnız onların taşıyıcısı olan şeyhler ve âlimler, şahsi menfaatleri uğrunda, Kur'ân ve şeriata medeniyetle uyuşmayan bir şekil vermeye uğramışlardır. Bunu pekâlâ bilen Mısırlı müceddid Mehmet Ali, Mısır'ın şeyh-

(1) Cemaleddin Afgani'nin fikirleriyle mukayese olunsun. (A.Y.)

lerini ve âlimlerini sarayına toplayarak, etraflarını kendisine tamamen sadık iç sıra askerle kuşattıktan sonra yaptığı teceddüdleri ve ıslahatı, ölüm tehdidi altında onlara tasvib ve imza ettirdi.»

«Müslüman dini aslında sevinç getirir ve ilerlemeyi sever. İslam, kaderi, herhangi meşum ve uydurma bir kuvvetin insan hayatın amazlum ve gaddar bir tazyiki tarzında telhakki etmez; İslam nazarında kader, meydana geldikten sonra vak'alar ile uyuşmayı temin eden bir nazariyedir ki insanları takviye eder ve gayrete getirir. Müslümanların peygamberi bizzat birkaç kere tekrar etmiştir: «Deveni Allah'a emanet et, ama daha evvelce dizini iyice bağla!»

1901'de yayınlanan 59 sayfalık bu küçük risalenin muhteviyatı, o devrede Müslüman düşünürlerinin düşünce tarzına uygundur; İslamı ıslah (Reformation) ederek, Müslüman kavimleri çöküşten kurtarmak, ilerleme ve yükselmeye sevk etmek. Ağaoğlu Ahmed Bey, bu risalesinde bütün Müslümanlarla meşguldür; onun Türkçülük hissiyatını, ancak Türklerin, kendi tabirleriyle «Türk-Tatarların» kadına verdikleri kıymeti ifade eden satırlardan çıkartabiliriz: «Türk-Tatar» kadınıni idealize etmektedir. Ahmed Bey'in «İslam'a Göre ve İslam Âleminde Kadın» risalesinde düşmanlık hedefi eski İran medeniyetidir: Arapların, İran medeniyetinin üstün tesirinden korunmuş bulundukları zamanlar, İslam kadının mevkii ve binâenaleyh Müslümanların medeni seviyesi yüksekti; Türk kadınıni aşağıla-

yararak Türk hayatı ve medeniyetinin gelişme ve ilerlemesine mani olan kuvvet de o köhne ve çürük İran medeniyetidir.

Elimize geçen bu iki eserinden Ağaoğlu Ahmed Bey'in belki de birçok Türkçüler gibi, en önce İslamın ıslahı, İslâmın aslî mahiyetine döndürülmesi meselesiyle meşgul olduğu anlaşılıyor. Zaten Paris'te iken Şarkın tarihine, bilhassa edebiyat tarihine dair dersler takib ve bu yolda şahsî incelemeler yapmış olduğundan, ilk araştırma yazısı faaliyetinin de bu mevzular üzerinde olması tabiidir. Mammafih memleketine dönünce Azerbaycan'ın reel hayatı, Ahmed Bey'in fikri ve fiilî faaliyetinin dinî meselelerden millî ve sosyal meselelere geçmesini icâb ettirmiştir.

Ağaoğlu bir taraftan «İrşâd»ı çıkarırken, diğer taraftan tıpkı Gaspıralı İsmail Bey gibi yaydığı esaslı fikirlerin hayata geçmesine, tahakkuk etmesine bizzat çalışıyordu: Kafkasya'da şehir şehir dolaşarak, birçok şehir ve kasabalarda mekteplerin; Neşr-i Maarif Cemiyetleri'nin tesisine muvaffak oluyordu.

Türkler arasında ortaya çıkan bu uyanış belirtilerini çekemeyen komşuları **Ermeniler**, 1904 senesi nihayetlerine doğru, Türkler aleyhine bariz bir düşmanlık vaziyeti aldılar ve Ermenilerle Türkler arasında fiilî mücadeleler başladı. Ermeniler muntazam millî teşkilata malik olduktan başka, siyasî sebeplerden, dinî ortalıktan ve Rus idare mekanizmasında birçok Ermeni yerleşmiş olmasından dolayı,

Çar hükümetinin yardımına da mazhar bulunuyorlardı. Türklerin Ermenilerle çarpışabilmesi için, teşkilata ihtiyaçları aşikârdı. Bu ihtiyacı temin için, Ağaoğlu Ahmet Bey 1905 senesinde Bakü'de «Fedâî» namıyla gizli bir cemiyete teşkiline muvaffak olmuştur. «Fedâî» cemiyetinin faaliyeti, Ermenilerin Türklere karşı irtikab etmekte oldukları mezalimi, fiilî mukavemetlerle bir derece durdurmıştı. Şuşa mektebinde iken Ermenilerle çarpışmaya başlayan Ahmed Bey'in «Fedâî» teşkilatıyla hayat sahasında ve büyük mikyasta kavgaya devam ettiğini görüyoruz...

1905 senesinde Çar hükümetinin meşrutî idare tarzına temayül mecburiyeti. Petersburg'da bir nazırlar komitesi teşkilini doğurmuştu. Bu komitenin başında bulunan Kont Vesite, memleketin her tarafından gelen heyet murahasları kabul ile işgal ve taleplerini dinlemek lüzumunu duymuştu. 1906 senesinde Rusya'nın Türk ahalisi de kuzeyden, doğudan, güneyden murahas heyetleri gönderdiler. Kazan'dan giden heyette yukarıda ismi geçen Akçuraoğlu Yusuf bulunduğu gibi, Kafkasya ahalisini temsilen giden heyette de münevverlerden Ağaoğlu Ahmed Bey, Hüseyinzade Ali Bey seçilmişlerdi. Ağaoğlu, bu heyetin en faal unsuru olmuştur.

1907'de Bakü civarında, yani petrollü topraklar üstünde oturan Türk ahalisini göç ettirmek gayesine matuf bir projenin müzakeresi için Petersburg'da toplanan bir özel komisyona, yine Azerbaycan Türk ahalisinin mümessili sı-

fatıyla Ağaoğlu Ahmed Bey'le üç arkadaşı gönderilmişlerdir. Üyelerinden Ermenilerle bir kısım Rusların projeyi kabul ettirmek için pek çok mesai ve gayret sarfetmelerine rağmen, komisyonun 35 gün devam eden müzakeresi neticesinde Türklerin göç ettirilmesi meselesinin bertaraf edilmesine muvaffakiyet hasıl olmuştur.

Ahmed Bey bir taraftan millî ihtiyaç ve menfaatlerin icab ettirdiği bu gibi amelî hizmetlerle meşgul olurken diğer taraftan da muharirliğini asla kesintiye uğratmıyordu: Gerek Nazırlar Komitesi'ne istekler listesi götüren mura-has heyetine üyeliği esnasında, nazırlara derd anlatıp yorumlurken, gerekse Kont Kokoftsef Komisyonu'nda ermenilerle saatlerce çekişirken Petersburg gazetelerinde de, Azerbaycan Türklerinin hak ve ihtiyaçlarını müdafaa, Rus bürokrasisiyle Ermenilerin Türklere isnad ettikleri iftiraları tekzîb ve bunların Türkler aleyhine çevirdikleri çeşitli entrikaları iptal eder yolda yazılmış makaleleri basılıp çıkı-yordu. Aynı zamanda Ahmed Bey Bakü'deki gazetesine, yani «İrşâd»a uzun mektuplar yazmaya vakit buluyordu. Zaten Ahmed Bey'in çok ve kolay yazabilmek istidâdı fevkâlâdedir; Türkçe, Rusça, Fransızca makaleleri aynı kolaylık ve süratle yazar. Galiba Farsça makaleler de yaz-mıştır. Kendisi bazen alay ederek, «Hayatımda yazdığım makaleler, hepsi bir araya getirilirse Bakü'den İstanbul'a kadar bir geniş yol teşkil edebilir» der.

Gerek tahriri gerek ameli faaliyet, Ağaoğlu Ahmed Ah-

met Bey'i, Rus hükümeti nazarında şüpheli ve tehlikeli insanlardan addettirdi: Vakıa Ahmet Bey'in yazılarında hedef tuttuğu umumî gaye, Azerbaycan Türk milletinin uyanmasını, Rusya'da oturan bütün milletlerle (dolayısıyla da Ruslarla da) eşit haklara mâlik ve bu cihetle millî haklarına sahip olmasını temin etmektir. Bu gayeye ulaşılması halinde, zaten muhtelif yollarla aynı maksada yürüyen diğer Kafkas milletleriyle beraber, Azerbaycan'ın da Rus İmparatorluğu'ndan ayrılması neticesi kendiliğinden hasıl olacaktı; Azerbaycan Türklerinin muhtariyeti, onların komşu büyük Türk kitlesine katılmalarını sağlaması da pek tabîî idi... İşte bu görüşler, Azerbaycan Türklüğünü uyanışa, şuurullaşmaya, insanî haklarını ve millîyesini müdafaaya davet eden Ahmed Bey'in Rus hükümeti tarafından tehlikeli ve zararlı telakki olunması sebeplerini izah eder; özellikle Ağaoğlu, yalnız yazıyla iktifa etmeyip «Fedâî» cemiyetini teşkîl ile faâliyetle bulunmak gibi amelî sahalarda da tek durmayan enerjik insanlardandır...

Bu suretle Çar hükümetinin şüphe ve düşmanlık bakışlarını celbeden Ağaoğlu Ahmed Bey'in gazetesi «İrşâd», ikide bir hükümetin sataşmasına maruz kalıyorlardı: Bazen Ahmed Bey'in evi aranır, bazen matbaası basılır, bazen de gazetesi kapatılırdı; fakat evvelce alınmış olan birçok ruhsatnamelerden istifhade ederek, kapanmış gazetenin yerine derhal bir diğeri çıkarılırdı... Bir çok zahmet ve masrafı gerektiren bu mücadele de, Azerbaycan Türk zenginleri Ahmed Bey'e cidden yardım etmişlerdir. Bu da gösteriyor

ki Azerbaycan'da 1907 tarihlerine doğru Türk millî şuuru hayli gelişmiş bulunuyordu.

Ahmet Bey'in Paris'te iken tanıştığı «Jön Türkler»den bazıları da ara sıra «İrşâd»da makalelerini yayınlamış olduklarından, bu gazetenin Osmanlı memleketlerine girmesi yasak idi; fakat bu yasaklama, uzun müddet devam edemedi, çünkü İstanbul'da ihtilal vukua gelerek idare şekli değişti.

Osmanlı inkılâbının arifesinde, Rus inkılâbı bir irtica devresi geçiriyordu. Başvekâlet makamına geçen Stoplin 1905'de karışan ve dağılmaya yüz tutan Rusya'nın idare dizginlerini sağlam ve şiddetli ellerine alarak tekrar mutlakiyete doğru çevirmiş, yukarıda bahsi geçen «3 Temmuz Darbe-i Devleti» ile bilhassa demokrasinin ve milliyetlerin haklarını sınırlamıştı. Bu istikâmeti alan iç siyaset, Rusya'nın sosyal ilerlemesine ve Rusya'da milliyetlerin olgunlaşmasına çalışan münevverlerin tazyîkini icabettirecekti; filvaki Stoplin devrinde bilhassa inkılâpçılarla milliyetçiler takip ve tazyîk olundular:

«Şiddetle takip edilenler arasında idim. İş bir dereceye geldi ki artık yalnız nefsimin değil, ailemin dahi huzur ve sükunu kaçırılmaya başladı. 1908 senesinde Türkiye'de inkılâb olmuştu. İş başına tanıdığım bazı zevat gelmişti. Aynı zamanda Kafkasya umumî valisi tayin olunan «Kont Varonsov-Taşova» mutlaka beni takib ve sürgün etmeye

karar vermiş görünüyor. Bunu öğrenir öğrenmez derhal ben de kaçmaya karar verdim ve 1908 senesinin nihayetine doğru İstanbul'a kaçtım⁽¹⁾ »

Osmanlı inkılabı, Türklük için çalışmak isteyenleri bütün Türk âleminden İstanbul'a çekiyordu; Ağaoğlu Ahmet Bey'i de çekti, getirdi. 1908'den sonra Ağaoğlu'nun İstanbul'da çok dolu ve hareketli olan faaliyet devresi başlar. Bu devre, ileride mevzûbâhs olacaktır.

(1) Basılmamış otobiyografisinden.

IX

TÜRKÇÜLÜKTE TEŞKİLATLANMA DEVRESİ

1908 Osmanlı İnkılabını müteakib Türk milliyetçiliği hareketi çok genişlemiş, derinleşmiş ve dal budak salmıştır. 1909'dan 1928'e kadar yirmi yıllık devrenin incelemesini bu sene ki «Türk Yılı»na yetiştirmek kâbil olamıyor. Bu çeyrek asırlık devre, şimdiye kadar bahsettiğimiz yarım asırlık devreden daha çok, karışık ve mühim vak'aları ihtiva ettiğinden, pek çok inceleme ve araştırmalara ihtiyaç vardır; bu devrede basılmış ve basılmamış vesikalar, hayli boldur. Bunların incelenmesi ve mukayesesı, epey zaman işgal edeceğinden başka incelemelerimizin hülasası da, belki bu makalemizin bir buçuk iki misli olacaktır.

«Türk Yılı»nın ikinci bir nüshasını daha neşretmek mukadder ise, Türkçülük hareketinin, Osmanlı meşrûtiyeti ve Türk Cumhuriyeti zamanlarında kazandığı açıklığı uzun uzadıya kayıt ve tespıte de belki muvaffak oluruz.

Osmanlı devletinin Meşrûtiyet devri Türkçülüğün teşkilatlanmasına ve Türkçü cemiyetlerin teşkiline imkân bahşetmiştir. Mutlakiyet devrinde her nevî cemiyet teşkili fevkâlâde zordu, hele milliyet esası üzerine cemiyet tesisine hükümet asla müsaade etmezdi; bununla beraber

Müslüman ve Türk olmayan tebaanın milliyet esasına dayalı, hayri ve edebî maskelerle örtülü bir hayli cemiyetleri de vardı.

«Türk Derneği»

Türkiye’de, Türk milliyetçiliği esasına dayanarak kurulan ilk cemiyet «Türk Derneği»dir. 1908 senesi kasımında İstanbul’a gelen Akçuraoglu Yusuf, daha mektep hayatından hatırladığı bazı Türkçüleri, yani Necib Âsım Bey ile Veled Çelebi Efendi’yi ziyaret ederek gayr-i siyasî, sırf kültürel mahiyette bir Türk cemiyeti kurulmasını teklif ve kendilerinin bu yolda rehber olmalarını rica etti. Bu suretle başlayan ilk teşebbüs, senenin nihayetlerine doğru Mekteb-i Mülkiye Müdürü Celal Bey merhumun odasında toplanan bir içtimada «Türk Derneği» adlı bir ilmî cemiyet halinde şekillenmiştir.

Bu cemiyetin nizamnamesi 12 Kânun-ı Evvel 1324 (25 Aralık 1908) tarihiyle ve «Türk Derneği Nizamnamesi» ünvanıyla İstanbul’da Karabet Matbaasında basılmıştır.

Cemiyetin maksadını ifade eden nizamnamesinin 2. maddesinde şöyle deniliyor:

«Cemiyetin maksadı Tüirk diye anılan bütün Türk kavimlerin mazi ve haldeki asar, efal, ahval ve muhiti öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak yani Tüirklerin âsâr-ı atikasını, tarihini, lisanlarını avam ve havas edebiyatını, etnog-

rafya ve etnolojisini, ahval-i içtimaiye ve medeniyete-i hazırlarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını, araştırıp tarıştırıp ortaya çıkarak bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizin açık, sade, güzel ilim lisanı olabilecek surette geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre teddid etmektir.»

Mekteb-i Mülkiye toplantısını müteakib gazeteler verilen bir ilanda, toplanan adamların isimleri açıklanmıştır: Ahmet Midhat Efendi, Emrullah Efendi, Necib Âsım Bey, Bursalı Tahir Bey, Korkmazoğlu Celal Bey, (bugün Kuzey Kafkas Cumhuriyetleri'nden birinde komiserdir) Veled Çelebi Efendi, Akçuraoğlu Yusuf, Boyacıyan Agob Efendi, Arif Bey (merhum tarihçi), Akyiğitoğlu Musa Bey (merhum Askerî Baytar Mekteb-i Âlisi iktisat muallimi idi), Fuad Raif Bey, Rıza Tevfik Bey, Ferid Bey (bugünkü Londra sefiri).

Sırf ilim ile meşgul olacak bu cemiyete Türk olmayan Türkiyatçılar da dahil olabiliyorlardı⁽¹⁾. 15 Teşrin evvel 1328 (1912)'e kadar âzâlık taksitlerini ödeyen zatların tamamı, cemiyetin kasa defterine nazaran 63 kişi görünmektedir. Bunların içinde Profesör Gordlevsky, Doktor Karaçon, Profesör Martin Hartman gibi müsteşrikler, Boyacı-

(1) «Cemiyetin maksadına hizmet etmek isteyen herkes, hangi din, cins ve tâbiyetle olursa olsun merkezdeki idare heyetine şifahen veya yazıyla müracaat eylediği takdirde onun girişine cemiyetin iki âzâsının delaletiyle idare heyetinin tasdiğiyle kabul olunur» (Türk Derneği Nizamnamesi, madde:4)

yan Agob ve Antuvan Tıngır Efendiler gibi Türk olmayan Osmanlılar da vardır. Prens Said Paşa, merhum Köse Raif Paşa, Halid Ziya Bey gibi zamanın bazı devlet büyükleri, üye olmaksızın nakdî yardımda bulunmuşlardır. Şair Mehmet Emin Bey⁽¹⁾, Gaspıralı İsmail Bey, Hüseyin Cahid Bey, Azerbaycan Cumhuriyeti Başvekillerinden Yusuf Beyzade Nesib Bey, Ağaoğlu Ahmet (2), Hüseyinzâde Ali Bey(3), Köprülüzade Fuad Bey, Türkocağı kurucularından Doktor Fuad Sabit Bey ve merhum Ispartalı Hakkı Bey ilk senelerde yazılan üyelerdendir.

«Türk Derneği», maksadını telkin ve yaymak için, gazeteler, risaleler, kitaplar yayınlayarak ve umûmî derslerle müzakereler tertip edecekti. Evvelen, Necib Âsım Bey'in «Türklerin Pek Eski Yazısı» ile Bursalı Tâhir Bey'in «Türklerin Ulum ve Fünûna Hizmetleri» adlı risalelerini bastı ve yayınladı. Sonra «Türk Derneği» adlı, «Türklüğe dair tettebbuatı havî», «Ayda bir çıkar» bir mecmua çıkardı. «Türk Derneği»nin 1'inci yılının 1'inci sayısı 1327 (1911) senesi «Matbaa-yı Hayriye ve Şürekâsı»nda bastırılarak yayınlamıştır. Bu mecmuanın ancak 7 sayısı yayınlanabilmiştir. Nüshalarda yayımlandıkları ay gösterilmemiş ise, de 1327 senesinde ancak 6 nüshanın basılmış olmasından, her ay bir mecmua yayınlanamadığı anlaşıyor. «Türk Derneği» namına Akçuraoğlu Yusuf tarafından «Cengiz

(1. 2. 3) Şair Mehmet Emin Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey, Hüseyinzade Ali Bey, Mekteb-i Mülkiye toplantısı zamanında İstanbul'da bulunmuyorlardı.

Han»a dair bir umumî ders verildiği gibi o sıralarda birkaç umumî mitingde «Türk Derneği»ne mensup hatipler, maksatlarına uygun nutuklar irad etmişlerdir.

«Türk Derneği»nin hayatı uzun devam edemediyse de, attığı tohum çorak bir toprağa rast gelmedi. Derneğin bir aylık hayli muntazam devam eden idare heyeti toplantılarına, devlet idaresinin başında bulunmaya hazırlanan bazı kimseler de misafir sıfatıyla gelip gidiyorlardı. Enver Bey'in dayısı Celil Bey'in misafirliklerini hatırlıyorum.

Bir müddet sonra, derneğin en faal üyelerinden Miralay Raif Fuad, Miralay Necib Âsım Beylerin kıtalarının başına gitmeleri, Veled Çelebi Efendi'nin Konya Büyük Çelebiliğine tayin olunması, Akçuraoğlu Yusuf'un İstanbul'dan ayrılması, dernek toplantılarını seyrekleştirdikten başka, mecmuanın da kapanmasına sebep olmuştur.

Lakin «Türk Derneği» mecmuasının son nüshasının yayınından pek az zaman sonra «Türk Yurdu» adlı, ve daha geniş programlı bir Türkçülük mecmuası yayınlanmıştır.

«Türk Yurdu»

«Türk Yurdu» mecmuasını yayınlayan «Türk Yurdu» cemiyeti idi. Hükümet, «Türk Yurdu» cemiyetinin tesisinden 18 Ağustos 1327 (1911) tarihli ilmuhaberle haberdar olduğun tasdik etmiştir; 1911 senesi nihayetlerinde «Türk Yurdu» mecmuasının ilk nüshası yayınlanmıştır.

«Türk Yurdu» nizamnamesine göre cemiyet, Türk ço-

cuklarına mahsus bir pansiyon açacak ve «Türk Yurdu» cemiyetinin tesisinden 18 Ağustos 1327 (1911) tarihli ilmuhaberle haberdar olduğunu tasdik etmiştir; 1911 senesi nihayetlerinde «Türk Yurdu» mecmuasının ilk nüshası yayınlanmıştır.

«Türk Yurdu» nizamnâmesine göre cemiyet, Türk çocuklarına mahsus bir pansiyon açacak ve «Türklerin zekâ ve irfanca seviyelerinin yükselmesine varidat ve teşebbüs sahibi olmalarına hizmet etmek üzere bir gazete çıkaracaktır.» (madde:4) «Türk Yurdu» nun kurucuları şunlardır: Mehmet Emin Bey (Türk şairi), Ahmet Hikmet Bey (merhum, sâbık hariciye vekâleti müsteşarı), Ağaoğlu Ahmet Bey, Hüseyinzade Ali Bey, Doktor Âkil Muhtar Bey, Akçuraoğlu Yusuf. **Türk Yurdu fikrini şair Mehmet Emin Bey ortaya attı.** «İttihat ve Terakkî Cemiyeti» bu teşebbüse alaka gösterdi. «Türk Yurdu Cemiyeti murahaslığına Akçuraoğlu Yusuf Bey seçildi. 1912 senesi eylülünde Ahmet Hikmet Bey Peşte Baş şehbenderliğine tayin edilmiş olduğundan **yerine Gökalp Ziya Bey seçildi.** «Türk Yurdu»nun kuruluşu sıralarında Ziya Bey henüz Selanik'te idi. «Türk Yurdu» mecmuasının imtiyazı şair Mehmet Emin Bey namına alınmıştı. Mehmet Emin, 1911 senesi ağustosunda Erzurum Valisi olduğundan mecmuanın imtiyazı ve müdürlüğü Akçuraoğlu Yusuf'a nakledildi. İlk nüshasından itibaren «Türk Yurdu»nu Akçuraoğlu çıkardı.

1911'de «Türk Yurdu» yazı ve tertip tarzına dair müdü-

rü Akçuraoğlu tarafından ileri sürölüp, yazı ve idare heyeti tarafından bazı değışiklikler ile kabul olunan programın muhteviyatından ehemmiyetliceleri şunlardır:

«1- Risale Türk ırkının mümkün olduğu kadar çoğunluğu tarafından okunup anlanarak istifade olunacak bir tarzda yazılacaktır.»

«Binaenaleyh a) Dili sade olacaktır; b) Kavmin ekseriyetine fadali mevzûlar seçilecektir; c) Çetin mevzular bile kolay ifade olunmaya çalışılacaktır. -Mamafih miinevver düşünce sahiplerinin zevki, çıkarı gözden kaçırılmayacaktır.»

«2- Risale, bütün Türklerce makbul olabilecek bir ideal ortaya koymaya çalışacaktır.»

«3- Risalede Türklerin tanışmalarına, iktisat ve ahlakça yükselmelerine ve fen bilgileriyle zenginleşmelerine hizmet eden mevzûlar en ziyâde yer alacak, siyaset bunlardan sonra gelecektir.»

«4- Türklerin birbirleriyle tanışmaları için Türk dünyasının her tarafında olup geçen ve bilhassa kardeşler arasında sevinç veya kedere sebep olan vak'alar ile Türk dünyasının ötesinde berisinde ortaya çıkan fikir cereyanları kaydolunacak, Türk ırkının muhtelif kavmiyetlerinde doğan edebiyatı ırkın bütün fertlerine bildirmek için çalışılacaktır.»

«5- Risale; Osmanlı Devleti'nin iç siyasetinden bahsederken, hiçbir siyasî fırkaya taraftarlık etmeyecek, ancak Türklüğün, Türk unsurlarının siyasî ve iktisadî menfaatlerini müdafaa edecektir. Türk unsurlarının menfaatlerini müdafaa ederken, muhtelif unsurlar arasında ihtilaflar doğmasından kaçınmaya çalışacaktır.»

«6- Risale, Osmanlı Türkleri arasında Türk millî ruhunun gelişme ve takviyesine idealsizlikten doğan tembellik ve bedbinliğin giderilmesine çok çalışacak ve ekseriya hiçbir şeye dayanmaksızın ortaya çıkan mübalağalı Batı korkusundan da bu milleti kurtarmaya elinden geldiği kadar uğraşacaktır.»

«7- Risalenin devletlerarası siyasette esas fikrî, Türk âleminin menfaatlerni müdâfaa etmektir.»

«Türk Yurdu» mecmuası Akçuraoğlu Yusuf'un bazı ufak fasılalarla idare ettiği 6 sene zarfında, bu programa sadık kalarak programdaki hususları mümkün olduğu kadar tatbike çalışmıştır.

«Türk Yurdu»nun Türk çocuklarına mahsus pansiyonunun inşasına **Evkaf Nazırı Hayri Bey** (Allah rahmet etsin!) zamanında başlanmış ve inşaat çatıyı alacak kadar ilerlemiş olduğu halde, adı geçeninin vefatı üzerine bir güzel teşebbüs yüzüstü kalmıştır. Binanın tamamlanması ve güzel kullanılması «Türk Maarif Cemiyeti»nin gayretinden ümit ve temennî olunur.

«Türk Yurdu» mecmuası hâlâ devam etmektedir, ve bugün bu mecmua «Türk Ocağı» tarafından neşrolunmaktadır. İlk nüshası 1911 senesi Teşrin-i sâni (kasım) başlarında yayınlanmıştır. Binâenaleyh mecmua bugün 17 yaşında demektir.

«Türk Ocağı»

«Türk Ocağı»nın resmen doğuşu «Türk Yurdu»nun yayına başlamasından birkaç ay sonradır; Türk Ocağı'nın resmen kuruluş tarihi, Türk Ocağı'nın Esasî Nizâmının birinci maddesinde gösterildiğine nazaran, 12 Mart 1328 (1912) dir⁽¹⁾. Lakin ileride görüleceği gibi kurulması için teşebbüsler daha evvelden başlar. «Türk Ocağı'nın Esasî ve Dahili Nizamları» adlı ilk nizamnamesi, İstanbul'da 1913'de «Matbaa-yı Hayriye ve Şürekâsı» ünvanlı matbaada basılmıştır. Bu nizamnamenin ikinci maddesinde cemiyetin maksadı şöyle ifade olunmaktadır.

«İkinci madde -Cemiyetin maksadı: İslam kavimlerinin başlıca mühimi olan Türklerin millî terbiye ve ilmî, içtimaî, iktisadî seviyelerinin ilerleme ve yükselmesiyle Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmaktır.»

(1) «Türk Derneği», «Türk Yurdu» ve «Türk Ocağı» adlı ilk Türkçülük teşkilatlarının kuruluş tarihleri 1'inci «Türk Yılı»nda yanlış gösterilmiştir: mevcut resmî vesikalara göre bu müesseselerin kuruluş tarihleri metinde açıklandığı üzere şöyledir: «Türk Derneği», 25 Kânunevvel (Aralık) 1908; «Türk Yurdu», 18 Ağustos 1911; «Türk Ocağı», 12 Mart 1912.

Cemiyetin çalışma tarzı üçüncü ve dördüncü maddelerle tespit olunmuştur:

«Üçüncü madde -Cemiyet maksadını elde etmek için Türk Ocağı adlı kulüpler açarak dersler, konferanslar, müsamereler tertip, kitap ve risaleler neşretmeye ve mektepler açmaya çalışacaktır.

Millî serveti korumak ve çoğaltmak için her türlü meslek ve sanat erbabıyla görüşerek iktisadî ve ziraî teşvik ve irşadlarda bulunacak ve bu gibi müesseselerin doğup yaşamasına elden geldiği kadar yardım edecektir.

Dördüncü madde -Ocak, maksadını tahsile çalışırken sırf millî ve içtimaî bir vaziyette kalacak, **asla siyaset ile uğraşmayacak ve hiçbir vakit siyasî fırkalara hizmet etmeyecektir»**

Resmen 1912 senesi başlarında kurulan «Türk Ocağı»nın daha evvelden başlanmış uzunca bir yolu vardır.

Daha 1911 senesi ilkbaharında, Askerî Tıbbiye Mektebi talebesinden bir zümre, Türk milletinin çalışmak arzu ve emeliyle kendi aralarında toplanarak fikir alışverişi yaparlar ve nihayet düşüncelerini hayli belirledikten sonra 11 Mayıs 1911 tarihli mektuplarla, bu işte *fikirlerinden* istifade olunabileceğine kanaat getirdikleri bazı kimselere müracaat ederler. Bu mektuplardan birisi de bana gönderilmişti. Mektup şöyle başlıyor:

Çarşamba, 11 Mayıs 1327

«Efendimiz,

Türk ırkının maarif ve mekteplerine hizmet ederek, içtimaî geleceğini temin emeliyle toplanmış 190 tıbbiyeli nâmına zât-ı halilerine müracaat eyliyoruz. Maksadımız arzedeceğimiz şeylere dair hakimane ve edibane fikirlerini öğrenmektir.»

Bu suretle başlayan mektup «Türk kavminin hayat-ı inkırâz yaşadığını» söyleyerek buna «Seleflerimiz gibi lakayd kalamayacağımızı» beyandan sonra, «Hayatın ebedi bir mücadele olduğuna ve bu mücadelede muvaffakiyetin en büyük şartı maarif mekteplerin galebesi» olduğuna hükmediyordu. Daha sonra bu tıbbiyeli gençler kendilerinin «Tekamül kanununa uymak fikrinde ısrarlı» olacaklarını da ifade ederek, «Ziraat, ticaret ve sanayi ile kazanılmış bir içtimaî hakimiyeti, kuru bir siyasî hakimiyete tercih ettiklerini» beyan ve bu fikirlerini şöyle bir temennî ile tamam ediyorlardı: «Müstakbel neslimiz, miskinliği günah, çalışmayı ibadet bilsin! Müteşebbis, kuvvetli ve zengin olsun.»

Bu emellerinin gerçekleşmesi için, «Her türlü fırka ihtilaflarının fevkinde, her türlü siyaset dağdağalarının haricindeki bir cereyan doğma»sına lüzum görüyorlar; cereyanı doğurmak için de **Donanma Cemiyeti** kadar geniş fakat sırf millî ve içtimaî bir cemiyet teşkil etmek ihtiyacını da duyuyorlardı.

Bu cemiyet ileride Anadolu'da, Rumeli'de ve hatta Türk bulunan diğer memleketlerde şubeler açacak, ziraat, ticaret ve sanayi mektepleri tesis edecekti.

Bu cemiyet tanınmış ve muktedir zatların nezareti altında idare edilecekti.

Mektup şöyle bitiriyordu:

«Böyle bir cemiyetin temel taşlarını yüksek mekteplere devam eden Türk gencinin maddî manevî fedakârlıklarıyla atacağız.

«Bu konudaki hakimane ve edibhane görüşlerinizi öğrenmek istediğimizi bildiririz: Ve bu ilmî ve fiilî işbirliğinde bulunmalarını ısrarla temennî eyleriz, Efendimiz.

190 Tıbbiyeli Türk Evladı.»

Mütareke esnasında «Türk Ocağı» ve «Türk Yurdu» evrakı İngiliz işgal kuvvetinin baskısıyla evden eve taşınırken kurtarabildiğim vesikalar arasında, bu mektuplara bazı tanınmış kimselerin verdikleri şifahî cevapların notları da vardır; fakat eksiktir. Gelecek Türk Yılı'nda, Türkçülük tarihinin Meşrutiyet devresi incelenirken bu vesikalardan istifade ederek, Türk Ocağı'nın doğuşundan daha geniş bahsederiz; bu hülasa da ancak birkaç mühim noktayı tespit edip geçeceğiz.

Mevcut vesikalardan anlaşılıyor ki Fransız lisanıyla yayınlanan «**Jön Türk**» adlı gazete nisan sonlarında ve ma-

yıs başlarında (1911), «Parlak muvaffakiyetleriyle gözleri kamaştırmakta olan Millî Donanma Cemiyeti gibi **kavmî bir Türk Maarif Cemiyeti** teşkil etmek» fikrini ortaya sürmüş ve «**Tanin**» gazetesini de bu fikre iştirak etmiştir.

Bu gazeteleri dikkatle takip eden tıbbiyeli gençlerden bazıları, kendi aralarında şöyle düşünmüşler: «Böyle büyük emeller filan hasıl olabilmek için kavmin gençleri birleşmeli, o artık doğmuş olan emeli fikren ve nakden beslemeli, yaşatmalıdır.»

Tıbbiyeli idealist gençler bu işi kendi vazifeleri dahilinde görüyorlar: «Bu tıp müessesesinde bugün insanların acılarını kaldırmak için çalışmakta olan bizler, bir vakitler kavim ve din farkı düşünmeksizin bu Osmanlı vatanını siyasetten uçurumlara düşmekten korumak maksadıyla temel döşeyen seleflerimiz gibi ⁽¹⁾ bugün de Türk kavminin içtimaî sükûtinin önünü almak için ilk adımları atmamız lazımdır.»

Bu satırları, tıbbiyeliler tarafından yazılıp bazı kimsele-
rin fikirlerini öğrenmek için gönderilen ve bir kısmı yukarıda zikrolunan beyannamenin 4 Mayıs 1327 (1911) tarihli ilk taslağından çıkardım. Elde mevcut vesikalar arasında daha evvel yazılmış hiçbir yazı yoktur.

(1) Buradaki telmih «İttihat ve Terakkî» cemiyetinedir. Vaki bu cemiyetin kuruluşunda ilk teşebbüs edenler, Mekteb-i Tıbbiye talebesi idi.

Bu taslaktan şunu da anlıyoruz ki tıbbiyeli gençler, kendilerinin «Jön Türk»de yazı yazan **Celal Nuri Bey**'den⁽¹⁾ en çok ilham aldıklarına kanidirler.

«**Cehle karşı mücadele**» düsturuyla hülasa ettikleri bu hareket emüteşebbis olmak üzere tıbbiyeliler başlangıçta aralarından şu efendileri seçiyorlar: **Dördüncü sınıftan Mahmud, Refet, Edhem, Haşim, Celal, Behcet, üçüncü sınıftan Hüseyin Fikret, Hüseyin Cahid (Baydur), Muhsin, Neşet, Lütfi, Süleyman, İkinci sınıftan Habib Efendiler.**

20 Haziran 1911'de, tıbbiyeden 231 talebe namına gelmiş delegeler (Hüseyin Fikret ve Remzi Osman Beyler) ile talebenin müracaatını kabul ederek toplantıya gelmiş olan Mehmet Emin (şair), Ferid (şimdi Londra Sefiri), Yusuf (Akçuraoğlu), Mehmet Ali Tevfik (muharrir), Emin Bülend (şair), Fuad Sabit (doktor), Ağaoğlu Ahmet Beyler'den ancak 5 ağustosa kadar yapılan beş toplantının zabıt toplanarak, teşekkül edecek cemiyetin ismini «Türk Ocağı» şeklinde kabul «Türk Ocağı'nın kurucuları ve geçici idare heyetini seçmişlerdir:

(1) Bugün Tekfur Dağı mebusudur.

Kurucuları:

Şair Mehmet Emin Bey

Ahmet Ferid Bey

Ağaoğlu Ahmet Bey

Doktor Fuad Sabit Bey

Geçici İdare Heyeti:

Reis: Mehmet Emin Bey

İkinci Reis: Yusuf (Akçuraoğlu)

Katib: Mehmet Ali Tevfik Bey

Veznedar: Fuad Bey (Doktor Fuad Sâbit)

Aynı toplantıda ocağın ilk nizamname müsvettesi müzakeresine başlanmış olduğu gibi merkezi ve toplantı yeri olmak üzere de, Şeref sokağında 5 numaralı evde (Akçuraoğlu Yusuf Bey'in oturduğu pansiyon) «Türk Derneği Odası» tayin olunmuştur. Tıbbiyelilerin kuruculuğa ve idare heyeti üyeliğine aday olarak gösterdikleri 20 kişilik listesinin içinde Türkçülük hareketiyle sonradan hiçbir ilgisi bulunmayacak olan bazı kimseler bulunduğu gibi «Türk Ocağı»nın yaşamasında, gelişmesinde pek büyük hizmeti geçen **Hamdullah Subhi Bey**'de vardı.

«Türk Ocağı»na ilk ehemmiyetlice maddî yardımı, 50 Osmanlı altını vermek suretiyle, **Hüseyin Cahid Bey** (Tanin muharriri) yapmıştır.

Yukarıda anılan vakıalara göre, **Türk Ocağı'nın fiilen kuruluşu 20 Haziran 1327 (1911)'e rastlayan pazartesi günü olarak kabul edebiliriz⁽¹⁾**. Resmen kuruluşu ise, evvelce gösterdiğimiz gibi 12 Mart 1328 (1912), yani fiilen kuruluşundan 9 ay sonradır.

Bu müddet zarfında idare merkezinin yeri bir, iki defa değişmiş, birçok toplantılar yapılmıştır. Bu toplantılardan ancak 5 ağustosa kadar yapılan beş toplantının zabıtları bendedir⁽²⁾. Müzakere hemen umumiyetle nizamname üzerine cereyan etmiştir. Mevzûbahs meseleden en çok münakaşaya sebep olan mesele şu olmuştur: Cemiyet, maksadını elde etmek için «Türk Ocağı» adlı **kulüpler açsın mı?** Yoksa risale, mecmua yayınlamak ve mektepler açmakla yetinsin mi? **Tıbbiyeli talebeler, kulüpler açılırsa, işe siyaset karışacağından korkuyorlar ve bu sebeple kulüp açmanın şiddetle aleyhinde bulunuyorlardı.**

«Türk Yurdu» Cemiyeti'nin resmen tesisi 18 ağustos 1911 olduğuna göre, ocağın fiilen kuruluşu olan 20 Haziran 1911'den sonra demektir. Mamafih «Türk Yur-

(1) Bu 20 haziran toplantısından evvel, birkaç toplantı daha olduğu, ezcümle 29 mayıs pazar günü Ağaoğlu Ahmet Bey evinde toplanıldığı ve bu toplantıda bir nizamname kaleme alınması kararlaştırıldığı, yine mevcut vesikalardan anlaşılmaktadır.

(2) Diğerlerini bulmak kâbil olmadı.

du»nun tesisine çalışırken 20 hazirandan daha evvel meseleye dair bazı yazışmalar cereyan ettiği de, «Yurda» ait vesikalardan anlaşılmaktadır.

Bu yönden «Türk Yurdu» ile «Türk Ocağı»nın her ikisinin **1911 senesi ilkbaharından itibaren kuruluş çalışmalarına başlanılarak**, o senenin yazında kurulması başarılmıştır, diyebiliriz.

«Genç Kalemler»

İstanbul'da «Türk Derneği», «Türk Yurdu» ve «Türk Ocağı» adlı müesseseler Türkçülük fikrinin şekillenmesine çalışırken, Selânik'te «İttihat ve Terakki» Merkez Heyeti üyelerinden kendine «Gökalp» ünvanını veren Ziya Bey'in telkin ve ilhamlarıyla merkezde bir Türkçülük cereyanı başlamış olduğu gibi, o sıralarda Selânik'te çıkmakta olan «Genç Kalemler» mecmuası da «Gökalp»in tesiri ile lisanı sadeleştirmeye teşebbüs etmiştir. Bir hayli aradığım halde «Genç Kalemler»in tam koleksiyonunu bulmak kâbil olmadı. «Genç Kalemler»in bazı kaideler koyarak lisanı sadeleştirmek hakkında ilk yazılarının hangi tarihte yayınlanmış olduğunu tespit edemedim; bu mecmua «Yeni Lisan ve Bir İstimzac» adlı bir risale çıkararak, müdafaa ettiği görüş hakkında bir nevî «anket» de yaptı; lakin elimizde mevcut olan bu risalenin de hiçbir yerine tarih konmamıştır! Mamafih «Türk Yurdu»nda «Genç Kalemler»i tenkid yollu çıkan bir yazıdan, Selanikli mecmuanın İstanbullu arkadaşı çıkmaya baş-

ladıktan sonra, Türkçülük yoluna girdiği sonucunu çıkarmak kâbilidir. Hatta bu iki mecmuanın aynı zamanda Türkçülüğe başladıkları farz olunsa bile, her ikisinin «Türk Derneği» ile yayınlanan lisanda Türk milliyetperverliği umdesine bağlı kaldıkları gizlenemez ve inkâr olunamaz... Hasılı, ne denilirse denilsin, -mesela İttihat ve Terakkî gayretkeşleri, bir zamanlar bütün fikri hareketlerin de membaını kendi cemiyetlerinde göstermek isteyerek, propagandalarda bulunmuşlardı -**Devlet-i Osmaniye’de kültürel Türkçülüğün ilk şekillenmesi «Türk Derneği» Cemiyeti ve ilk Türkçü mecmua da «Türk Derneği» mecmuasıdır...**

Selanik’te oturan esrarengiz İttihat ve Terakkî Komitesi, ortaya çıkmakta bulunan bütün fikri içtimaî ve siyasi hareketleri kendine mal etmek emelinde idi. «Türk Derneği» kurulunca, üyelerinden bazılarının oraya gelip gittiği görüldü. Tıbbiye talebesi arasında İttihat ve Terakkîye pek de bağlı ve dost olmayan bazı gençler tarafından «Türk Ocağı»nın temelleri atılmaya başlanınca, «Türk Ocağı»nın tesisine ve «Genç Kâlemler»in Türkçülük yapmasına, İttihat ve Terakkî Cemiyeti’nin ön ayak ve yardımcı olduğunu görüyoruz; ve git gide İttihat ve Terakkî üyelerinden bir kısmı, açıktan açığa Türkçülüklerini ifade ve ilanda beis görmüyorlar: Bu suretle «Türk Yurdu» ve «Türk Ocağı»nı, «İttihat ve Terakkî» cemiyetin bağılıymış gibi göstermek bile istiyorlar. Ve bu maksada ulaşmak için «Cemiyet» her iki müesseseye para yardımında bulunuyor;

fakat Türkçülük müesseseleri, cemiyetin muhtelif vasıtalarla yaptığı tesirlere mukabele edebilmiş ve «İttihat ve Terakkî» Cemiyeti'nin çöküp dağılışına kadar hususiyet, asliyet ve muhtariyetini muhafaza eylemiştir.

Türk Ocağı'nın hususiyet ve şahsiyetini muhafaza ettiği halde, devamlı gelişme ve ilerlemesinde en çok hizmeti görülen Ocaklı, Hamdullah Subhi Bey'dir.

Hamdullah Subhi Bey

Yukarıda söylemiştik ki Hamdullah Subhi Bey Ocak kurulduğu sıralarda Tıbbiyeli talebenin geçici idare heyeti azalığına namzet gösterdiği yirmi kişilik listeye dahildi; fakat o zamanlar (1911) Hamdullah Suphi'ye hakkıyla tanıyanlar az olduğundan geçici idare heyetine üye seçilmişti. Ocak kurulup, Divan Yolu'nun Mercan Ağa Camii'ne yakın kısmında kendine mahsus birkaç oda dahi sağladıktan sonra Hamdullah Bey, kendi ifadesine göre, Akçuraoğlu Yusuf'un delaletiyle 25 Kânun-ı sâni (aralık/) 1328 (1912)'de, 776 numara ile Ocağa âzâ yazıldıktan sonra, pek çabuk hakikî mevkiine yükseldi; yani İdare Heyeti Reisi oldu. Hamdullah Bey'in Ocağa alındığı zaman idare heyetinde Reis Ahmet Ferid Bey, İkinci Reis Akçuraoğlu idi. Kâtib-i Umumî, bugün Bükreş Sefiri Hüseyin Ragıb Bey'di.

Hamdullah Bey'in Ocağa girmesini müteakib toplanan kurultayın seçiminde Başkanlığa Hamdullah Subhi Bey geçti, İkinci Reislikte yine Akçuraoğlu kaldı.

Hamdullah Bey, Ankara'da merkez heyeti binasının temel taşı konulurken (21 Mart 1927) söylediği kuvvetli ve güzel nutkunda, ilk dahil olduğu zaman «Türk Ocağı» binasının halini şöyle tasvir etmişti:

«Bundan on altı sene evveldi, İstanbul'un tarihi bir caddesinin kenarında, mütevazı bir evin üst katında, iki çıplak ve fakir oda... Orada toplananlar, bir toplantı tertip ettikleri vakit dinleyicileri oturtmak için kâfi iskemle bulamazlardı. Aşağı, sokağa inerler, civar kahvelerden kendi ceplerinden verdikleri ufak paralarla iskemle alırlar, bunları sırtlarında Ocağa getirirler ve toplantıdan sonra yine iade ederlerdi. Türk Ocağı, kendini red ve inkâr eden bir hava içinde doğdu. Ona herkes karşıydı. Hatta birçok Türk münevveri bile...(1)

Maddî ve manevî vaziyetini üstadane birkaç cümle ile canlandırdığı Türk Ocağı'nı, Hamdullah Bey, iki üç sene içinde, İstanbul'un en canlı, hayli zengin, bütün Türk gençliği tarafından sevilen çok mühim bir müessese haline getirdi. Birkaç ay içinde, o iki üç oda, beş altı oda oldu. Galiba bir sene sonra, Türk Ocağı Beyazıt'ta bütün bir konağı tamamen işgal etmiş bulunuyordu. Ocağın kurul-

(1) Hamdullah Subhi, «Dağ Yolu», birinci kitap, sayfa:30 —Bu kitap, Hamdullah Bey'in 27 nutkunu ihtiva ediyor; Türk Ocakları, Hars Heyeti neşriyatının 6'ncı sayısıdır. Ankara'da Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbası'nda 1928 senesinde tab olunmuştur.

tayları, yani kongreleri, Darülfünun büyük konferans salonunu dolduracak kadar kalabalık ve gençliğin samimi düşünce ve duygularını kuvvetle ifade ettiğinden çok canlı ve gürültülü olurdu. Türk illerinin her tarafında yeniden yeniye ocaklar açıldığı haberleri de devamlı merkeze gelir, dururdu.

Gökalp Ziya Bey

Türk gençliğinin ruhuna tesir ile ocakların hayatında şekillenmesine Hamdullah Bey çalışırken **Türk milliyetçiliği fikrinin fikriyat sahasında tanzimine, sistem haline getirilmesine** Türk Ocağındaki konferans ve sohbetleriyle, «Türk Yurdu»ndaki makaleleriyle bilhassa Gökalp Ziya Bey uğraşıyordu⁽¹⁾.

«İttihat ve Terakkî» merkezi Komitesi Selanik'i terke mecbur olup İstanbul'a geldikten sonra, Ziya Bey ve öğrencileri, «Genç Kalemler»i çıkarmaya kalkışmamışlar ve hepsi «Türk Yurdu»na katılarak «Yurd» ve «Ocak»ta beraberce çalışmayı terciğ eylemişlerdi; bu suretle bütün Türkçülük kuvvetleri bir araya toplanmıştı. Ve Türkçülük cereyanının gençler arasında en canlı devresi Balkan Har-

(1) Osmanlı Meşrutiyet devresi Türkçülüğünün de Gökalp Ziya Bey'in mevkii çok mühimdir. Denilebilir ki bu devrede Türkçülüğün nazariyatı sahasında merkezî sima Gökalp'tir. «İttihat ve Terakkî» cemiyetinde mevkî ve nüfusuyla, içtimai namını verdiği makaleleriyle, siyasî nazariyatına verdiği sistematik şekil ve ifadeler ile, fakat bunlardan daha ziyade çok tabii ve sadc yazılmış şiirleriyle, bilhassa çocuklara mahsus şiirleriyle, Türkçülüğe pek büyük hizmetleri dokundu.

biyle Harb-i Umumî arasında geçen, üç senelik bu devredir, denilebilir.

Bu esnada Hamdullah Bey'in Ocaktaki faaliyeti çok verimli oldu: Türkçülük fikri gençler ve münevverler arasında tamamen yayıldı ve yerleşti. Kendini red ve inkâr eden hava, Ocağın etrafından dağıldı; Türk münevverleri arasında merhum Gökâlp'in tasnifine göre Doğu ve Batı beynelmileliyetine takılmakta ısrar eden softalarla züppelerden gayrı herkes Ocağa âzâ yazılmış veya dost kesilmişlerdi.

Ocak başkanlığında bu kadar muvaffakiyet gösteren Hamdullah Subhi Bey, malumat ve irfanı ile ve bilhassa zekâ ve asalet, fevkalade hitabet kudretiyle ve etrafındakilere muhabbet telkin ederek, hizmet göstererek hakim ve etkileyici olmak gibi ırsi istidatlarıyla temeyyüz etmiştir.

Hamdullah Bey Osmanlı İmparatorluğu'nun siyaset ve idare, ilim ve edebiyat sahalarında mühim mevkiller tutmuş eski, asil ve entelektüel bir aileye, Sami Paşa ailesine mensubdur: Hamdullah Bey'in büyük babasının babası, Şeyh Necib Efendi, Yunan ihtilali esnasında Mora'nın en mühim şehri olan (Tripolice) kasabasının idarî ve ruhî hakimi idi; Yunan ihtilalcilerine karşı, bu havalinin Türk hakimiyetini müdafaya çalıştı; bu havalinin Müslüman Türkleriyle müdafaayı tanzim etti. Şeyh Necib Efendi mutasavvıf, âlim ve şairdi. Hamdullah Bey'in büyük

babası, yani Şeyh Necib Efendi'nin oğlu Abdurrahman Sami Paşa, Osmanlı Saltanatının ilk Maarif Nazırı olan zattır. Ve Osmanlı edebiyatında tanınmış bir simadır. Keçecizade Fuad Paşa ağzından yazılmış manzumesi pek meşhurdur. Abdurrahman Sami Paşa'nın oğlu ve Hamdullah Bey'in öz babası Abdülatif Subhi Paşa, muktedir bir idareci, ciddi bir tarihçi eski eserler ve meskûkât mütehasısı, Arapça, Acemce ve Fransızcaya hakkıyla vakıf, Homeros'u kendi lisanında okuyup anlayabilen, Türkçede üstad sayılan kimselerdi; Subhi Paşa, maliye, nafia, evkaf ve maarif nazırlıkları etmiştir. Maarif Nazırı iken, Osmanlı ülkesinde Kız Sanat Mekteplerini açtı ve karışık sübyan mekteplerinden sonra Türk kızlarına ilk orta tahsil bu mekteplerde verildi. Memleketimizde ilk ziraat mektebi ile ilk müzeyi de Subhi Paşa tesis etmiştir.

Hamdullah Subhi Bey'in amcası Sezai Bey'le en büyük ağabeyisi Ayetullah Bey, Sami Paşa ailesinin maruf entellektüel simalarındandır. Genç yaşında vefat eden Ayetullah Bey, Namık Kemal'in arkadaşlarından ve yukarıda bahsettiğimiz gibi «Yeni Osmanlılık» hareketinin ilk müteşebbislerindendir. Sezai Bey, Namık Kemal Edebiyatı mektebinin erkanından olduğu gibi⁽¹⁾, yeni Osmanlılığın İttihat ve Terakkî devresinde sürgün hayatını ihtiyar etmiş ve Avrupa'da çıkan Jön Türk gazetelerine kıy-

(1) Sâmiâşazade Sezaî Bey, Osmanlı Türk muharirleri arasında insan alım satımını şiddetle tenkid eden ilk («Sergüzeşt» adlı romanı) yazardır.

metli yazılar yazarak, Türk gençliğine hürriyet, meşrutiyet ve milli hakimiyet fikirlerini telkine çalışmış hürriyetperverlerdendir.

Abdüllatif Subhi Paşa, ilmî ve idarî birçok eserler bıraktığı gibi, çok kalabalık ailesinden memlekete Hamdullah Bey gibi hayırlı bir halef de terk etmiştir.

Subhi Paşa'nın yaşça en küçük oğlu Hamdullah Bey 1884'de İstanbul'da, Horhor'da babasının bir saray kadar kocaman konağında doğdu. Çocukluğu, Sami Paşa ailesinin Çamlıca'daki köşk ve bahçelerinde geçti. Mamafih ara sıra Horhor'daki konağa da iniyordu. «Türk Yurdu»nda çıkan «Horoz Döğüşü»-ki Murad Paşa Camii havlusunda yapılır-konakta geçirdiği zamana ait hatıralarındandır.

Hamdullah Subhi Bey, Kısıklı İptidaiye Mektebinde okumaya başladı; Altunizade ve «Numûne-i Terakkî» mekteplerinde ilk öğrenimini bitirdi. Tâlî öğrenimini Galatasaray Sultanisi'nde gördü.

Ben kendisini ilk defa, «İttihat ve Terakkî» tarafından yayınlanan «Şûrâ-yı Ümmet» gazetesinin yazı heyeti arasında, Şeref sokağındaki gazete idarehanesinde gördümdü. Yazı Heyeti Müdürlüğünü arkadaşım Ferid Bey yapıyordu. Hamdullah Bey'in zekâsını, muharirlik istidâdını Ferid Bey bana methetmiş idi. Zaten tavrındaki asalet ve gözlerindeki hususiyet, kendisini diğer yazı arkadaşlarından ayıracak kadar bariz idi. O zamanlar teessüs

eden «Fecr-i Âtî» edebi topluluğuna Hamdullah Bey'de dahil olmuştur; ve «Servet-i Fünûn»da mensur ve manzum bir hayli edebî parçaları basılıp çıkmıştı.

«Fecr-i Âtî» gençlerini, «Servet-i Fünûn»un 1000'inci nüshasını hazırlamaya uğraştıkları zaman ziyaret etmiştim. Sonradan Türkçülük hareketinin mühim uzuvları olacak Celal Sahir, Köprülüzade Fuad gibi gençler arasında Hamdullah Subhi de çalışıyordu. Hocasız bir mektep dershanesi gibi gürültülü olan yazı odasında, hassaten iki genç Hamdullah Subhi Bey'le Refik Halid Bey nazar-ı dikkati celbetmişti. Oturduğu yerden, kalemi elinde bana dikkatle bakan Hamdullah Bey'in gözleri, âdeta yerinden çıkıp ruhuma kadar nüfuz ederek beni, benliğimi teftiş ediyor gibi geldi, gözleri o kadar nafizdi. Refik Halid Bey'in ise ne vücudu, ne dili hiç dek durmuyordu; devamlı bir iskemleden öbürüne sıçırıyor ve bütün bu gençlerin arasında reisimsi dolaşan Celal Sahir Bey'in hiçbir sözünü bitirmeye bırakmadan devamlı kesiyordu.

Hamdullah Bey, muharrirlikle beraber muallimliğe de başlamış ve sırasıyla Ayasofya Rüstiyesinde, Dârülmualliminde, Bahriye Mektebinde, nihayet Dârülfünûnda hocalık etmiştir. Son üç yüksek mektüpte bedayi (estetik) okutmuş ve Şarkın nefis eserlerini anlatmaya, duyurmaya çalışmıştır. Dârülfünûnda çok umumî bir mahiyette olan «Hikmet-i Bedayi» yerine İslam ve bilhassa Türk Sanâyî-i nefise Tarihi okutmuştur.

Türk Ocağına girip, reisliğine seçildiği zaman Dârülmualliminde muallim bulunuyordu. Ocaktaki hizmetini tafsilen yazmaya gelecek seneye bırakıyoruz. Bu hizmetler, neticelerine bakılarak özetle şöyle ifade ve tespit olunabilir: Hamdullah Bey «Türk Ocağı»na reis olduğu zaman Divan Yolu'nda bir evin üstkatında iki üç odadan ibaret tek bir Ocak mahalli vardı; bu ocağın üyeleri nihayet 826'ya ulaşıyordu; senelik bütçesi takriben birkaç yüz liradan ibaretti. Bugün Ocak merkezi olmak üzere Ankara'da bir milyon liradan fazlaya malolacak bir bina inşa olunup bitmek üzeredir; Türkiye Cumhuriyeti dahilinde 250 kadar ocak mevcuttur; Ocaklıların miktarı 30.000 küsura baliğ olmuştur. 1921 senesi merkez bütçesi 754.121 lira, bütün ocakların bütçesi ise 1.300.000 küsur lira olarak tespit edilmiştir. Bu büyük farkın, yani ocağın on, on beş sene zarfında bu kadar genişleme ve büyümesinin en mühim sebeplerinden birisi, ben hiç şüphe etmiyorum ki Hamdullah Subhi Bey'in iş başında bulunmasıdır.

Türk Ocağı, imparatorluk devrinde, siyaset ile meşgul olmadı; kuruluşu sırasındaki prensiplere sadık kaldı. İmparatorluk parçalanıp dağıldığı sıralarda ise Türk milliyet fikri, vak'aların sevkiyle, siyasî bir fikir olmuştı; Ocağın faaliyeti kendiliğinden siyasî bir faaliyet haline dönmüştü.

Osmanlı İmparatorluğunda artık fırkalar değil milletler bir siyasî teşkilat halini alıyordu. Anadolu'da Mustafa

Kemal Paşa'nın başkanlığı altında başlayan Türk millî hareketi, millî bir Türk devleti kurulmasını hedef alıyordu. Türk Ocakları, gayet tabii ve mantıki olarak, bu hareket eve iştirak ettiler. İstanbul'da yapılan millî mitinglere önce oldular; Batı Anadolu'da kî müdafaa teşkilatlarıyla münasebetlerde bulundular ve millî hareketin başı Mustafa Kemal Paşa'ya bağlılık ve itaatlerini arz ettiler. İmparatorluğun son Meclis-i Mebusanı seçilirken Ocağın belli başlı adamları «**Millî Türk Fırkası**» adlı bir fırka namına seçime katılarak, birkaç mebus seçtirdiler ki bunlardan birisi, iki seçim bölgesinden, yani Antalya ve Saruhan'dan seçilen Hamdullah Subhi Bey'dir⁽¹⁾ .

Ocağın faaliyetlerini dikkatle takip eden İngiliz işgal kuvvetleri, 1920 senesinde «Türk Ocağı»nı iki defa basarak, eşya ve vesikalarından bir kısmının kaybına sebep olduğu gibi faaliyetini de zahiri bir kesintiye uğratmıştır.

9 Mart 1920'de Bayazid'deki Ocak merkezi işgal olunmuştu. Sonra Ocak merkezi olan Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti binası tutulmuştu. Bu bina da İngilizler tarafından işgal edildi. Bunun üzerine Merkez Heyeti Reisi Hamdullah Subhi Bey kendi imzasıyla Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne işgal kuvvetlerinin millî mües-

(1) Diğer Kütahya'dan seçilen Ahmet Ferid Bey'dir ki o da Büyük Millet Meclisi'ne katılarak, Büyük Millet Meclisi hükümetinin Maliye ve Dahiliye vekilliklerini yapmış, sonra Paris ve müteakiben Londra sefirliklerine tayin olunmuştur.

seseler aleyhine yönelttikleri bu darbeden şikayet ve Ocaklılara nasıl bir hareket tavsiye buyuracaklarını sordu. Alınan cevapta sefaretler nezdinde protesto edilmesi ve icabında mitingler düzenlenerek teessürümüzün gösterilmesi tavsiye olundu.⁽¹⁾

Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi toplanırken Hamdullah Subhi Bey, Antalya mebusu sıfatıyla Ankara'ya gitti ve Meclis'e katıldı. **Ve geçici millî hükümetin ilk Maarif Vekili tayin olundu.** Hamdullah Bey bu suretle siyasete, fakat millî siyasete girmiş oluyordu. İkinci ve üçüncü Büyük Millet Meclislerine İstanbul mebusu olarak geldi. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetiyle Türkiye Cumhuriyeti hükümetinde Maarif Vekilliği etti; Hariciye ve Maarif Komisyoncularının birçok defa başkanlıklarında bulundu.

Bu siyasî vazifeleri ifâ etmekle beraber **Hamdullah Subhi Bey «Türk Ocağı»nda ki faaliyetini asla eksiltmemiş Merkez Heyeti Rcisliğini, ilk seçildiği günden bu güne kadar hemen rakipsiz muhafaza etmiş** ve bu suretle Ocağın gelişmesine en mühim bir âmil olmuştur.

Osmanlı saltanatının geçirdiği son buhran devrinde, meşrutiyet başından beri teessüs etmiş Türkçülük mües-

(1) Hamdullah Subhi Bey'in hususî bir mektubundan.

seselerinden en ziyade hayatiyet gösteren «Türk Ocağı» oldu. «Türk Derneği», evvelce de tespit edildiği üzere, iki üç sene kadar devam edip dağılmıştı. «Türk Yurdu», 1917 senesinden itibaren, «Türk Ocağı» ile büsbütün kaynaşmış idi; «Türk Yurdu» müdürü Akçuraoğlu Yusuf, Hilâl-i Ahmer (Kızılay) temsilcisi olarak, Rusya'da bulunan Osmanlı esirlerinin, Osmanlılara esir düşen Ruslarla mübadelesine memuren İsveç, Danimarka ve Rusya'ya gönderildiği zaman, «Türk Yurdu»nun idare ve neşrini, «Türk Ocağı» Merkez Heyeti'ne teydî etmişti. Vakıa «Türk Ocağı»da mütareke devrinde işgal kuvvetlerinin, bilhassa İngilizlerin birkaç darbesine maruz kaldı; Ocağın merkezi, ikâmetgâhtan mahrum edildi; evrak ve vesikaları, kütüphane ve koleksiyonları dağıtıldı; bereket versin ki Ocağın bu kıymetli hazinelerinden büyük kısmı fedakâr Ocaklıların evlerinde saklanılarak kurtarılabildi. Bütün bu takip ve baskılara rağmen, «Türk Ocağı» kendini tuttu ve dağılmadı.

Ocağın tarihinde fasıla yoktur.

«Türk Ocağı», bu fasılsız hayatını en ziyade reisi Hamdullah Subhi Bey'e borçludur. Kendi hayat ve istikbalini Ocakla kaynaştırmış olan Hamdullah Bey, enerjisi, takip fikri, ruh aşinalığı ve emsali nadir bulunur yaratılışı sayesinde, «Türk Ocağı»nı millî Türk devletinin tesisine kadar alıp getirebildi.

Ankara'da, milli Türk devleti, «Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti» namıyla kurulduğu sıralarda, «Türk Ocağı»nın merkezi de Ankara'ya yerleşti. **Ve bundan sonra «Türk Ocağı»nın maddî gelişmesi daha sarîh adımlarla ilerledi;** zira yeni Türkiye devleti Türk milliyeti prensiplerini kabul ediyordu; bu devleti kuran Gazi Mustafa Kemal, Milliyet esaslarına verdiği kıymeti daima ifade etmiştir. Türkiye devletinin kuruluşunda Gazi'den sonra en mühim işleri gören İsmet Paşa, 17 Temmuz 1333 (1917) de Üçüncü Kolordu Kumandanı İsmet İnâl Bey adresiyle ve 2320 numara ile Türk Ocağına dahil olmuş bir Ocaklı arkadaştır; nihayet Ocağı temsil eden zat, Hamdullah Subhi Bey de millî Türk devletinin erkanından, «Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin» vekillerinden olmuştu.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

«Türkiye Cumhuriyeti»nin, başta «Büyük Millet Meclisi Hükümeti» namıyla, sonra hakiki adıyla tescili, Türk milliyetçiliği açısından Türkçülük idealinin tahakkuku demektir. Çoğu Türkçülerin belki hayatlarında tahakkuk edeceğini ümit bile edemedikleri ideal, bir Türk dehasının kudretiyle bir gerçek olmuştu; millî Türk devleti kurulmuştu.

Türk milliyetçileri, dilin Türkçeleşmesini, hukukun Türk hukuku olmasını ve binâenaleyh kadının eski Türk kanunlarına uygun bir hürriyet kazanmasını, bedâiînin Türkçeleşmesini, yani şiirin, musikinin, ressamlığın... ilh. millî ve aslî olmasını, hasılı Türk kültürünün yabancı tesirlerden kurtulup kendi asliyetini bularak gelişmesini temenni ediyor ve buna ellerinden geldiği kadar çalışıyorlardı.

Fakat bütün bu kültürel hürriyet ve istiklalin, siyasî sahada tüm hürriyet ve istiklal kazanılmadıkça elde edilemeyeceği Meşrutiyet tecrübesiyle anlaşılmıştı. Osmanlı Devleti'nin siyaseti, müteaddid sebeplerden dolayı serbest olmadığı gibi, Türk'ün kültürü de, Gökalp Ziya Bey'in dediği gibi birçok kapitülasyonlarla bağlı idi. Bu

kapitülasyonların bazılarını Doğu, bazılarını Güney, bazılarını da Batı Türkünün boynuna takmıştı. Bütün bu ağır halkaları atıp, istediği gibi yürüyebilmek için Türk, hayat kudretini ifade eden ve gösteren bir iktidar ve hakimiyet fiilini yapmak, başarmak mecburiyetinde idi. Türk milleti, başlarına geçen **eşsiz Mustafa Kemal**'in rehberliği ve idaresi sayesinde, bu iktidar ve hakimiyet fiilini, Osmanlı İmparatorluğu'na galip gelmiş harici düşmanların iradesine ram olmadıktan başka, harici ve dahili düşmanları memleketten tard ve ihrac etmek suretiyle, asker ve siyasî sahada icra etti ve gösterdi; ve bununla siyasetten tam hürriyet ve istiklâl kazandı. Artık kültürel tasallutları da birer, birer söküp atmak yolu açılmıştı. Türk milleti, açtığı bu yolda enerji ve muvaffakiyetle devamlı ilerledi; kültürel hürriyet ve istiklâlini tehdid eden engelleri ara vermeden kaldırdı ve hâlâ kaldırmakta devam ediyor. Son kalkan kültürel kapitalasyon, Türk diline uygun olmayan harfler sistemi ile imla tarzıdır.⁽¹⁾

Türk milliyetçiliğinin nasıl başladığını ve nasıl yayıldığını, elimizden geldi kadar tarafsız göstermeye çalıştığımız bu makaleden anlaşılmıştır ki yaşamakta ol-

(1) «Türk Cumhuriyeti»nde Türkçülük hareketi de, 1908'e kadar Türkçülük tarihini tedkike hasr olunan bu makalenin mevzuu dahilinde değildir. 1908'den sonra Türkçülük tarihini; gelecek «Türk Yılı»nda layık olduğu ehemmiyetle tedkike çalışacağız. Aşağıdaki birkaç satır, vak'alar zincirini kısaca bugüne kadar, getirebilmek için yazılmıştır.

duğumuz zamandan bazıları yetmiş seksen yıl, bazıları elli altmış yıl evvel geldikleri halde, Türklüğün nereye doğru gittiğini ve gitmesi icab ettiğini gören ve ona göre çalışan keskin gözlü, doğru düşünceli Türkler vardır. Görüşlerinin ve düşüncelerinin doğruluğu sabit olan bugünkü günde o zatlar hürmetle yad olunmaya layıktırlar.

Türkçülük fikri, yarım asır evvel nihayet birkaç kişinin dimağ ve kalplerinde düşünceler, duygular ve emeller uyandıran, ara sıra dil ve kelimelerinden müphem ve çekingen bir surette çıkan bir nazariyeden ibaretti. Bu nazariye, o zamanlar muhite o kadar alışılmamış idi ki taraftarı olanlar, onu pek açık söyleyip yazmaktan çekiniyorlardı. Halbuki Türkçülük fikri bugün tahakkuk etmiştir, vak'alar halinde tecelli ediyor. Böyle büyük fikirleri tahakkuk ettirenlere beşeriyet dahi ve kahraman der. **Türk âleminde Türk idealini tahakkuk ettiren dahi ve kahraman, Türkiye Devleti'nin bânisi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhur Reisi Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir.**

Selamiçeşme, 6 Eylül 1928

2001.06.Y.0001 - 421

№ 1419

Prof. Yusuf AKÇURA: (D. 1876 Simsar - Kazan, Ö. 1935 İstanbul) Tüccar ve sanayici Akçuraoğlu Hasan Süleyman Bey'in oğludur. Küçük yaşta babasını kaybedince 1883'te annesi ile İstanbul'a geldi. Harbiye Mektebinde okudu. 1897'de darbe girişimlerine katıldığı için tutuklandı. Taşkılla Divanı Harbinde askerlikten çıkarılarak müebbet kalebentlik cezasına çarptırıldı. Fizan'a gönderilmek üzere Trablusgarp'ta beklerken, burada kalmasına ve rütbesinin geri verilmesine karar çıktı.

Rus-Japon savaşında (1905) Rusya'nın yenilgisi ve meşrutiyetin ilanı üzerine büyük ümitlerle Türkçülük fikirlerini yaymak üzere Rusya'ya gitti. Yayımladığı bir yazıdan dolayı kovuşturmaya uğrayınca, İstanbul'a geldi.

Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'ya geçerek Millî Mücadeleye katıldı. Cumhuriyetin ilanından sonra kendisini Türk Kültür ve tarihinin araştırmasına verdi.

Kitap haline getirilerek yayımlanmış eserlerinden bazıları: Üç Tarz-ı Siyaset (*Kahire-1912*), Ulûm ve Tarih (*Kazan, 1906*), Mevkufiyet Hatıraları (*Kazan ve İstanbul-1914*), Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri (*İstanbul-1940*), Ta Kendim-yahut Defter-i Âmâlim (*İstanbul-1944*).

ISBN 975-17-2612-3

9 789751 726124

2.400.000 TL.